

His toria scholas tica

2025
11

Mezinárodní časopis
pro dějiny výchovy a vzdělání

International Review
for History of Education

Národní pedagogické muzeum
a knihovna J. A. Komenského

Praha 2025

Historia scholastica

Číslo 2, prosinec 2025, ročník 11

Number 2, December 2025, Volume 11

Šéfredaktor *Editor-in-chief*

PhDr. Jan Šimek, Ph.D. (jan.simek@npmk.cz)

Zástupce šéfredaktora *Deputy Editor*

Mgr. Jakub Seiner (seiner@npmk.cz)

Redakční rada *Editorial Board*

prof. PhDr. Martin Holý, Ph.D. (Historický ústav Akademie věd ČR)
doc. PhDr. Dana Kasperová, Ph.D. (Technická univerzita v Liberci)
prof. PhDr. Jiří Knapík, Ph.D. (Slezská univerzita v Opavě)
prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Karel Rýdl, CSc. (Univerzita Pardubice)
doc. Mgr. Jaroslav Šebek, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze a Akademie věd ČR)
doc. PhDr. Růžena Váňová, CSc. (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze)
Mgr. Magdaléna Šustová (Muzeum hlavního města Prahy)
prof. Dr. Marta Brunelli, Ph.D. (Università di Macerata)
prof. Dr. Antonella Cagnolati (Università di Foggia)
prof. Dr. Marcelo Caruso (Humboldt Universität Berlin)
prof. Dr. Lucien Criblez (Universität Zürich)
prof. Andreas Fritsch (Deutsche Comenius Gesellschaft)
prof. Dr. Gerald Grimm (Universität Klagenfurt)
prof. Dr. Andreas Hoffmann-Ocon (Pädagogische Hochschule Zürich)
prof. PhDr. Blanka Kudláčková, Ph.D. (Trnavská univerzita v Trnavě)
prof. Dr. Eva Matthes (Universität Augsburg)
prof. Dr. András Németh (Eötvös Loránd Tudományegyetem Budapest)
prof. Dr. Jürgen Oelkers (Emeritus Professor Universität Zürich)
prof. PhDr. Jaroslav Pánek, DrSc., dr.h.c. (Historický ústav Akademie věd ČR)
prof. Dr. Simonetta Polenghi, Ph.D. (Università Cattolica del Sacro Cuore Milano)
prof. Dr. Edvard Protner (Univerza v Mariboru)
prof. Dr. Dr.h.c. Ehrenhard Skiera (Univ. Prof. a.D. Europa-Universität Flensburg)

Výkonná redaktorka *Executive Editor*

Mgr. Lucie Bortová (bortova@npmk.cz)

Vydavatel *Publisher*

Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského
Valdštejnská 20, 118 00 Praha 1, Česká republika, IČ 61387169, www.npmk.cz

Obálka a grafická úprava *Cover and Graphic Design*

Pavel Průša

Sazba *Type Setting*

Mgr. Lucie Bortová

Tisk *Printed by*

Tiskárna PROTISK, s. r. o., Rudolfovská 617, 370 01 České Budějovice, Česká republika

Časopis *Historia scholastica* vychází 2× ročně. *Historia scholastica* is published twice a year.

Indexováno v *Indexed in*

SCOPUS, ERIH+, DOAJ, EBSCO, Ulrich's Periodicals Directory

ISSN 1804-4913 (print), ISSN 2336-680X (online)

Číslo registrace MK ČR E 22258

Obsah

Contents

Úvodník Editorial	9	— Martina Halířová
Studie Studies	15	Než přijde Felbiger. Vídeňská předehera tereziánské školské reformy, role F. K. Kressela von Qualtenberg a počátky pražské normální školy <i>Until Felbiger Comes. The Viennese Prelude to the Theresian School Reform, the Role of F. K. Kressel von Qualtenberg and the Beginnings of the Prague Normal School</i> — Daniela Tinková
	41	Felbiger a okruh jeho uhorských spolupracovníků <i>Felbiger and His Circle of Hungarian Collaborators</i> — Eva Kowalská
	61	Ideové prepojenie Allgemeine Schulordnung a Ratio educationis <i>Ideological Connection Between Allgemeine Schulordnung and Ratio Educationis</i> — Miroslava Slezáková
	73	Rozvoj sítě triviálních škol na Moravě na konci 18. století <i>The Development of the Network of Minor Schools in Moravia at the End of the 18th Century</i> — Veronika Macháňová
	99	Školní budovy na panstvích Hranice a Lipník nad Bečvou na konci 18. a počátku 19. století <i>School Buildings on the Estates of Hranice and Lipník nad Bečvou at the End of the 18th and Beginning of the 19th Centuries</i> — Helena Kovářová
	115	Štólové poplatky jako jeden ze zdrojů finančního zabezpečení učitelů ve druhém desetiletí 18. století <i>Parish School Teachers in Bohemia at the Beginning of the 18th Century and the Amount of Ecclesiastical Fees as a Source of Income</i> — Miloš Sládek

Studie
Studies

- 131 Jazyk a vzdělání jako klíč k proměně židovské společnosti: počátky sekulárního vzdělávání českých Židů
Language and Education as the Key to the Transformation of Jewish Society: The Beginnings of Secular Education of Jews in Bohemia
— Iveta Cermanová
- 157 Staré texty pro nové žáky. Učebnice židovských sekulárních škol v českých zemích na konci 18. století
Old Texts for New Pupils: Textbooks of Jewish Secular Schools in the Czech Lands at the End of the 18th Century
— Andrea Jelínková
- 177 Protestantské konfesijní školy v českých zemích z kvantitativního hlediska
A Quantitative Analysis of Protestant Confessional Schools in the Czech Lands
— Zdeněk R. Nešpor
- 193 Školní docházka, sociální složení a postavení žáků hlavní školy v pevnostním Hradci Králové na přelomu 18. a 19. století
School Attendance, Social Composition and the Status of Pupils at the Main School in the Fortress Town of Hradec Králové at the Turn of the 18th and 19th Centuries
— Milena Lenderová
- 211 Gramotnost v řemeslnickém prostředí
Literacy in the Context of Craftsmanship
— Jana Stráníková
- 233 Farní školy na Tábořsku v roce 1713 z pohledu přípravných spisů pro tereziánský katastr
Parish Schools in the Tábor Region in 1713 in the Light of the Preparatory Documents for the Theresian Cadastre
— Tereza Wiendlová

Studie
Studies

- 243 Tereziánský školský řád a tábořské školství do poloviny 19. století

The Theresian School Order and the Education System in Tábor until the Mid-19th Century

— Miroslav Novotný

Recenze
Book review

- 263 Halířová, Martina & Linda, Jaromír (eds.), 2024. *Všeobecný školní řád Marie Terezie z roku 1774. Edice původního českého překladu (1776)*

Halířová, Martina & Linda, Jaromír (eds.), 2024. Maria Theresa's General School Ordinance of 1774: An Edition of the Original Czech Translation (1776)

— Petr Odehnal

- 269 Šimek, Jan, 2025. *Bzuket školních zahrad. Od tereziánských reforem po současnost*

Šimek, Jan, 2025. The Buzz of School Gardens: From the Theresian Reforms to the Present

— Magdaléna Šustová

Ediční poznámka

Editor's note

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,
dovolujeme si Vás informovat o změnách v redakčním týmu našeho časopisu. Tomáš Kasper se začátkem roku 2025 po dlouholetém a vysoce záslužném vedení redakce rozhodl vzdát se funkce šéfredaktora. Pracovní poměr v Národním pedagogickém muzeu v listopadu 2024 ukončila Markéta Pánková, která zastávala funkci zástupkyně šéfredaktora a nemalou měrou se podílela na podobě a odborné úrovni periodika. Oba jmenovaní se ještě podíleli na přípravě čísla 1/2025. Aktuální číslo 2/2025 je prvním, které vzniklo plně v gesci nového redakčního vedení. Funkci šéfredaktora nyní zastává Jan Šimek, jeho zástupcem se stal Jakub Seiner. Oba jsou respektovanými autory řady studií z oblasti dějin školství a zároveň dlouholetými pracovníky Národního pedagogického muzea a knihovny J. A. Komenského, které je od roku 2025 jediným vydavatelem časopisu.

Věříme, že kontinuita odborné kvality a otevřenost k novým podnětům budou i nadále charakteristickými rysy našeho periodika.

Za Národní pedagogické muzeum a knihovnu J. A. Komenského

Klára Ehrlich
ředitelka

Dear Readers,
we would like to inform you about several changes within the editorial team of our journal. At the beginning of 2025, after many years of distinguished and highly commendable service, Tomáš Kasper decided to step down from his position as Editor-in-Chief. In November 2024, Markéta Pánková concluded her employment at the National Pedagogical Museum; she had served as Deputy Editor-in-Chief and

contributed significantly to the journal's profile and scholarly quality. Both colleagues were still involved in preparing issue 1/2025. The present issue, 2/2025, is the first produced entirely under the responsibility of the new editorial leadership. The role of Editor-in-Chief is now held by Jan Šimek, with Jakub Seiner serving as his deputy. Both are respected authors of numerous studies in the history of education and long-standing staff members of the National Pedagogical Museum and Library of J. A. Comenius, which has been the journal's sole publisher since 2025.

We trust that continuity in scholarly quality and openness to new ideas will continue to remain hallmarks of our periodical.

On behalf of the National Pedagogical Museum and Library
of J. A. Comenius,

Klára Ehrlich
Director

Úvodník

Editorial

Vážené a milé čtenářky, vážení a milí čtenáři, druhé číslo časopisu vydané v roce 2025 je věnováno 250. výročí od vydání *Všeobecného školního řádu*, který vstoupil v platnost dne 6. 12. 1774. Toto nařízení vydané Marií Terezií zpřístupnilo základní vzdělání širokým vrstvám společnosti a spolu s dalšími dokumenty, jako byla *Metodní kniha pro učitele*, určilo podobu základního školství, zavedlo osnovy, metody výuky, stanovilo kvalifikaci učitelů a organizaci škol. Uvedenými kroky byly položeny základy, na kterých stojí současné školství.

Příspěvky obsažené v tomto čísle se zaměřují především na 18. století. Na jeho obsahu se podíleli renomovaní čeští i slovenští badatelé zabývající se osvícenstvím i studenti doktorandských programů.

Daniela Tinková popisuje méně známou fázi přípravy tereziánské školské reformy, která směřovala k sekularizaci a zavedení němčiny jako vyučovacího jazyka. Eva Kowalská reflektuje úlohu Felbigera v Uhersku, zejména při založení první normální školy v Prešpurku (1775). Snahy o unifikaci školství v Uhersku však narazily na odpor kvůli náboženským rozdílům. Miroslava Slezáková porovnává rakouský školní řád a *Ratio educationis* platný v Uhersku, zdůrazňuje jejich společné rysy (např. snahu o centralizaci a modernizaci školství) i rozdíly (větší autonomie v Uhersku, vliv náboženských poměrů). Ukazuje také odlišný vývoj školství v západní a východní části monarchie.

Studie Veroniky Macháňové sleduje rozvoj sítě triviálních škol na Moravě po roce 1774, jejich regionální specifika, klíčové aktéry a postavení nekatolických škol. Na základě archivních pramenů analyzuje reálnou implementaci školních reforem v kontextu habsburské monarchie. Helena Kovářová zkoumá financování výstavby triviálních škol na střední Moravě po roce 1774. Zaměřuje se především na roli pozemkové vrchnosti a patronátní povinnosti Dietrichsteinů. Na základě

školských fasí a vrchnostenské agendy sleduje vývoj na panství až do počátku 19. století.

Článek Miloše Sládka se zabývá finančním zabezpečením učitelů farních škol v Čechách na počátku 18. století, zejména příjmy ze štolových poplatků. Ukazuje, že učitelé měli výrazně nižší příjmy než faráři.

Zavedením vzdělávací povinnosti pro české Židy v 80. letech 18. století v rámci josefínských reforem se zabývá příspěvek Ivety Cermanové. Ukazuje vznik dvojkolejného systému kombinujícího státní sekulární výuku s tradiční náboženskou výukou. Pozornost je věnována počátkům německo-židovského školství, formám výuky v různých obcích a dlouhodobým dopadům těchto změn na židovskou komunitu. Andrea Jelínková analyzuje používané učebnice v židovském prostředí (zejména slabikáře a čítanky) mezi 80. lety 18. století a počátkem 19. století a porovnává je s učebnicemi pro křesťanské školy. Výzkum ukazuje, jak se učebnice přizpůsobovaly specifickému postavení Židů a jak reformy ovlivnily podobu židovského vzdělávání. Protestantskému školství se věnuje příspěvek Zdeňka R. Nešpora. Autor konstatuje, že zatímco české reformované školy postupně zanikaly, německé luterské školy často fungovaly až do druhé světové války. Autor na konkrétních příkladech sleduje vznik těchto škol a uvádí příčiny jejich zániku.

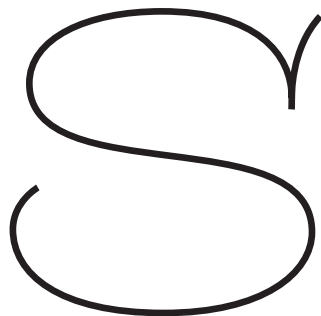
Vývoj obecného školství v Hradci Králové od tereziánských reforem do 2. poloviny 19. století sleduje ve svém příspěvku Milena Lenderová, ukazuje proměnu od neodborné výuky v provizorních podmínkách k systému kvalifikovaných učitelů a stovek žáků. Studie se zaměřuje na počet a sociální složení žáků, mezi nimiž byly výrazně zastoupeny děti vojáků a drobných výrobců. Na základě analýzy rodinné korespondence poukazuje Jana Stráňková na vliv vzdělání a rodinného prostředí na rozvoj psaného jazyka. Tereza Wiendlová zkoumá farní školství na Tábořsku na počátku 18. století na základě duchovních tabel vyhotovených pro tereziánský katastr. Přibližuje čtenářům rozdíly mezi městskými a venkovskými školami, nízké příjmy učitelů, špatný stav budov a poukazuje na vliv chudoby regionu na vzdělávání. Na její studii navazuje Miroslav Novotný, který sleduje vývoj školství v královském městě Tábor od osvěcenských reforem do poloviny 19. století. Zmiňuje

působení významných osobností a ukazuje, jak se Tábor postupně zařadil mezi vzdělanostní centra jižních Čech.

Tematické číslo obsahuje pestrou směsici příspěvků a přináší originální poznatky, ať už jde o sekularizaci školství, regionální specifika, financování škol, nebo vývoj vzdělávání židovské a protestantské komunity. Zastoupeny jsou makrohistorické analýzy a mikrohistorické sondy do konkrétních regionů, škol a komunit.

Příspěvky obsažené v tomto čísle reflektují historické kořeny našeho školství a zároveň nabízí hluboký vhled do proměn vzdělávání v habsburské monarchii.

Martina Halířová
editorka čísla 2/2025

Studie *Studies*

15	Daniela Tinková
41	Eva Kowalská
61	Miroslava Slezáková
73	Veronika Macháňová
99	Helena Kovářová
115	Miloš Sládek
131	Iveta Cermanová
157	Andrea Jelínková
177	Zdeněk R. Nešpor
193	Milena Lenderová
211	Jana Stráníková
233	Tereza Wiendlová
243	Miroslav Novotný

Než přijde Felbiger. Vídeňská předehra tereziánské školské reformy, role F. K. Kressela von Qualtenberg a počátky pražské normální školy

Daniela Tinková^a

^a Charles University, Faculty of Arts,
Institute of Czech History, Czech Republic
daniela.tinkova@ff.cuni.cz

Received 3 February 2025

Accepted 7 April 2025

Available online 31 December 2025

DOI 10.82130/hs2025-02-001

Abstract **Until Felbiger Comes. The Viennese Prelude to the Theresian School Reform, the Role of F. K. Kressel von Qualtenberg, and the Beginnings of the Prague Normal School**

This study focuses on some less wellknown phases of preparation of the 1774 Theresian school reform. The first part focuses on the discussions in early 1770s, when the State Council discussed the fundamental principles of the envisaged reform. The debate started as a discussion over a detailed proposal sub-

mitted by Johann Anton Pergen, the future police president, who envisaged a fully secular, state-operated model of education with special institutions dedicated to training the teaching staff and German as the language of instruction. Pergen's basic principles, which were supported also by Bohemian nobleman and influent member of the State Council, Kressel von Qualtenberg, were in essence accepted: In the end, the Theresian system became secular, the model normal schools in the capitals of the Habsburg provinces served as teacher's institutes, and German became the language of instruction. The second part of the study is an excursion into the environment of the model Prague Normal School, with special attention paid to the educational initiatives of its first director, Amand Schindler.

Keywords Theresian school reform; normal schools; Johann Anton Pergen; Franz Karl Kressel von Qualtenberg; Ferdinand Kindermann; Amand Schindler

Úvod

Ucelená reforma systému vzdělávání mládeže, tedy především zavedení všeobecné školní docházky v dědičných zemích, je v obecném povědomí

spojena s léty 1774–1775 a se jmény Ignaze Felbigera v „Rakousku“ a Ferdinanda Kindermanna v Čechách. Cesta k této reformě byla však poněkud delší, a proto se zde pokusíme představit některé stěžejní body diskuzí, které probíhaly v první polovině sedmdesátých let především ve Státní radě, tedy nejvyšším orgánu za panování Marie Terezie, kdy se už o stěžejních obrysech budoucí struktury a ideové základny rozhodlo.

Studie se zaměřuje na méně známé fáze přípravy tereziánské školské reformy. V první části se soustředí na diskuze první poloviny 70. let 18. století, kdy se především na půdě Státní rady ve Vídni řešily zásadní otázky, k čemu a komu má taková reforma sloužit – a především jakou roli v ní má hrát náboženský (církvní) element, respektive zda nemá být cílem naopak plná sekularizace a postátnění.

Druhá část je exkurzem do prostředí pražské normální školy, která podle návrhů měla za úkol připravit světské učitele pro školy: zajímat nás bude mimo jiné výuka němčiny (pro německé děti) iniciovaná ředitelem A. Schindlerem.

Není zapotřebí připomínat, že snad všichni přední myslitelé osvícenské epochy, která se ne neprávem někdy označuje za století pedagogiky, obraceli svůj zájem k formování mladého člověka – nového člena společnosti, občana státu. Rousseau a Helvétius ve Francii, ve Švýcarsku Johann Heinrich Pestalozzi a v Německu Johann Bernhard Basedow vycházeli z optimistického náhledu na člověka a jeho potenciálu, z filantropických názorů zohledňujících ušlechtilost lidské bytosti a její možné štěstí. Dát všem lidem vzdělání, vědění, osvětu – to byl obecně jeden ze stěžejních osvícenských postulátů.

Snahy o systematictější alfabizaci se nicméně v některých, především protestantských zemích, kde byla dostupnost četby pro individuální studium Písma klíčová, objevovaly již od konce 16. století. V 16. a 17. století však můžeme takové snahy vidět hned v několika protestantských zemích: v roce 1592 v kalvinistickém vévodství Falcko-zweibrückenském, o šest let později ve svobodném městě Štrasburk; kolem poloviny 17. století zavedlo všeobecnou školní docházku vévodství Sasko-Gothajské (1642), knížectví Brunšvicko-Wolfenbütelské (1647) a vévodství Württemberské (1649), ve stejné době se o to pokoušelo i protestantské Skotsko, povinná docházka zde však byla zavedena

až roku 1872. Stojí za zmínku, že v rámci teritoria historických českých zemí vůbec první pokus o všeobecnou školní docházku pro děti ve věku 6–9 let učinilo údajně již roku 1683 slezské protestantské knížectví Olešnické. Na prahu 18. století, v roce 1717, se pokusilo o vytvoření poměrně komplexního systému Prusko, jehož systém se stal inspirací pro další státy včetně habsburské monarchie. Škola představovala navíc instituci, která spojovala vzdělání s disciplínou a etikou *práce jako morální povinnosti*, která přesahovala pouhou nutnost obživy: zde viděl historik James Van Horn Melton, který se pokusil o cenné srovnání scholarizace v Prusku a Rakousku, ještě sepětí s dalším dobovým proudem – totiž protestantským pietismem, kde píle a pracovitost kráčely ruku v ruce s dosahováním ryze spirituálních cílů (Melton, 1988, s. 112–119 a 156).

Katolické země měly určitý skluz – revoluční Francie se o zavedení všeobecné docházky pokusila v roce 1791, s úspěchem se tato reforma začala setkávat v podstatě až o sto let později, úspěšněji však až v roce 1833 především za 3. republiky v letech 1881–1889 (Morange & Chassaing, 1974).

Přímo k uzákonění povinné školní docházky v rámci státem kontrolovaného a jednotného vzdělávacího systému ale docházelo teprve v průběhu 19. století (např. Novotný, 2008, s. 157–158, Melton, 1988, s. 171 a násl.). Kupodivu i Sasko, centrum knižního trhu a vůbec osvěcenské vzdělanosti, přistoupilo ke všeobecné školní docházce až v roce 1835.

V jistém smyslu tak mezi katolickými zeměmi náleží primát právě habsburské monarchii – a v jejich rámci možná trochu nepřekvapivě hospodářsky nejrozvinutějším českým zemím, podivné zemi s kacířskou minulostí a na hranici s protestantskými regiony. Tereziánská školská soustava a její zavádění zejména do českých zemí se stala vyhledávaným tématem již od konce 19. století (Helfert, 1860; Weiss, 1906; Šafránek, 1913; Štverák, 1977, 1986, 1988; Hanzal, 1966, 1972, 1998; Novotný, 2008 aj.). Jan Van Horn Melton klade požadavky scholarizace v česko-rakouských zemích také do souvislosti s protoindustrializací, především s rozvojem textilní výroby, která zužitkovávala i dětskou práci a vyžadovala elementárně disciplinovanou i scholarizovanou

mládež. Škola měla zkrátka napomoci k integraci dětí do výrobního procesu (Melton, zejm. s. 112–119 a 156).

Již během raně novověkého období se v českých zemích sice utvořila určitá základní síť škol, jejich kvality však byly značně nerovnoměrné, školy venkovské pokulhávaly za městskými a docházka byla velice nízká. Rozšířeny byly zejména školy řádové – piaristické a kapucínské pro chlapce, u voršilek se vzdělávala děvčata (ta urozenější například i u anglických panen). Zdaleka nejširší a nejpracovanější školskou síť každopádně vybudovalo Tovaryšstvo Ježíšovo – čtrnáct kolejí fungovalo v Čechách, šest na Moravě a devět ve Slezsku. Na univerzitní studia byly navázány koleje v Praze, Olomouci a – před ztrátou Slezska – rovněž ve Vratislavi (Bobková-Valentová, 2006, s. 59).

V okolí Marie Terezie začaly krystalizovat vážnější diskuze o potřebě elementárního vzdělání pro všechny poté, co inspekce o stavu dolno- a hornorakouských škol z roku 1769, nařízená panovnící, ukázala obrovskou nerovnoměrnost v rozmístění, kvalitě i hmotném zabezpečení školských zařízení (Šafránek, 1913, s. 136). V okolí panovnice se v té souvislosti rozpoutala debata, zda by bylo záhodno vzdělávat i prosté poddané. Měla se k ní vyjádřit také Státní rada. „Takovou otázku by člověk čekal v Moskvě v předvečer nástupu Petra I., ne v centrálních úřadech v dnešní Vídni!“ rozhořčil se tehdy radikální státní rada Tobias Gebler, ostatně původem protestant z Říše. Podle něj byla odpověď zcela jasná a ostatní členové Státní rady ji sdíleli (Melton, 1988, s. 202). Státní rada se tak opět stala motorem zásadní reformy: dát *rozhodně* vzdělání všem. Marie Terezie se tehdy obrátila na Sonnenfelse a do Prahy na Seibta, aby do svých vysokoškolských přednášek zařadili také pedagogiku.

Seibtova nástupní řeč z roku 1771 *O vlivu vzdělání na štěstí státu* (Seibt, 1771) je vpravdě programatická. Seibt se v jistém smyslu vymezuje proti sonnenfelsovské myšlence – rozšířené ostatně mezi většinou soudobých národohospodářů – že blaho státu zabezpečí dobré zákony, ekonomický a demografický růst. Moudrost zákonů totiž zdaleka nestačí, tvrdí Seibt. Jejich dodržování jen kvůli strachu ze sankce je příliš málo. Navíc žádný zákon přece nedokáže vnutit člověku pracovitost a píli. Ani rostoucí bohatství a rostoucí populace nezajistí to základní:

mravní povznesení obyvatelstva, zlepšení jeho charakteru. To dokáže jen výchova: „Pouze pod vlivem dobré výchovy si budou občané sami vědomi svých povinností.“ Formulace „sami vědomi“ je zde podstatná: internalizace mravního imperativu, přijetí povinností za své, to byl velký etický úkol, kterým osvěcenská pedagogika vyvažovala zjednodušené postuláty ekonomů a státníků.

Kdo má však být tím optimálním vychovatelem? táže se Seibt dále. Netají se svou kritikou domácí výchovy, vykonávané v rodině, a to zejména matkami, tedy bytostmi uzavřenými do domácnosti, bez širšího rozhledu, bez společenské odpovědnosti. Hlavní výchovná role by měla připadnout státu samotnému: teprve pak může nastat skutečná „mravní obroda“ národa. Jen tak se všichni stanou skutečnými „služebníky státu“ a současně i dobrými služebníky svých spoluobčanů. „Osvícený stát, který vychovává každého poddaného v povinnosti jeho profese, stát, jehož poddaní plní své povinnosti dobrovolně a z lásky – to je stát mocný, neporazitelný a požehnaný.“

Školský projekt Johanna Antona Pergena

Pedagogika povýšená na věc veřejnou, na státní úkol, to bylo i přesvědčení Marie Terezie: výstižně je resumuje její známý výrok, že škola je *politicum*. V době, kdy Seibt pronášel svou nástupnickou řeč, měla již panovnice na stole první návrh na reformu školského systému v českých zemích. Vypracoval jej jeden z tehdejších členů Státní rady, jehož jméno ovšem vstoupilo do dějin i obecného povědomí až později – především ve spojení s represivním policejním aparátem josefínského a zejména františkovské éry, s protijakobínskými hony, které končily i na popravišti – Johann Anton Pergen (1725–1814), který měl tehdy již za sebou brilantní diplomatickou kariéru. V roce 1766 byl povolán do Vídně, aby se stal členem mocné Státní rady. A protože také dostal na starosti dozor nad diplomatickou Orientální akademií i nad Theresianem, jeho pozornost se stále více soustředila kolem otázek vzdělávání. Vztah mezi výchovným plánem Pergena pětáctiřetiletého a dokonalým policejním aparátem Pergena pětadesátiletého je mnohem užší, než by se na první pohled mohlo zdát. Pergenova koncepce vzdělání

i policie mají stále týž společný cíl – vybudování silného státu a současně výchovu disciplinovaných poddaných.

V prvé řadě je potřeba vyzvednout, že právě Pergenův projekt představuje vůbec první pokus o systematické a komplexní zpracování problematiky vzdělání a první snahu o ustavení systému všeobecného vzdělávacího systému, navíc na striktně státní bázi. Zadruhé se řada klíčových bodů, které se v něm objeví, skutečně následně stala pilíři nového vzdělávacího systému v českorakouských zemích. A zatřetí: jen málokterý z tehdejších projektů vystihuje tak komplexně a dokonale důsledný racionalismus onoho „Staatsaufklärung“, *státního osvícenství* – a zejména pak onen klíčový „informační monopol“, o němž hovoří Pierre Bourdieu.

Pergen zdůrazňoval, že vzdělání má sloužit především dětem a státu, proto je potřeba, aby bylo důsledně podřízené státu. „Zdraví státu závisí zcela na koherentním systému škol zajišťovaných světským personálem.“ Už proto mu připadala nepřijatelná dosavadní praxe, kdy větší díl školství měly v rukou církevní řády – těm by mělo být vzdělávání zcela odňato: „Jejich cíle jsou zcela neslučitelné s cíli státu.“ Za *conditio sine qua non* jakékoli školské reformy považoval nejen zrušení jezuitského řádu, ale i úplnou likvidaci církevního vlivu na školství: kázeň se zde udržuje jen tresty, žáci poslouchají jen ze strachu a pod přinucením: je to „nepřirozený despotismus“ (*unnatürlicher Despotismus*), který přináší žákům spíše týrání než nápravu (Helfert, 1860, s. 205). Nezbytné mu připadalo také jednoznačné zavedení němčiny: zde šlo především o to vyjít vstříc zemskému jazyku a o marginalizaci latiny. Žáci nejsou schopni zformulovat ve své mateřské řeči ani dopis či jiný text, jejich výplody jsou plné chyb, stěžoval si Pergen (Helfert, 1860, s. 203–205). Sám jako absolvent jezuitských škol nicméně kritizoval i jejich výuku latiny: byť na jejím dokonalém osvojení byl v podstatě celý jejich systém založen, i sama výuka latiny probíhá podle špatných metod. Je to, zkrátka, Pergenovými slovy, čistá ztráta času (Helfert, 1860, s. 203–205).

Jak podotýká Van Horn Melton i jiní, Pergenův projekt založený na silně sekulárním základě se velice blíží (rovněž nerealizovanému) radikálnímu návrhu francouzského (resp. bretaňského) advokáta od renneského parlamentu, Louise-Reného de La Chalotais (1701–1765)

(Melton, 1988, s. 205). Tento zapřisáhlý odpůrce jezuitů vytvořil v roce 1763 plán školství, který měl nahradit, po likvidaci řádu, tehdejší soustavu jezuitskou. Jeho *Essai d'Éducation Nationale*, který vysoce oceňoval i Voltaire (Morange & Chassaing, 1974), potlačoval náboženskou výchovu ve prospěch vzdělání praktického, které kladl do rukou výhradně světských učitelů, a usiloval také o delatinizaci, tedy pofrancouzštění škol – analogická strategie, jakou prosazoval Pergen.

Školská soustava měla být uspořádána úměrně různým sociálním vrstvám a jejich (profesním) potřebám. Pro nejnižší a venkovské vrstvy, jejichž příslušníci jsou určeni výhradně pro manuální a těžkou práci, která nevyžaduje větší intelektuální kapacity, navrhoval školy, které by dětem do věku maximálně deseti či dvanácti let poskytovaly jen to, co je zapotřebí pro obstarání základní obživy – ale také pro plnění křesťanských a občanských povinností. Jejich vzdělání by však nemělo přesahovat to, co je nezbytné pro jejich život a jejich řemeslo, jinak *propadnou ještě větší mrzutosti a zoufalství*. Do této kategorie zahrnoval Pergen zaprvé obecné, „triviální“ školy (*Leseschulen* – určené k osvojení čtení) pro venkovany, zadruhé pak školy „reálné“, městské, určené pro nezemědělsky orientovaný dorost (například budoucí řemeslníky a obchodníky) (Helfert, 1860, s. 196–197). Třetí typ by pak představovaly školy „učené“ typu gymnázií pro mladé šlechtiče či potomstvo z movitých rodin středostavovských. Z chudých, selských či městských poměrů by sem směly být přijímány jen výjimečně „nadané hlavy“, které osvědčí nadprůměrné schopnosti a „sklon k vědě“ (*Hang zur Wissenschaften*). Povolení ke studiu by jim však bylo udělováno zcela výjimečně, aby se jen nerozmnožovaly řady „zkažených studentů“, které „dnes vidáme všude“ (Helfert, 1860, s. 197). Podobné myšlenky najdeme i u předních osvícenských myslitelů z protestantského prostředí, například u Christiana Thomasia či J. G. H. Justiho, kteří rovněž požadovali omezení přístupu plebejců k vyšším studiím. Jinak hrozí, že bude „svět zaplaven polovzdělanými diletanty, právníky a doktory“, píše doslova Justi. „Polovina dnešních učenců jsou zcela postradatelní paraziti“ (Melton, 1988, s. 115 dle Justi, 1761, s. 60) Tento názor sdílel Pergen s mladým císařem Josefem.

Dalším ústředním cílem nové soustavy je jednotota (*Einförmigkeit*, *jednotvarost*), zdůrazňuje Pergen, „jednotota v obecném způsobu myšlení a v zásadách, v pojetí vlasti a povinnostech vůči ní“. Škola má utvořit to „nejpevnější pouto mezi (...) silou a pokojnou poslušností poddaných“.

Toto nejsou slova Františka I. z počátků metternichovské éry, jedná se o radikální návrh tereziánského státního osvícenství – radikální natolik, že musel být zamítnut. Protože Pergen *je* ve své podstatě osvícenec. V řadě myšlenek jde dál, než se odváží jeho okolí. Učit spíše věci než slova, nabízet dětem dobré učebnice: v tom jsou nám vzorem protestantské země, volá dále Pergen. Vezměme si příklad z Pruska – tam se děti seznamují od raného věku s matematikou, zeměpisem, dějepísem, přírodopísem. Je také naprosto nutné vzdělávat dívky, nabízet jim nejen výuku křesťanství a mravů, ale i čtení, psaní, „něco“ z přírodovědy, počítání, kreslení, hospodářství i ruční práce. Toto pohlaví „pod označením matka, manželka, hospodyně, dcera, služebná, má přece nesmírně obrovský vliv na sounáležitost lidské i občanské společnosti“.

Klíčový je však i výběr učitelů. Pergen je přesvědčen o naprosté nezbytnosti odstranit ze systému řádové kněze, kterým jsou školy svěřeny dnes, ale kteří nejsou k učitelskému povolání vůbec vedeni. Mladý člověk, jenž vzešel z noviciátu, neví o světě nic: „Jaký učitel, taková škola,“ zdůrazňuje Pergen ostře (Helfert, 1860, s. 197–198).

Přednost má dát kněžím světským, raději však spíše laikům – a když jich bude nedostatek, lze přizvat cizince. Žádal také o utvoření nového „Direktoria“ pro školské záležitosti, mezi jehož členy chtěl vidět veskrze německé protestantské vzdělance ze zahraničí – Wielanda, Meusela, ba dokonce radikálního Friedricha Barhda – to se líbilo i Kounicovi. A hlavně – pravidelný dozor nad učiteli i celým systémem má vykonávat *stát*.

Diskuze o Pergenově projektu ve Státní radě a nástup

F. K. Kressela von Qualtenberg

Radikálnost návrhu většinu členů tehdejší Státní rady zaskočila a vyvolala především negativní reakce. Pergen otevřel otázky naprosto klíčové: máme zachovat stávající školský systém, nebo jej zcela nahradit, jak chce on? Máme vybírat učitele z řad kléru řádového, kteří se školám

věnovali přednostně dosud, nebo – jak žádá Pergen – preferovat světské kněze? A kde je brát? Nad Pergenovým návrhem se strhla bouřlivá debata, která si zaslouží naši pozornost. S neskrývaným nadšením jej přivítal v podstatě jen jediný učenec – Tobias Gebler, který požadoval jeho okamžitou publikaci. Jako exluterán a absolvent protestantských univerzit s Pergenovou chválou německých protestantských vzdělávacích institucí nutně souzněl, stejně jako s myšlenkou důsledného nahrazení latiny němčinou. Se zavedením němčiny – tedy v první řadě s odstraněním latiny jako vyučovacího jazyka – souhlasili v podstatě všichni. Stejně tak se s Pergenem shodovali na nezbytném podřízení školství státu.

Rozpor nastával pouze v míře participace, která by byla ponechána (katolické) církvi. V první řadě šlo samozřejmě o řádové školy a řádové učitele, které chtěl Pergen ze vzdělávacího systému zcela odstranit. Naprosto zásadně se proti tomu postavil českorakouský kancléř Blümegen. Vyzdvihoval nesporné zásluhy zejména jezuitských učenců ve vědě a otevřeně dal najevo, že jim Pergen křivdí. Další Blümegenovy námitky byly ještě racionálnější a zcela praktické – kde chce Pergen získávat prostředky na vydržování tolika světských učitelů? Náklady na jediného z nich by stěží pokryly náklady dosud investované do tří duchovních (Helfert, 1860, s. 211 a 228).

Ostatní členové Státní rady víceméně souhlasili s tím, že vzdělávací monopol klášterů je třeba odstranit, byť nechtěli řády ze systému vyloučit zcela. Přikláněli se spíše k možnosti, aby byly řádové školy podřízeny státnímu doзору a jejich členové lépe vzdělávání, aby sami mohli vzdělávat. V podstatě jen exprotestant Gebler byl i zde radikálnější – řešení viděl spíše v tom, že by se na řádové školy dosadili světské učitelé, kteří by zajišťovali všechny předměty kromě těch, které se vyloženě týkají náboženství (Helfert, 1860, s. 210). Na rozdíl od Pergena se ale domníval, že reforma by měla začít spíše *shora dolů*, nikoli *zdola nahoru* – obával se, že jinak pro dostatečný počet nižších škol nebudou učitelé ani finance (Helfert, 1860, s. 209). Proto doporučoval Pergenův projekt rozeslat nejprve především akademiím a vyšším školám.

Pergen se rychle pokusil na připomínky zareagovat a začal promýšlet systém financování škol i model učitelských seminářů určených

k formování vyučujících. Na likvidaci řádového vzdělávání však trval zcela principiálně. Žádal také o vytvoření nového „Direktoria“ pro školské záležitosti, mezi jehož členy chtěl vidět veskrze německé protestantské vzdělance ze zahraničí – Wielanda, Meusela, Friedricha Justuse Riedela, ba dokonce radikálního Friedricha Barhda – to se líbilo i Kounicovi.

Marie Terezie nicméně myšlenku participace protestantů kategoricky odmítla a projekt jako celek naprosto jednoznačně odmítl také velice konzervativní vídeňský arcibiskup Migazzi jakožto tehdejší předseda studijní komise.

Mezitím, v samém závěru roku 1771, ale došlo ve Státní radě k reorganizaci a Marie Terezie okamžitě seznámila s Pergenovým plánem jejího nového člena, který právě čerstvě doputoval z Prahy – vzdělaného Františka Karla Kressela von Qualtenberg (1729–1801), pražského rodáka, který byl dosud přísedícím pražské cenzury a direktorem právnických studií, a vyžádala si jeho stanovisko. Stojí za zdůraznění, že Kressel patřil od mládí k čelným pražským zednářům, jako cenzor podporoval vydavatelské Dobnerovo historické dílo (podporoval ho i finančně) a po svém příchodu do Vídně sehrál důležitou roli v klíčových reformních komisích, jimž předsedal – nejprve té studijní, posléze za Josefa II. byl tento antijezuita, zednář, iluminát a milovník antiky předsedou ještě možná klíčovější komise duchovní, neboť řídil v podstatě všechny církevní reformy josefínské éry v českých i rakouských zemích.

A tento zednář a antijezuita Kressel se jednoznačně postavil za Pergena, nikoli však bez výhrad – i on varoval před unáhleností reformy a přesvědčoval panovnici i komisi, že změny prosazované krok po kroku jsou trvalejší než ty, jež jsou provedeny naráz. Proto také nechtěl hned rušit všechny stávající školy, jak navrhoval Pergen, ale nechat je, aby se pokusily reformovat, a paralelně k nim budovat soustavu novou, státní, v intencích Pergenových. K Pergenu návrhu, aby byli řádoví učitelé zcela nahrazeni duchovními světskými, a to za pomoci cizinců, měl rovněž námitku: protože v jiných katolických zemích nevypadá školství o nic lépe než u nás, připadali by v úvahu jen protestantští kazatelé. Jenže ti by budili podezření veřejnosti i samotné panovnice, což

by velice ztěžovalo jejich postavení. Je možné, že Kressel i touto klíčovou s odmítnutím evangelických duchovních směřoval k jednomu cíli – je zkrátka nezbytné, aby se noví učitelé rekrutovali výhradně ze vzdělanců světských – laiků.

Myšlenku hned rozvíjí: k tomu by měly být zřízeny na univerzitách katedry pedagogiky (*Lehrkanzel der Erziehungskunst*). A dodává, že „výsledky ostatně můžeme už dnes vidět v Praze, kde pedagogiku s úspěchem přednáší profesor Seibt“. Nechť je v každém hlavním městě provincie ustaven takový vzdělávací ústav, obsazený světskými učiteli a formující světské učitele, kteří následně vstoupí do státní vzdělávací soustavy. A nechť si rodiče sami zvolí, chtějí-li děti poslat k učiteli duchovnímu, či světskému. Nechť konečně za nějakých pět let posoudí zvláštní komise, které školy jsou lepší (Helfert, 1860, s. 240–241). Nikoli tedy nutně nahradit stávající systém, ale vytvořit paralelní, čisť sekulární systém, který by se pro ten současný, z velké části církevní, stal zkrátka konkurencí.

Pergenovi přitakal Kressel i v posouzení tradičních latinských, především jezuitských škol, které poznal stejně jako Pergen z vlastní zkušenosti. „Za všechny své znalosti a vědomosti, které nyní mohu dát k dispozici službě státu,“ prohlásil, „vděčím – bez sebechvály – jen vlastní práci, četbě dobrých knih a rozhovorům s učenými a rozumnými lidmi. A ač jsem ve škole vždy patřil k nejlepším studentům, ještě v jednadvaceti letech, kdy už jsem druhým rokem studoval práva, jsem vůbec nerozuměl klasickým autorům. A pak stačilo pár měsíců, aby mne profesor O’Lynch na dějepisných a zeměpisných dílech skutečně naučil latinsky lépe než během šesti školních let“ (Helfert, 1860, s. 239). Tak hovořil muž, pro něhož se četba klasických latinských autorů stala v dospělosti jednou z nejmilejších forem zábavy – navzdory zkušenosti z jezuitských škol – ba dokonce sám psal ódy „horákovskou latinou“ (Nekrolog, 1802, s. 203). „Ještě dnes denně zakouším ztrátu celých osmi let svého jinak šťastného mládí“ (Helfert, 1860, s. 239), uzavřel svou zprávu pro panovnici. O prestižním, jezuité vedeném Theresianu se prý kdesi, podle svědectví jeho současníka, pražského lékaře a zednáře O’Reillyho, před samotnou Marií Terezií otevřeně

vyjádřil jako o škole, z níž mohou vzejít „leda pedanti nebo neznabozi“ (Nekrolog, 1802, s. 102).

Pergen přepracoval svůj návrh několikrát: trval však na plné sekularizaci školství, což bylo nepřijatelné jak pro panovníci, tak pro část Státní rady i pro arcibiskupa; i kancléř Kounic, jakkoli s Pergenovým plánem v jádru souzněl a ocenil jej, chápal, že školství bez asistence duchovních je zatím nereálné. Pergen nakonec na své plány rezignoval a vrátil se – dočasně – k diplomacii: po prvním dělení Polska, které v té době právě proběhlo, byl pověřen administrací anektované Haliče a Lodoměřska (Bled, 2013, s. 242).

Obvykle se uvádí, že Pergenův projekt zapadl; na pojetí a strukturu budoucího školského systému však uvidíme, jak blízký mu svou podstatou i duchem nakonec byl.

Zrušení Tovaryšstva Ježíšova a inovace školské komise

V první polovině sedmdesátých let zasáhlo do diskuzí několik převratných událostí, které jednání o všeobecné docházce přidaly na naléhavosti a aktuálnosti. Nový impuls dodal diskuzím na prahu let sedmdesátých bezesporu i velký hladomor z let 1771–1772, který odkryl obrovskou materiální a duchovní bídu českého i rakouského venkova, a tím poukázal na fatalitu intelektuální zanedbanosti prostých poddaných. Alfabetizace a osvojení základních početních úkonů i elementárních znalostí se jevily jako jediný jistý prostředek k boji proti všudypřítomné pověrčivosti a fatalitě, ale i k tomu, aby byli poddaní schopní začít si v nouzi přivydělávat i jinak než zemědělskou prací, na níž byli dosud odkázáni v podstatě výlučně, a která nejvíce závisela na výkyvech počasí a změnách přírodních podmínek. Sedláci nejsou líní a hloupí, jsou zkrátka produktem špatných a demotivujících poměrů na venkově, konstatovaly tehdejší inspekční zprávy referující o stavu českého venkova. Stále byli k něčemu jen nuceni, neumějí přinutit sami sebe. Nucená robota je naučila odbývat povinnosti, vykonávat práci nedbale, nenávidět ji. Disciplína vynucovaná karabáčem se májí účinkem. Jen škola vštěpující zásady dobré morálky a píle, motivující k pracovitosti, může tento stav napravit (Melton, 1988, s. 156).

V červnu 1772 zemřel dlouholetý předseda Dvorské studijní komise, lékař a odvážný reformátor Gerhard van Swieten a tuto komisi současně opustil i konzervativní arcibiskup Migazzi. O rok později, v červenci 1773, bylo zrušeno Tovaryšstvo Ježíšovo, čímž skončil i jeho „vzdělávací monopol“: otázka vzdělávacího systému tak nabyla na aktuálnosti. Už pro nezbytnost vybudování rychlé náhrady zaniklé rozsáhlé sítě jezuitských kolejí, která v celých českých zemích tereziánské doby zahrnovala 29 kolejí či gymnázií, v nichž se vzdělávalo neuvěřitelných deset a půl tisíce mladých mužů ročně (Bobková-Valentová, 2006, s. 59). Do čela komise pro zrušení Tovaryšstva tehdy Marie Terezie povolala právě Kressela von Qualtenberg, což možná udiví, protože jeho výrazně protijeziuitské naladění i členství v zednářských lóžích muselo být všem známo; o rok později, v roce 1774, jej učinila také novým předsedou komise studijní. Je evidentní, že se Kressel těšil nesmírné důvěře panovnice. Vedle něj zasedl ve školské komisi významný tereziánský právník Karl Anton von Martini, který okamžitě přinesl svůj návrh nové školské soustavy financované z rozprodeje jezuitského majetku. Hodlal zavést „normální školy“, jež by sloužily jako model či norma, a současně i standardizované a závazné učebnice, metody, standardizovaná studentská curricula. Návrh dál rozpracovával další člen komise, abbé Gruber.

Marie Terezie zřejmě rychle pochopila, že pod Kresselovým a Martiniho vedením se začíná reforma ubírat přesně tím směrem, který nechtěla.

Povolání Felbigera

Panovnice se tehdy rozhodla k ne zcela standardnímu kroku pozvat do Vídně cizince, navíc cizince z území Pruska, jehož jméno ve Státní radě poprvé zjevně vyslovil Tobias Gebler a které nebylo neznámé ani Kresselovi: jméno zaháňského opata Felbigera (Helfert, 1860, s. 308–309), s nímž máme obvykle tereziánskou reformu školství spojenou. Ignaz Felbiger (1724–1788), rodák z dolnoslezského Hlohova, byl znám svými novátorskými výchovnými metodami, ale i respektem ke starým pořádkům a zejména náboženství. (Na druhé straně je potřeba zdůraznit, že i on byl kritický vůči katolickým školám, které sám absolvoval,

a že se pro své školské inovace inspiroval v protestantské berlínské škole Johanna Juliuse Heckera ovlivněné jednak pietismem, jednak dílem J. A. Komenského [Melton, 1988, s. 40–57]). Složitým diplomatickým jednáním nakonec Marie Terezie dosáhla toho, že Felbiger do Vídně přijel.

Felbigerova „zaháňská“ metoda, propojující protestanský, pruský pietismus s reformním katolictvím, nadchla; brzy začala pronikat nejen do dalších škol pruských, ale i bavorských a na počátku sedmdesátých let dokonce „rakouských“. Podle ní ostatně začala již k 2. lednu 1771 fungovat vzorová, „normální“ škola ve Vídni spojená s tiskárnou (Šafránek, 1913, I, s. 139). Na území českých zemí se uplatnila na frýdlantském panství Clam-Gallasů, v Liberci či v Broumově. I zemský guvernér Fürstenberg nechal zbudovat doubravickou školu za pomoci mladého kněze, kterého poslal již v roce 1772 k zaškolení právě do Zaháně k Felbigerovi (Melton, 1988, s. 166). A příklad nejznámější: v malé jihočeské obci Kaplice na panství J. N. Buquoye tuto metodu zavedl do základní školy pro nejmladší děti absolvent zaháňského gymnázia, žák Felbigerův, tehdy prostý farář Ferdinand Kindermann (1740–1801), který se předtím s Felbigerem setkal přímo v Zaháni a byl známý svým laskavým vztahem k nemajetným a prostým lidem.

Felbigerův příchod do Vídně se pochopitelně dotkl Kresselovy studijní komise; Kressel si dokonce opakovaně stěžoval panovníci, že Felbiger sice komise ignoruje a současně nic jiného ani nedělá, a požadoval jeho návrat do Zaháně: podpořil ho i císař Josef II., který Felbigeru neměl rád nikdy (Helfert, 1860, I, s. 312–314). Ale u Marie Terezie našel Felbiger podporu a mohl pokračovat ve své práci. Navíc celá dvorní studijní komise byla dočasně, do roku 1778, vyňata z agendy českorakouské dvorské kanceláře a podřízena přímo panovníci: i z toho je zřejmé, jakou důležitost novému školskému systému Marie Terezie připisovala a jak jej chtěla mít pod kontrolou.

Nevýhody dvoukolejné práce si pochopitelně Marie Terezie rychle uvědomila a rozhodla se jednat: vypracování definitivní verze nového systému nejnižšího typu škol tak s konečnou platností uložila Felbigerovi, zatímco stávající studijní komisi v čele s Kresselem a Martinim nařídila soustředit se nyní na reformu dejezuitizovaných univerzit,

tedy zejména filozofických a teologických fakult. Tímto krokem vysvětluje i rakouský historik Ernst Wangermann fakt, že reformy vysokých škol byly podstatně radikálnější než právě reformy škol základních. (Wangermann, 1973, s. 85). Domníváme se, že právě pod Kresselovým (a Martiniho) vlivem došlo kolem roku 1775 k faktické sekularizaci filozofických fakult, k zavedení celé řady nových oborů, jako obecné dějiny, živé jazyky (včetně češtiny ve Vídni); došlo ale také k hluboké reformě fakult teologických, kterou provedl Kresselův přítel a krajan z Čech, kterého nechal právě Kressel povolat z Prahy – broumovsko-břevnovský opat Štěpán Rautenstrauch, ostatně také zednář. (Až se za vlády Josefa II. stane Kressel předsedou Dvorské duchovní komise, tedy hlavní osobou zodpovědnou osobou za radikální církevní reformy, stane se i Rautenstrauch jedním z pilířů josefínské církevní politiky.)

Počátky institucionalizace nového školského systému v Čechách a zrod pražské normální školy jako ústavu pro vzdělání budoucích učitelů

Dne 6. prosince 1774 byla tedy novým školním patentem (*Schulpatent*), jehož hlavním autorem byl Ignaz Felbiger, vyhlášena s platností od 1. ledna 1775 všeobecná školní docházka pro děti ve věkovém rozmezí 6 až 12 let. („Všeobecnost“ této školní docházky se někdy omylem považuje za „povinnou“ – tou se stala definitivně až po Hasnerově školské reformě, již přinesl říšský zákon z roku 1869.) Výsledná školská reforma, ač její pedagogická složka bezpochyby byla dílem Felbigerovým, nicméně nesla v organizační rovině nadále výrazné stopy dědictví Pergenova, takže se lze domnívat, že studijní komise některé své priority přece jen prosadila: ve své podstatě byl zachován Pergenův i Kresselův ideál státního, sekulárního školství s převažujícím vernakulárním jazykem (církevní dozor se do škol vrátil až v roce 1805). Stát, který odňal monopol na vzdělání církvi, se napříště zavazoval, že poskytne všem poddaným bez rozdílu základní vzdělání. Škola se však na oplátku měla stát nástrojem sociální kontroly a disciplinace, která měla přinést posílení autority panovníka a státu, jež měly následně nahradit oslabenou autoritu církve i vrchností. Taková je Felbigerova *Kniha*

metodní pro německé (respektive české) nižší školy, vydaná německy ve Vídni v roce 1775 a česky v Praze v roce 1777 (Felbiger, 1775, 1777).

Při guberniích jednotlivých zemí byly mezitím za účelem efektivnější implementace nového systému vytvořeny zemské studijní komise zodpovědné za uvádění reformy do života. Nová školská soustava byla nejprve nastartována v Čechách. Pražské guberniální studijní komisi předsedal hrabě Karl Clary-Aldringen, samotná reforma škol však byla svěřena do rukou dvou Kresselových přátel: reformou gymnázií byl pověřen Karl Heinrich Seibt a k zavedení všeobecné školní docházky sítí škol nižších byl povolán Kresselův krajan a spolubratr z pražské zednářské lóže, Ferdinand Kindermann, již zmíněný Felbigerův stoupenec. Jako oficiální hlava nižšího školského systému v Čechách se Kindermann zasloužil v první řadě o vybudování instituce, která měla sloužit nižším školám za vzor, *normu*, a vychovávat pro ně učitele: pražskou školu normální. Sídliла zprvu v budově zrušeného malostranského jezuitského gymnázia, poté se přesunula do Karmelitské ulice. Tak, jak kdysi navrhoval Kressel, taková škola ustavující vzdělávací standard měla sídlit v hlavních městech všech „provincií“. A především: od roku 1776 z ní musel mít zkoušku každý, kdo se chtěl ucházet o učitelské místo.

Normální školy určené dětem od pěti do patnácti let byly čtyřtřídní, tyto třídy však nezohledňovaly striktně věkovou posloupnost, jakou známe dnes. Řídily se spíše stupněm nadání a studijními výsledky. První třídu tak navštěvovaly děti od pěti do deseti let, druhou třídu od pěti do dvanácti, třetí od osmi do čtrnácti a čtvrtou, nejnáročnější, děti ve věku od devíti do patnácti let (Hanzal, 1998, s. 18).

Normální škola v Praze byla otevřena na podzim 1775 (Hanzal, 1993, s. 143–144; Raška, 2013; Raška 2014, s. 43–75) a její provoz zahájil 15. listopadu Kindermann plamennou řečí, v níž zdůraznil význam školství pro stát a církev. V mnohém tak navazuje na inaugurační pedagogický projekt svého přítele a takřka učitele Seibta. Školu prezentoval jako instituci nezbytnou pro výchovu, kázeň, pro pěstování odpovědnosti vůči společnosti, rodině i sobě samému. Škola má vychovávat užitečné občany pro stát, stejně jako důstojné věřící pro církev. Dobrá škola je základní cesta z bída, protože přináší i poučení o základech

zemědělství i řemesel. Nescházela ovšem ani poznámka, že k základním znalostem patří i znalost mateřského jazyka a dějin: zejména dějiny mravů, umění a řemesel vlastního národa mají sloužit jako nástroj výchovy k „vlastenecké pracovitosti“. Přednášky o dějinách nejednoty, povstání a zmatků mají dětem vštípit vědomí občanské jednoty. Školní disciplína se osvědčí i při výchově budoucích vojáků, ale také budoucích matek (a zde zjevně opět Kindermann činí echo k Seibтови) – vychovatele dalšího pokolení. Zkrátka a dobře, vědění a pracovitost, v tom tkví největší bohatství státu i každého jeho občana. (Kindermann, 1776; Hanzal, 1998, s. 16; Raška, 2014, s. 53–56.) Podle Jakuba Rašky toto Kindermannovo čistě „instrumentální pojetí školy“ postrádalo i jen špetku „předstíraného idealismu“ patrného ještě u Seibta (Raška, 2024, s. 53–56)

První ředitelské místo například obsadil pozoruhodný fyziokrat a stoupenec ekonomického liberalismu Amand Schindler (1742–1782), rodák ze slezské Warty (Grassl, 2011, s. 19–39; Wilfling in Štverák, 1988, s. 70–76). V roce 1779 vypracoval Schindler pro pražskou normální školu školní řád, kde rozpracoval zejména oddíly věnované otázce školní kázně. Odstupňovaný systém trestů jde ruku v ruce s kontrolou pohybu i slovního projevu. Pro žáky druhé třídy zpracoval *Pojednání o blaženosti*: „osobní štěstí tkví v radostné práci pro blaho celého kolektivu“, to je hlavní myšlenka, v níž J. Raška nedávno spatřoval ztělesnění oné „deindividualizace štěstí se sociálně disciplinačním charakterem“, tak příznačné pro osvěcenské školství (Raška, 2014, s. 60). I Schindlerovo pojednání z roku 1782 Utěcha občanovi, aneb projekt, jak skrze panovníkovu vůli nahradit státům z úplného nic jejich dávné štěstí, které je propagací principů volného trhu jako spolehlivého prostředku k dosažení státního bohatství, zdůrazňuje význam institucionalizovaného státního školství po finanční fungování státu. A nejen to: jen škola je jediným skutečným garantem moudré výchovy. Už proto, že rodinu nelze tak snadno podřídit státnímu dohledu. Jakub Raška hovoří o „hodnotové etatizaci“ (2014, s. 56–57).

Schindlerovým pozoruhodným dílem byla ovšem i příručka pro domácí učitele z roku 1778, publikovaná péčí pražské normální školy (Schindler, 1778). Je to příručka, která se věnuje didaktickým aspektům

výuky v podstatě všech základních předmětů: matematiky a přírodních věd, dějepisu, cizím jazykům (zde jsou myšleny především francouzština a angličtina, spíše okrajově latina), ale především jazyku mateřskému, jímž je zde míněna výhradně němčina: Schindler v podstatě nepočítá s českojazyčnými „klienty“. Pozoruhodný je totiž i fakt, že Schindler klade nesmírný důraz na osvojení němčiny – opět nikoli například pro české děti, nýbrž pro německé, pro které je němčina mateřským jazykem. Přináší konkrétní návod, jak má učitel procvičovat se žákem základní gramatické kategorie – jako rody, pády, čísla, členy. A proto začíná Schindler základy gramatiky nezbytnou znalostí deklinace, konjugace, koncovek, členů, rodů; zdůrazňuje dobrou znalost pádů. I z těchto poměrně rozsáhlých pasáží vidíme nejen to, jak Schindlerovi ležela dobrá němčina na srdci, ale především to, s jakou realitou se ve své praxi potýkal. A to, zdůrazněme, nikoli u dětí a dorostenců českých, ale německých. Ba navíc u těch, u nichž se – vzhledem k volbě normální školy – dalo předpokládat, že pocházejí spíše ze vzdělanějšího a „stimulujícího“ prostředí. Další důležité téma se týkalo problému, jak má učitel klást otázky a žák ve správném pádu odpovídat (Schindler, 1778, s. 150–170). Ano, žák, který je rodilým německým mluvčím! Již z tohoto návodu je zjevné, že Schindler z vlastní zkušenosti věděl, že doros – a to lze předpokládat, že příručka pro domácí učitele je míněna spíše pro dorost ze zámožnějších, a tedy potenciálně i vzdělanějších rodin – vlastně mateřský jazyk neovládá, a to v naprosto zásadních elementech.

Problém, co tedy vlastně znamená „znalost“ nějakého – i mateřského – jazyka Schindler ještě prohlubuje upozorněním na diskrepanci mezi jazykem mluveným a psaným. „V mluveném projevu člověk nepotřebuje tolik přesnosti jako při psaní.“ A zejména mladý muž, který se připravuje na měšťanské postavení (nebo i občanské zaměstnání? – doslova *Bürgerstand*) – musí věnovat pravidlům své mateřské řeči jistou péči, aby se proti ní doslova „neproviňoval“ (*verstosse*), když se chce vyjádřit písemně (Schindler, 1778, s. 150).

Lidé neumějí formulovat ani žádosti, dopisy, tedy texty naprosto elementární a nezbytné, píše Schindler. Sám zjistil, že se děti vyjadřují nejen rozvláčně, často v dolnoněmeckém dialektu (*platt*), lidově až hrubě (*pöbelhaft*), mají jen velmi malou slovní zásobu a často opakují

stále stejná slova, takže zcela postrádají schopnost rozmanitého vyjadřování (*mannigfaltig*); nezřídka jsou jejich projevy naprosto nesrozumitelné (Schindler, 1778, s. 172). Proto do výuky zařadil přímo četbu a psaní dopisů a vysvětluje i svůj didaktický postup (Schindler, 1778, s. 170–202): nejdříve dětem představí nějaký zajímavý dopis a jeho obsah; pak jim ukáže, jak autor „přirozeně“ řadí myšlenky a jak je formuluje srozumitelně a elegantně, „aby nebyl nudný ani temný“. Nejde o estetickou záležitost. Jde o to, aby se žák vůbec naučil vyjadřovat srozumitelně, přehledně. Aby uměl formulovat žádosti, argumentovat, řadit své myšlenky. Zdánlivě samozřejmé věci, jejichž nesamozřejmost si uvědomujeme, když vidíme, jakou pozornost jim Schindler věnuje. Proto radí učitel, aby se svým žákem nejdříve probral nějaké vzorové dopisy. Doporučuje klasickou epistolární příručku Gellertovu o dobrém vkusu při psaní dopisů, vydanou v Lipsku (Gellert, 1763), ale i novější a pedagogicky cílené Langeho *Briefe für Kinder* a *Briefwechsel einigen Kinder* (Lange, 1768, dále 1765, 1779, 1789 aj.), publikované v Dessau, sídle tehdy nedávno zřízeného vzdělávacího centra *Philanthropinum*. Nejedná se tedy jen o výuku „řeči“ jako takové, ale především o osvojení rétorických i stylistických dovedností nezbytných v běžné mezilidské komunikaci i profesním životě. O to, k čemu Seibt o desetiletí dříve vedl vysokoškoláky, posluchače pražské filozofické fakulty, se nyní snaží Schindler ještě o jeden stupeň níže. Předčasná smrt však Schindlerovi zabránila v dovršení započatého díla.

Na místě katechetů (a později též ředitelů) normální školy se dále vystřídali Wenzel Lenhard, budoucí profesor na pražské teologii, a dominikán Aleš (Alex) Pařízek (Štverák, 1988). Dále můžeme jmenovat malíře Ludwiga Kohla či Franze Steinského, budoucího profesora pomocných věd historických na filozofické fakultě, který zde vyučoval krasopis a latinu.

Součástí normálních škol byly již od založení v roce 1775 tzv. *preparandia*, učitelské kurzy, do nichž byli přijímáni ti s obzvlášť dobrým prospěchem. Tříměsíční *preparandia* opravňovala k výkonu funkce pomocníka ve škole venkovské, po kurzu šestiměsíčním bylo možné nastoupit do funkce pomocníka ve škole městské. Po roční službě v roli pomocníka se učitelský adept, dovršil-li věk dvaceti let, mohl přihlásit

ke zkoušce u školského dozorce a po jejím úspěšném složení se stával samostatným učitelem (Šafránek, 1913, s. 159–160).

Od roku 1776 již byly zkoušky složené na normální škole podmínkou k výkonu učitelského povolání: tak se zúročily i Pergenovy a Kresse-lovy návrhy na „státní učitelský ústav“. Pražská normální škola měla již brzy po svém otevření 200 žáků (Raška, 2014, s. 48). Protože škola získala i bývalou jezuitskou tiskárnu, stala se také centrem publikační činnosti zaměřené především na učebnice a osvětové tisky: zde vycházel osvětový *Měsíční spis* F. J. Tomsy i *Toleranční kalendář* M. V. Krameria (Hanzal, 1998, s. 18–19).

Mimo hlavní města rakouských provincií se tak dále formovala síť nižších škol, které byly v dobovém jazyce někdy nazývány „německými“ – včetně těch, ve kterých se vyučovalo česky; označení „německý“ zde bylo použito jako opak „latinského“, zdůrazňovalo se jím odlišení těchto státních škol s vernakulárním jazykem od tradičních gymnázií či škol řádových, kde se učilo latinsky. Výuka v „nových“ školách totiž probíhala v jazyce regionu, v českých školách však bylo možné seznámit se i se základy němčiny, ovšem pouze za předpokladu, že sám učitel tento jazyka znal (Novotný, 2008, s. 158). Český Němec Kindermann byl často obviňován již mladšími současníky v čele s Josefem Jungmannem coby „hrobník“ jazyka českého (Jungmann, edice 1998, s. 70 a 73). Jak ale upozorňoval již jeho vlastní současník a obránce české řeči, Moravan Jan Alois Hanke na prahu 80. let 18. století, že jsou to naopak sami často čeští rodiče (především v prostředí měst a městeček), kteří z kariérních důvodů požadují pro své děti německojazyčnou výuku (Hanke, 1782, s. 11).

Nejnižší stupeň elementárního vzdělání představovaly jedno- až dvoutrídni školy triviální, určené především venkovským obyvatelům. Byly zakládány v menších městech, městečkách i vesnicích, které disponovaly vlastním kostelem. Od roku 1789 se měly nacházet v každé obci, kde bylo v obvodu půl hodiny pěší chůze devadesát až sto dětí školou povinných. V prvním období a na venkově byly školy zpravidla koedukované, až později vznikaly speciální vzdělávací ústavy jen pro dívky, které byly již od října 1775 řízeny vlastním řádem, *Lehrplan für Mädchenschulen* (30. října 1775). V Praze tak vznikla první dívčí škola u sv.

Mikuláše na Malé Straně již v roce 1775, další pak o šest let později u sv. Štěpána. Zvláštní typ základního vzdělávání měly představovat tzv. školy *industriální*, které by žáky seznamovaly se základy nových výrobních postupů či oborů, jako například zpracování textilních surovin, pletení, šití. Ale také zemědělských inovací, o nichž jsme psali výše: pěstování bource morušového, obilovin, brambor, jetele i dalších plodin, nebo s chovem domácího dobytka, a tím je připravovaly pro praktický život a zapojení do kompetentnější zemědělské práce i protoindustriálního provozu. Zdroje získané touto prací posloužily k zajištění chodu školy, nákupu základních pomůcek či k opravám budovy. I zde byl hlavním iniciátorem Ferdinand Kindermann, který věnoval možné náplni a šíření industriálních škol několik pamětních spisů (Štverák, 1986, s. 66–75 a překlad Kindermannovy zprávy tamtéž, s. 185–191). Svým praktickým zaměřením i charakterem práce se takový typ vzdělávacích zařízení ukázal jako vhodná forma zejména pro dívky (Novotný, 2008, s. 158; k industriálním dále zejm. Štverák, 1986, s. 66–75). Tím spíš, že právě scholarizace dívek, zejména těch nejchudších, byla tradičně velice zanedbávána; jen v některých rodinách bylo možné, aby děvčata navštěvovala kurzy domácích a jiných „ženských“ prací nebo docházela do škol církevních (Novotný, 2008, s. 158, dále např. Lenderová & Rydl, 2006, s. 190–193).

Nový školský systém se měl nejprve vybudovat právě na panstvích „státních“, komorních či exjezuitských, jež měla sloužit jako příklad. A tak jistě nepřekvapí, že se zde Kindermannovy plány setkaly s plány muže, v němž získal i vděčného spojence – F. A. Raaba, který přesně v té době na komorních panstvích zahájil svou vizi pozemkové reformy, jejímž cílem byla parcelace dvorů, půdy a její rozdělení mezi bezzemky, kteří tak měli získat hlavní zdroj obživy a motivaci zakládat rodiny a nová hospodářství. Plán na vybudování školské sítě na komorních panstvích ostatně až v roce 1778 uložila Marie Terezie přímo Raabovi. On sám ve svých zprávách z oblastí, kde prováděl svou reformu, totiž reflektoval neutěšený duchovní stav poddaných. Ještě v létě 1777 si stěžoval, že ač školní docházka byla nařízena již před několika lety, stále se nic neděje a mimo Pardubice, Poděbrady a Brandýs žádné nové

školy nevznikají a učitelé jsou nanejvýš „lidé od cepu“ (Černý, 1928, s. 57). Marie Terezie dala Raabovi za úkol zvážít, které školy zrušit, které přestavět, kde stavět nové, a vyčíslit celkové náklady na tento podnik. Pracovitý Raab okamžitě vypracoval za Kindermannovy asistence pro panovníci dva memoriály, které se nesou v podobném duchu jako jeho zprávy o pozemkové reformě (Helfert, 1960, s. 425n.). Jejich *Zřízení škol na českých komorních panstvích* (*Die Schuleinrichtung auf den böhmischen Kameralherrschaften*) se vrací k dobovému stereotypu líného a hloupého českého rolníka: příčinu spatřuje v jeho obrovské zanedbanosti a v nedostatku dobrého vedení v mládí. „Rolník se nemůže pozdvihnout ze své bídy, neuvědomí-li si své nedostatky... Řemesla ani umění se nezdokonalí, nebude-li dostatek myslících, otevřených hlav a dovedných rukou, které je třeba vzdělávat v dobře zřízených školách.“ Je v zájmu vrchností, aby pečovaly o hmotné i duševní podmínky svých poddaných: „Vzroste-li blahobyť lidu, vzroste i blahobyť a moc vrchnosti.“ Je to ostatně i nejvyšší zájem celé země, celého státu: „Země se nepozvedne k rozkvětu, není-li dobrých škol. Vzestup průmyslu je podmíněn vzestupem osvěty.“ [...] „Školy i lidi lze zlepšit spíše dobrým příkladem než pouhými zákony“ (Šafránek, 1913, s. 162–164).

Postoj jeho kolegy Kindermanna ke scholarizaci venkovského obyvatelstva se nicméně naopak blíží spíše pragmatickým postojům některých kameralistů, které na nás dnes působí možná až cynicky. Jeho instrukce pro školní inspektory v Čechách výslovně přikazuje, aby odrazovali venkovskou mládež od „přebytečného čtení“, neboť „blaho společnosti vyžaduje, aby vzdělání obyčejného člověka nedosáhlo výš než jeho povolání. Jinak už nebude vykonávat své povinnosti“ (Weiss I., 1906, s. 261). Ostatně – což Felbigerův slabikář neobsahoval například píseň *Zufriedenheit in meinem Stand – Spokojenost se svým stavem?* (Helfert, 1860, s. 425n.).

První „nové“ školy tak vznikly spoluprací Raabovou a Kindermannovou v Poděbradech, Sadské, Velimi, Chlebu a Radovesicích. V roce 1779 Kindermann vypracoval ještě návrh pro panství Brandýs a Zbiroh, kde mu obětavě stáli při ruce kaplan Ignaz Böhm a vrchní úředník Josef Erben (Helfert, 1860, s. 510–511), jehož jméno je jinak rovněž spjato právě zejména s dokončováním Raabovy pozemkové

reformy. Muž, jenž chtěl dát lidem půdu, se potkal s mužem, který jim chtěl dát vzdělání.

Závěrem

Výsledná reforma tak nakonec do značné míry beztak odpovídala základním cílům, které si kladl původní – zamítnutý – projekt J. A. Pergena: a) jednalo se o soustavu výhradně světskou, spočívající na sekulárním učitelském personálu; b) tento personál – tak, jak předpokládal Pergen a jak navrhoval Kressel von Qualtenberg – se měl vzdělávat v preparandích zemských Normálních škol a c) vzdělávacím jazykem měla být němčina – resp. odpovídající zemský jazyk, tedy v českých zemích také čeština. Exkurz do prostředí pražské normální školy ovšem ukazuje, do jaké míry nebyla znalost němčiny samozřejmá ani pro žactvo původem německojazyčné, a že tedy tato škola – a s ní zřejmě i celá nová školská soustava – do jisté míry napomáhala „germanizaci“ českého prostředí (jak jí často vytýkali obrozenci v čele s Jungmannem i pozdější česká historiografie), na druhou stranu ale jistě napomohla i ke germanizaci samotného prostředí německého.

Bibliografie

Monografie

- BLED, Jean Paul, 2013. *Marie Terezie, zakladatelka moderního státu*. Praha: Slovart. ISBN 978-80-7391-733-3. (Původní vydání Paříž 2001).
- BOBKOVÁ-VALENTOVÁ, Kateřina, 2006. *Každodenní život učitele a žáka jezuitského gymnázia*. Praha: Karolinum. ISBN 80-246-1082-5.
- ČERNÝ, Václav, 1928. *Pozemková reforma v 18. stol.* Praha: Českomoravské podniky tiskařské a vydavatelské.
- HANZAL, Josef, 1998. *Ferdinand Kindermann: (1740–1801): školský reformátor a osvícenský duchovní*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství. ISBN 80-7192-366-4.
- HELFERT, Joseph Alexander von, 1860. *Die österreichische Volksschule: Geschichte, System, Statistik. 1: Die Gründung der österreichischen Volksschule durch Maria Theresia*. Prag.

- KINDERMANN, 1886. *Krátké popsání probošta ze Schulsteinu o způsobu vzniku a rozšíření industriálních tříd na obecných školách v Království českém*. In: ŠTVERÁK, Vladimír, 1986. *Felbiger a Kindermann: reformátoři lidového školství*. Překlad Vladimír Štverák a Jan Mrzena. Praha, s. 185–191.
- KRIMER, Ulrich, 1966. *Johann Ignaz Felbiger. Leben und Werk*. Freiburg im Breisgau: Herder.
- LENDEROVÁ, Milena & RÝDL, Karel, 2006. *Radostné dětství?: Dítě v Čechách devatenáctého století*. V Praze: Paseka. ISBN 80-7185-647-9.
- MELTON, James Van Horn, 1988. *Absolutism and the Eighteenth-century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 0-521-34668-1.
- MORANGE, Jean & CHASSAING, Jean-François, 1974. *Le mouvement de réforme de l'enseignement en France (1760–1798)*. Paris: P.U.F.
- PANHOLZER, Johann (ed.), 1892. *Johann Ignaz von Felbigers Methodenbuch. It einer geschichtlichen Einleitung*. Freiburg im Breisgau: Herder.
- STANZEL, Josef, 1976. *Die Schulaufsicht im Reformwerk des J. I. von Felbiger (1724–1788). Schul, Kirche und Staat in Recht und Praxis des aufgeklärten Absolutismus*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- ŠAFRÁNEK, Jan, 1913. *Školy české: obraz jejich vývoje a osudů. I. svazek, r. 1862–1848*. Praha: Nákladem Matice české.
- ŠTVERÁK, Vladimír, 1986. *Felbiger a Kindermann: reformátoři lidového školství*. Překlad Vladimír Štverák a Jan Mrzena. Praha.
- ŠTVERÁK, Vladimír, 1980. *Johann Bernhard Basedow a jeho filantropismus*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- ŠTVERÁK, Vladimír, 1988. *Pařízek a Wilfling. O škole a učiteli*. Praha.
- ŠTVERÁK, Vladimír, 1977. *Tereziánská reforma lidového školství v českých zemích*. Praha: [s. n.], Univ. Karlova, Fakulta pedagogická.
- TINKOVÁ, Daniela, 2022 a 2024. *Osvícenství v českých zemích*. I. a II., Praha: NLN. ISBN 978-80-7422-852-0.
- WANGERMANN, Ernst, 1973. *The Austrian Achievement 1700–1800*. [New York]: Harcourt Brace Jovanovich.
- WEISS, Anton, 1906. *Geschichte der thesesianischen Schulreform in Böhmen*. II díly, Wien: Fromme.
- WINTER, Eduard, 1926. *Ferdinand Kindermann*. Brünn: Rudolf M. Rohrer.

Studie v periodiku

- GRASSL, Wolfgang, 2011. Amand Schindler (1742–1782): an Advocate of Free Trade in the Bohemian Enlightenment. *History of Economic Ideas*. Roč. 19, č. 3, Accademia Editoriale. (Fabrizio Serra Editore, Pisa – Roma), s. 19–39. ISSN 1122-8792 (print) and 1724-2169 (online).
- HANZAL, Josef, 1972. Nižší školy v Čechách v 17. a 18. století. *Muzejní a vlastivědná práce*. Roč. 10, s. 152–170.
- HANZAL, Josef, 1993. Normální škola v Praze a učitelské vzdělání 1775–1800. Škola a město. Sborník příspěvků z konference. *Documenta Pragensia*. Roč. XI, Praha.
- HANZAL, Josef, 1966. Rozvoj nižšího školství na konci 18. století. *AUCHUCP*. Roč. VII, Fasc.1, s. 93–117.
- NOVOTNÝ, Miroslav, 2008. Děti státu. Školství v českých zemích mezi reformou a tradicí. In: LORMAN, Jaroslav & Daniela TINKOVÁ (eds.). *Post tenebras spero luce*. Praha: Casablanca, s. 148–163. ISBN 978-80-903756-6-6 (Casablanca); 978-80-7308-246-8 (FF UK).
- RAŠKA, Jakub, 2014. *Hodnotový systém ve výuce Normální školy v Praze na přelomu 18. a 19. století. Příspěvek k dějinám státu*. In: *AUCHUCP*. Tomus LIV. Fasc. 2, s. 43–75.
- WILFLING, Ignaz, 1988. Vzpomínka na zesnulého ředitele pražské normální školy Schindlera. In: ŠTVERÁK, Vladimír, 1988. *Pařížek a Wilfling. O škole a učiteli*. Praha, s. 70–76.

Kvalifikační práce

- RAŠKA, Jakub, 2013. *Hodnotový systém ve výuce Normální školy v Praze na přelomu 18. a 19. století. Příspěvek k dějinám státu*. Praha. Bakalářská práce. FF UK.

Prameny tištěné

- FELBIGER, Ignaz, 1775. *Methodenbuch für Lehrer der deutschen Schulen in der k. k. Erbländer*. Wien.
- FELBIGER, Ignaz, 1777. *Kniha methodní po učitele českých škol a c. k. zemích*. Praha.
- GELLERT, Christian Fürchtegott, 1763. *Briefe, nebst einer praktischen Abhandlung von dem guten Geschmack in Briefen*. [Leipzig]: [nakladatel není známý].
- HANKE, Johann Alois, 1782. *Empfehlung der böhmischen Sprache und Litteratur: nebst einem Versuch über die leichteste und nützlichste Lehrart der beiden Gegenstände: Gewidmet seinem Vaterlande dem Markgrathum Mähren*. Wien: mit von Baumeisterischen Schriften.
- JUNGSMANN, Josef, 1998. *Zápisky*. Ed. R. Lunga. Praha.

- JUSTI, 1761. *Gesammlete Politische und Finanzschriften über wichtige Gegenstände der Staatskunst, der Kriegswissenschaften und des Cameral-und Finanzwesens*. I, Kopenhagen und Leipzig.
- KINDERMANN, Ferdinand, 1776. *Von dem Einflusse der niedern Schulen auf das gemeine Leben*. Prag.
- ANON [O'REILLY, Franz Karl; Lékař/?/], 1802. Nekrolog (K. F. Kressel von Qualtenberg). In: *Der neue Deutsche Merkur*.
- SEIBT, Karl Heinrich, 1771. *Von dem Einflusse der Erziehung auf die Glückseligkeit des Staats*, Prag.
- SCHINDLER, Amand, 1778. *Der Hauslehrer oder Beyträge zum Privatunterrichte in den nöthigsten Lehrgegenständen ...* Prag: k. k. Normalschulbuchdruckerey.

S Felbiger a okruh jeho uhorských spolupracovníkov

Eva Kowalská^a

^a Institute of History, Slovak Academy
of Sciences, Slovakia
eva.kowalska@savba.sk

Received 29 January 2025

Accepted 15 April 2025

Available online 31 December 2025

DOI 10.82130/hs2025-02-002

Abstract **Felbiger and His Circle of Hungarian Collaborators**

The study notes the connections of the school reformer Johann Ignaz von Felbiger with Hungary. Despite the traditional view, his stay in Pressburg (Bratislava today) should be interpreted as a part of an effort to introduce the model of normal schools into an environment where initiatives from the Austrian and Bohemian parts of the monarchy were not met with confidence. However, Felbiger was directly involved in the organization of the first normal

school (*Normalschule*) in Pressburg (June 30, 1775), cooperated with the commission for elementary schools, and collaborated in the revision of his textbooks to make them acceptable also in non-Catholic schools. The first part of the study focuses on the initial situation that prevailed in Hungary until the publication of the *Ratio educationis* (1777), the next part traces Felbiger's personal connections and activities in his new position in Hungary (1779), and also highlights the circle of critics who contributed to his elimination from the decision-making processes also within the framework of the school reforms in Hungary. The importance of confessional conditions, which changed significantly after the issue of the Toleration Patent (1781) and allowed Protestants to retain their school autonomy, comes to the fore. It was this fact that prevented the unification of elementary education within the Habsburg monarchy and highlighted the particular trajectory of school reforms in Hungary.

Keywords J. I. von Felbiger, Kingdom of Hungary, normal school, protestants, Felbiger's opponents

K roku 2024 sa viaže historické výročie, ktoré možno vnímať ako symbolický bod, cez ktorý sa dá nahliadnuť do peripetií reformného diaľania na poli vzdelávania a školstva v celej Habsburskej monarchii. Uplynulo totiž presne 250 rokov odvtedy, čo nadobudol platnosť zásadný reformný plán elementárneho vzdelávania, *Allgemeine Schulordnung*

für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen, vzťahujúci sa síce na rakúske a české krajiny, ktorý však reálne zasiahol aj do podoby tohto typu vzdelávania aj v Uhorsku. Štát, rovnako ako cirkev akceptovali význam vzdelávania, i keď z čiastočne odlišných perspektív. Pre Máriu Teréziu sa konfrontácia s realitou, ktorej musela čeliť v prvých rokoch vlády, stala výzvou a podnetom pre zásahy do foriem a obsahu riadenia celého štátu. Významné miesto v týchto procesoch získal prepošt Johann Ignaz von Felbiger, považovaný novšou historiografiou za stúpenca katolíckeho osvietenstva (Romberg, 1999, s. 62–65; Jung, 2015, s. 34–35).

Vo vzťahu k Uhorsku sa pritom dlho zdôrazňovalo, že Felbigerov vplyv bol nepriamy, jeho metódy boli skôr kritizované až odmietané a svoje posledné roky života strávil v Prešporku síce ako prepošt, ale *de facto* bez vplyvu a v ústraní. Z dokumentov, zachovaných z jeho pozostalosti však vyplýva, že tento pohľad je potrebné korigovať a práve naopak, Felbiger mal nájsť v Uhorsku nové uplatnenie, rovnocenné s tým poslaním, ktoré mu bolo zverené v rakúsko-českej časti monarchie.

Východisková situácia

Viedenský dvor vnímal potrebu všeobecného, koncízneho a všeobecne zrozumiteľného vzdelávania, ktorého rozsah a charakter by bol definovaný v súlade so spoločenským postavením recipientov, zároveň však ponúkajúceho benefity pre štát v podobe lojálnosti a efektívnosti pri výkone služby štátu. V často konfliktnom prostredí viacerých konfesií, aké stále bolo realitou v Uhorsku (Kušniráková, 2016a, s. 50–54), sa kvalitná katechizácia stala jedným z nástrojov a cieľov reformátorov aj v prostredí katolíckej cirkvi, prostredníctvom ktorých sa malo potvrdiť jej dominantné postavenie. Využívanie mocenských prostriedkov v predošlom období násilnej rekatolizácie totiž budilo odpor a nežiadúcu pozornosť, či dokonca dávalo podnety na zasahovanie konkurenčného zahraničia (Köpéczi, 1977, s. 68–73; Köpéczi, 1983, s. 29–49).

Vzdelávanie sa tak stalo pre obe mocenské centrá – viedenský dvor aj katolícku cirkev prostriedkom pre dosiahnutie vlastných cieľov: viedenský dvor jasne vnímal, že pre dobré fungovanie štátu je potrebné aj všeobecne dostupné, komplexné a zrozumiteľné vzdelávanie a že jeho

rozsah a forma majú byť prispôsobené sociálnemu statusu recipientov. Zároveň však malo priniesť štátu úžitok v podobe lojality a efektivity pri naplňaní požadovaných alebo očakávaných spoločenských zadaní – každý stav mal podľa predstavy o usporiadaní spoločnosti svoje poslanie a opodstatnenie a jeho príslušníci si toho mali byť vedomí. Zároveň mali by byť pripravení naplňovať ho v súlade s konceptom všeobecného blaha, ktoré takto mali pomáhať budovať (Sonnenfels, 1765, s. 72–73). S podobnou výzvou sa musela vysporiadať aj katolícka cirkev v Uhorsku, ktorá sa dokázala úspešne presadiť v opozícii voči reformácii a upevniť svoju prítomnosť v oblastiach, ktoré boli po porážke Osmanov opätovne integrované do Uhorska. Teraz sa však ňou organizované vzdelávanie nesústredovalo už len na rýchle akceptovanie zásad katolíckeho rítu, ako sa to dialo v procese presadzovania (niekedy aj násilného) rekatolizácie. Ako sa ukázalo, mimoriadne potrebné bolo osvojenie si podstaty učenia, k čomu sa malo dospieť pravidelnou a kvalitnou katechizáciou. Jej prostredníctvom sa malo dosiahnuť zintenzívnenie a internalizovanie zbožnosti, čo sa stalo jedným z cieľov a aj argumentov katolíckych reformátorov najmä potom, keď bola cirkev konfrontovaná s prípadmi nedostatočnej účinnosti disciplinizácie veriacich. Prvým veľkým „mementom“ v rámci celej monarchie sa stalo začiatkom 30. rokov 18. storočia (a aj neskôr) demonštratívne prihlasovanie sa k dovtedy utajovanému protestantizmu v rakúskych krajinách, ktoré viedlo k tvrdým represiam a transmigrácii (organizovanému vysídleniu, *de facto* deportáciám) veľkého počtu „tajných protestantov“ do Pruska a niektorých území v Banáte a Sedmohradsku (Steiner, 2010, s. 90–108). Aj medzi uhorskými biskupmi boli niektorí, ktorí si boli vedomí potreby „katolíckej reformácie“, kladúcej okrem iného aj dôraz na dostatočné vzdelávanie veriacich (Mihalik, 2012, s. 132).

Zjednocujúcim momentom sa stala potreba dosiahnuť racionálne fungovanie vzdelávacích inštitúcií. Kanonické vizitácie, nariadené krátko po nástupe Márie Terézie na trón v tých oblastiach, ktoré sa stali opäť súčasťou Uhorska, preukázali, že východisková situácia nebola priaznivá: napr. v Egerskej diecéze vizitácia z r. 1746 pod vedením Ferenc Barkóczyho, tamojšieho biskupa a prvého z radu reformátorov uhorského školstva zistila, že veľká časť populácie žila mimo siete

katolíckych farností, či už z dôvodu jej nedobudovania alebo neobsadenia duchovnými. Navyše, v mnohých miestach žili katolíci v postavení konfesijnej minority, bez priameho začlenenia ich sídiel do farskej siete (Mihalik, 2012, s. 127–141). Ak odhliadneme od toho, že cirkev samotná netrvala nevyhnutne na šírení alfabemizácie ako znalostnej hodnoty, zato však akcentovala (kvalitnú) katechizáciu založenú najmä na memorovaní, ani táto požiadavka nebola naplnená. Údaje z diecézy dokladajú, že výuku poskytovala sotva polovica lokálnych farárov a učiteľov, aj to sa dialo len po dve popoludnia v týždni (Mihalik, 2012, s. 137). Samotné vzdelávanie, resp. výuka základných predmetov (*trívia*) i vyšších náuk sa dialo regulárnou formou zväčša len v mestách, kde bolo vyučovanie pod kontrolou, resp. správou jednotlivých rádov.

Aby bol obraz o pomeroch, ktoré sa mali zavedením rôznych reformných opatrení radikálne zmeniť, kompletnejší, treba upozorniť na ďalší zásadný fakt: katolícke školstvo všeobecne netvorilo koherentný systém, skôr by sa dalo charakterizovať ako mozaika jednotlivých typov škôl, fungujúcich podľa autonómnych predpisov jednotlivých rádov (piaristi, jezuiti). Navyše, katolícke školy (gymnáziá) neboli kompatibilné so školami protestantov, ktorých charakter a úroveň záviseli väčšmi od úrovne pedagógov, ktorí ich viedli, nehovoriac o tom, že protestanti v Uhorsku boli odkázaní na univerzitné štúdiá v zahraničí, lebo nemali ani možnosť študovať na katolíckych univerzitách v Habsburskej monarchii. Ani dostupnosť vzdelávania pre študentov nebola rovnaká: kým napr. jezuitské školy disponovali vlastnými bohatými zdrojmi,¹ vďaka ktorým dokázali poskytovať zaopatrenie pre chudobných študentov, školy protestantov sa od konca 17. storočia už nemohli spoliehať na verejné zdroje, ktoré predtým spravovali napr. mestské magistráty – tieto boli zhabané prevažne už v priebehu 70. rokov 17. storočia. K dispozícii im ostali len pomaly narastajúce súkromné základiny (Fazekas, 2011, s. 176–177). V ich podmienkach však boli neraz obmedzenia, týkajúce sa financovania študentov napr. z istého regiónu, na

1 Po zrušení rádu tieto majetky vytvorili Študiálny fond, z ktorého sa financovali predovšetkým gymnáziá a univerzita.

určený druh štúdia (zväčša teológiu) príp. o ich výbere rozhodovali priamo fundátori podľa vlastného uváženia, nie nevyhnutne podľa nejakých objektivizovaných kritérií. Hoci mohla byť niektorá nekatolícka škola vychýrená svojou kvalitou či zameraním, pre katolíckych študentov bola *de facto* nedostupná, i keď naopak to neplatilo. Ak vezme do úvahy tieto dlho trvajúce obmedzenia, *peregrinatio academica* bola napriek niekedy sprísneným podmienkam pre vycestovanie stále prítomným fenoménom so všetkými kladmi i negatívami. Dostať sa na niektorú zahraničnú univerzitu znamenalo prekonať množstvo finančných aj organizačných ťažkostí – už len získanie pasu si vyžadovalo spoľahnúť sa na nejakého spriazneného *fautora*, dobrodinca, zaručujúceho sa za adepta štúdia. Vniesť do tohto prostredia navzájom neprepojených škôl nejaké usporiadanie a spraviť z nich prostriedok integrácie aj disciplinizácie obyvateľstva sa stalo úlohou, ktorá zamestnávala reformátorov niekoľko desaťročí.

V prvom rade je možno vhodné pripomenúť, že v rakúsko-českej časti monarchie, aj v Uhorsku sa reformné úsilie na poli vzdelávania sústredilo na začiatku na dve základné oblasti – na oblasť univerzitného vzdelávania a najmä na sféru organizačno-administratívnu. Reforma univerzít začala transformáciou Viedenskej univerzity, najmä preto, že bola takpovediac priamo na dohľad z Hofburgu a do čela jednej z fakúlt (lekárskej) sa postavil blízky poradca Márie Terézie, Gerard van Swieten (Lesky, 1973, s. 19–22). Postupnými krokmi v priebehu rokov 1750–1753 sa dospelo k zavedeniu štátneho dozoru aj na ďalších fakultách, resp. univerzitách – Trnavy a Košíc sa to však dotklo s niekoľko-ročným oneskorením. V prípade Uhorska sa totiž väčšmi riešili najprv kompetenčné otázky a model fungovania riadenia školstva. Zatiaľ čo v rakúsko-českých krajinách sa od r. 1760 riadením reformy vzdelávania zaoberala *Studienhofkommission*, zložená z odborne fundovaných osobností, v Uhorsku sa celá ťarcha zverila rozhodnutím Márie Terézie z r. 1761 do kompetencie angažovaného a do veci skutočne zainteresovaného, už spomínaného biskupa Ferencu Barkóczyho. Možno sa len domnievať, čo stálo za týmto riešením: je oprávnený predpoklad, že sa tak stalo v dôsledku platných zákonov, týkajúcich sa sféry vzdelávania už zo začiatku 18. storočia. Zákon 74/1715 totiž deklaroval kontrolu nad

seminármí a konviktmí, najmä však ich základinami za „vec panovníka“, a zákon 70/1723 tento kráľovský dohľad rozšíril na celé školstvo (Kušníráková, 2016b, s. 23). Právomoc zasahovať do organizácie verejného vzdelávania prebrala novo zriadená Uhorská kráľovská miestodržiteľská rada ako priamo delegovaný orgán panovníka, ktorej členovia však nemali žiaden kontakt so školstvom či školskou každodennosťou. Barkóczy, deklarovaný r. 1762 za protektora školstva, si dôveru panovníčky získal pravdepodobne preto, lebo sa v rámci svojich biskupských kompetencií usiloval ísť príkladom a r. 1760 zreorganizoval fungovanie seminára v Egeri. Podobne, ako sa vo Viedni podarilo vytlačiť jezuitov z riadenia univerzitných fakúlt, aj on postupoval v prípade seminára rovnakým spôsobom. Jeho kroky naznačili, že sa stotožnil s ambíciou podriaďiť všetky školy pod dohľad štátu. Pri tomto zámere sa neriadil ani ohľadom na ako-tak uchovávanú autonómiu protestantského školstva a nariadil dokonca vykonať aj šetrenie aktuálneho stavu protestantských škôl a revíziu ich základín, čo sa v podmienkach stále presadzovanej rekatolizácie pochopiteľne stretlo so značným odporom evanjelikov a. v. aj reformovaných. Barkóczy bol navyše na úlohu zistiť reálny stav školstva v Uhorsku sám, bez podpory nejakého odborného grémia. Vzhľadom na jeho úmrtie sa nepodarilo dosiahnuť viac, než len predbežnú revíziu situácie – aj zistený stav však naznačoval, že oblasť vzdelávania v Uhorsku si vyžiada rozsiahle reformy, pričom sa stále akcentovala snaha využiť ho ako jeden z prostriedkov rekatolizácie, s čím sa ostatne netajil ani F. Barkóczy.

Až po predčasnej smrti Barkóczyho (18. júna 1765) prišlo aj v Uhorsku k zriadeniu odborného orgánu, Školskej komisie pri Miestodržiteľskej rade (1. júla 1765), ktorá bola zložená z jej aktuálnych radcov (Csóka, 1939, s. 53). Opäť však v nej absentovali ľudia priamo spojení so sférou vzdelávania. Odborné otázky sa teda najprv konzultovali s viedenskou *Studienhofkommission*, hoci k tomu nemala oficiálne oprávnenie (Csóka, 1939, s. 55). Až do zrušenia jezuitského rádu (1773) však bola táto kooperácia skutočne nanajvýš potrebná: hlavnou úlohou sa stalo, podobne ako predtým v rakúsko-českej časti monarchie, zavedenie štátneho dozoru nad univerzitami a výrazné modernizovanie ich správy aj obsahu vyučovania. Pozornosť sa venovala najmä

sformovaniu univerzity v Trnave do podoby 4-fakultnej vysokej školy a zavedeniu vyučovania kameralistiky, *de facto* katedry politických vied, ktorá začala pripravovať adeptov pre vyššie stupne štátnej administrácie (Khavanova, 2015, s. 115–116).

V tom čase reforma vysokého školstva bola už v záverečnej fáze a diskutovalo sa o potrebe „opravy“ stredného a nižšieho školstva, v Uhorsku sa navyše riešili kompetenčné otázky vo vzťahu k *Studienhofkommission*. V prípade elementárnych škôl boli dokonca k dispozícii niekoľké reformné projekty i skúsenosti s prvými „reformovanými“ školami vo Viedni (1771) a v Čechách (Engelbrecht, 1984, s. 89–101; Hanzal, 1998, s. 11–13). Ani v jednom prípade sa však nedalo hovoriť o realizovateľnej ceste a príklade pre oblasť elementárneho školstva v celoštátnom meradle. Najprepracovanejší projekt grófa Antona Pergeňa (Helfert, 1860, s. 196–206; Tinková, 2022, s. 234–241) počítal výlučne s aktivitou štátu, a to i v otázkach finančného zabezpečenia a riadenia školstva. V súlade s myšlienkou zodpovednosti štátu za úroveň vzdelania obyvateľstva išlo o požiadavky dôslednej a radikálnej organizačnej emancipácie školy od cirkvi. To však bolo nereálne nielen pred zrušením jezuitského rádu roku 1773, ale aj z hľadiska neskoršej hospodársko-politickej situácie. Mimo centra pozornosti úplne zostávali otázky, súvisiace s praktickým chodom škôl, najmä s prípravou učiteľov, učebníc, ale aj organizácia školskej správy atď. Plán nemohol mať nádej na úspech ani napriek výdatnej podpore Gerarda van Swietena (Benda, 1973, s. 164–165).

Prepojenie Uhorska a Felbigera

V situácii, keď sa v Uhorsku ešte ani neuvažovalo o komplexnom reformnom pláne a o to menej pozornosti sa dostávalo elementárnemu vzdelávaniu, sa ako úspešný krok ukázalo pozvanie opáta Johanna Ignaza von Felbigera, pôvodom z už pruského Sliezka, kde s úspechom reformoval vyučovanie v elementárnych školách v rámci svojho zahánskeho opátstva. Jeho metodické postupy bazírovali na spoločnom vyučovaní väčšieho počtu žiakov, zadelených do tried na základe približne rovnakých znalostí. Skupinové učenie uľahčovala aj metóda prehľadnejšieho rozdelenia učiva s využitím mnemotechnických postupov

a pomôcok, najmä tabuliek a pomocných otázok. Dosiahol tak napr. zefektívnenie výučby čítania a písania a žiaci mohli postúpiť k ďalším predmetom. Felbiger kládol pri výbere vyučovacej látky dôraz na sprostredkovanie zásad mravouky, občianskej výchovy, no predovšetkým na sprístupnenie vierouky prostredníctvom nového (ním skoncipovaného) katechizmu. Škola, na ktorej sa tento vzdelávací program pod jeho dozorom uplatňoval, sa stala cieľom návštev či štúdia záujemcov zo zahraničia, ktorí svoje poznatky prenášali domov. Prvé skúsenosti s „reformovanými“ školami v Habsburskej monarchii (Viedeň, Kaplice v Čechách) sa tak datujú už k rokom 1771–1773, (Anon., 1776) teda pred príchodom Felbigera do Viedne (Hanzal, 1998, s. 11–13; Števrák, 1977, s. 100, 127). Na základe diplomatickej intervencie sa napokon Felbigera podarilo získať do služieb Habsburskej monarchie a tým sa začala nová etapa v jeho živote, aj v priebehu školských reforiem.

Felbigerove viedenské aktivity sa od začiatku pozorne sledovali aj v Uhorsku, kde ich napr. mapovali *Pressburger Zeitung* (*Pressburger Zeitung*, 21. 12. 1774, 11. 1. 1775); s jeho poňatím školského vyučovania, učebnými metódami a obsahom vzdelávania sa však verejnosť mohla oboznámiť aj prostredníctvom latinského výťahu z jeho diel, ktorý pripravil titulárny kanonik Ján (Johann) Roka.² Ohlas priamo vo vyučovacom procese našiel i Felbigerov katechizmus, hoci ešte nebol oficiálne schválený ani rakúskou, ani uhorskou cirkevnou hierarchiou.³ Do bezprostredného kontaktu s Uhorskom však Felbiger prišiel až po vydaní *Allgemeine Schulordnung* (6. december 1774), to sa už však priamo zapojil do príprav na otvorenie normálnej školy v Prešporku,

2 *Institutiones pro normalibus scholis* sa mali stať učebnou látkou na kňazských seminároch. Departamentum Scholarum nationalium C 69 (ďalej len C 69), Collectio B. Normal. Resolutionum, A 593, fol. 28. Magyar Nemzeti Levéltár – Országos levéltár (ďalej MNL – OL).

3 O nahradení tradičného Canisiovho katechizmu „viedenským“ (Felbigerovým), t.j. tým, ktorý sa už aj tak používal na viedenskej normálnej škole, sa rozhodlo 8. 11. 1774. Ako prvý v Uhorsku ho zaviedol učiteľ „normálnej“ školy na cisárskom majetku v Holíči, ktorý ho však po nariadení z 27. 5. 1775 musel z užívania stiahnuť. C 69, A 593, fol. 217. MNL – OL.

o ktorej sa uvažovalo minimálne od začiatku roka 1774.⁴ Už 18. marca 1774 navrhla školská komisia pri miestodržiteľskej rade exjezuitu pátra Otta za riaditeľa uvažovanej normálnej školy v Prešporku a rozhodla o vyslaní ďalších dvoch – troch učiteľov na kurz (zaškolenie) k Felbigerovi do Viedne. Po zrušení nominácie pátra Otta už v máji 1774 sa uvažovalo o kandidatúre Martina Hoffmanna, absolventa kurzu vo Viedni, na priamy podnet Felbigera však 25. novembra 1774 dostal menovací dekrét spomínaný propagátor jeho metódy v Uhorsku, Johann Roka (*Merkur*, 1787, s. 773–774). Ani on však dlho vo funkcii nezostal, nahradil do Ignác Wenger, ktorý školu viedol vyše desaťročie.

Prvá návšteva Felbigera v Prešporku (3.–8. apríla 1775) ukončila obdobie jeho nepriamych kontaktov s Uhorskom. Počas pobytu v meste Felbiger viedol rokovania o vytvorení komisie pre elementárne školy pri Uhorskej kráľovskej miestodržiteľskej rade, ktorá sa v duchu vtedy ešte panujúcich úvah o jednotnom postupe reformy v rakúskej i uhorskej časti monarchie mala stať pobočkou alebo súčasťou Študijnej dvorskej komisie vo Viedni (*Merkur*, 1787, s. 827–828, 830). Previazanosť s rakúskym vzorom podčiarkovala aj definovaná náplň jej aktív – zavádzanie normálnych škôl a uplatňovanie zásad, stanovených *Allgemeine Schulordnung*. Explicitne sa spomínalo aj akceptovanie Návrhu inštrukcie školskej komisie v dedičných krajinách, ktorý bol prijatý 28. decembra 1774 (*Merkur*, 1787, s. 778–780). Komisia pre elementárne školy bola menovaná mesiac po Felbigerovom pobyte v Prešporku. Jej predsedom sa stal František (Ferenc) Balassa, za členov boli onedlho menovaní banskobystrický biskup František (Franz) Berchtold, radca Kráľovskej miestodržiteľskej rady Mikuláš (Miklós) Skerlec, Ján (Johann) Zgurič a neskôr aj inšpektor ľudových škôl Gašpar (Caspar) Pál ab Ehrenfels. V prípade Balassu a Berchtolda išlo o osobnosti, ktoré boli previazané s viedenským dvorom: Balassa toto prepojenie získal už v mladosti, keď bol študentom elitnej školy Theresianum, absolventi ktorého nachádzali uplatnenie na vysokých postoch riadenia v Uhorsku a boli úzko spojení s viedenským dvorom (Khavanova, 2010, s. 108),

4 C 69, Collectio B. Normal. Resolutionum, A 593, fol. 27. MNL – OL.

Berchtold patrila k cirkevným hodnostárom, ktorých Mária Terézia sama nominovala na čelo novozriadených biskupstiev. Ehrenfels zasa patrila do okruhu žiakov Josepha von Sonnenfelsa a zdieľal jeho úvahy o význame elementárneho vzdelávania (Ehrenfels, 1770), ktoré boli tiež jedným z ideových východísk školských reforiem. Bezpochyby toto bol dôvod, ktorý Ehrenfelsa posunul najprv na post prvého profesora kameralistiky na Trnavskej univerzite a o niekoľko rokov neskôr inšpektora elementárnych škôl. Stojí za zmienku, že komisia pre elementárne školy dokázala zabezpečiť otvorenie normálnej školy v Prešporku vo veľmi krátkom čase po svojom ustanovení, už 30. júna 1775, teda krátko po brnenskej a cca štvrt-pol roka pred pražskou, zato však nedokázala presadiť zriadenie samostatného vydavateľstva pre učebnice – táto úloha bola zverená na istý čas súkromným tlačiarom z Prešporku a Budína (Kowalská, 1990, s. 67–69; Kowalská, 1997, s. 115–117), neskôr to bolo plne v kompetencii univerzitnej tlačiarne.⁵ Felbiger pri tejto príležitosti znovu prišiel do Prešporku, strávil tu niekoľko dní a zrejme priniesol so sebou už pripravený plán pre reformu dievčenského vzdelávania (Friedrich, 1995, s. 30–31) a metodické pokyny pre učiteľky, zatiaľ aplikované na dievčenskej škole kongregácie Notre Dame.⁶ Uvedené materiály sa bezprostredne potom dostali medzi inštrukcie, ktoré mal inšpektor elementárnych škôl Ehrenfels uviesť do praxe.⁷

Felbigerova prítomnosť v Prešporku teda nebola ojedinelá a je otázne, či sa v priebehu niektorej z návštev nepripravovalo jeho menovanie prepoštom kapituly pri Dóme sv. Martina, ktoré sa udialo ešte za života Márie Terézie, r. 1779, aj s pridelením veľkorysej prebendy, nahrádzajúcej jeho stratené príjmy zo zahánskeho opátstva. Nešlo teda o akt jeho „odsunutia“ z centra diania, skôr naopak, o prejav dôvery v schopnosť

5 Aj po tomto kroku však univerzitná tlačiareň umožňovala súkromným tlačiarom istý čas podieľať sa na produkcii – vidina zaručeného 20% zisku bola atraktívna a Felbiger proti tejto praxi nijako nenamietal. Studienhofkommission, 24 Schulbücher, kart.109, Niederösterreich, fasc. 87, I, fol. 22. Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien.

6 C 69, 1776, Scholae norm., fons 1–6, pos. 5, fol. 11–14. MNL – OL.

7 Inšpektor dostal tento *Entwurf zum Unterrichte der Mägden in den Schulen der Klosterfrauen* na vedomie formou nariadenia Miestodržiteľskej rady 29. 1. 1776.

posunúť priebeh školských reforiem aj v Uhorsku. Okrem väčších miest sa totiž nedarilo zavádzať model ani len normálnych, resp. hlavných škôl a vysoká bola aj miera rezistencie voči presadzovaným učebniciam. Ostatne, ich produkcia sa rozbiehala až práve v posledných dvoch-troch rokoch panovania Márie Terézie. Zásady normálnej metódy, ustanovenej ako záväznej pre elementárne školy aj prostredníctvom *Ratio educationis* (1777), podľa ktorej sa malo organizovať vzdelávanie na jednotlivých typoch škôl, sa šírili len pomaly: trieda preparandie sa otvorila na prešporskej normálnej škole len v roku 1777, hoci normálne školy mali mať povinnosť vzdelávať učiteľov vo svojom okolí. Pobyt v meste počas jej návštevy si učitelia samotní zväčša nedokázali zaplatiť, výdavky im mali teda uhradiť ich magistráty, ale ani mestské nemávali dostatok prostriedkov na splnenie tejto povinnosti. Toto sa pritom odohrávalo v čase, keď v rakúskych a českých krajinách už niekoľko rokov platil *Allgemeine Schulordnung* a dohľad Felbigera na chod školstva už prestával byť nevyhnutný. „Presun“ do Prešporku, vtedy ešte stále administratívneho centra Uhorska, teda nemohol byť náhodný a ani sa o ňom nedá uvažovať ako o nejakom spôsobe „vykázania“. Takúto interpretáciu historiografia síce dlho udržuje, odporuje však priamym dokumentom z pozostalosti J. I. von Felbigera (Kowalská, 1996, s. 158–160). Práve naopak, Felbiger sa podľa všetkého mal ujať riadenia školstva v Uhorsku podobne, ako to bolo v prípade vyššie spomínaných provincií/krajín. Navyše, jeho kontakty so *Studienhofkommission* boli rozhodne bezprostrednejšie, než tomu bolo v prípade ostatných začínajúcich administrátorov školstva v Uhorsku. Členovia vrchnej školskej komisie pri Miestodržiteľskej rade, ani jej podriadenej komisii pre elementárne školy neboli – s výnimkou inšpektora Prešporského školského obvodu Gašpara Pála ab Ehrenfelsa a riaditeľa prešporského školského obvodu Františka Balassu – v užšom kontakte s viedenským centrom.

Obe komisie boli teda v mnohom odkázané na pomoc *Studienhofkommission*, hoci táto nemala voči Uhorsku formálne žiadne kompetencie. Z jej strany sa tiež mohlo javiť výhodné vyslať Felbigera, ktorý svoje poslanie v rakúskej a českej časti monarchie *de facto* už naplnil, do Uhorska, aby sa aj tam dostali do života zásady všeobecného vzdelávania pod správou štátu. Oficiálne to potvrdil dekrét Jozefa II.

zo 7. decembra 1781, dávajúci Felbigerovi kompetencie nielen pri úprave a šírení *Methodenbuchu*, ale aj priamo pri riadení školstva v Uhorsku.⁸ Poslanie mu mohlo uľahčiť aj nedávno prijaté tzv. *Proiectum Budense*, dopĺňajúce *Ratio educationis* o podrobné rozvrhy hodín v jednotlivých typoch škôl. Tento plán sa zameriaval viac na praktické stránky vyučovania a zadefinoval jasnú predstavu o tom, čo majú žiaci a učitelia v školách dosiahnuť.⁹

Felbiger bol síce uvoľnený z priameho prepojenia so *Studienhofkommission*, ale na riešenie úloh v Uhorsku nebol sám. Jeho dávny podporovateľ, teraz však už skôr odporca Gottfried van Swieten, syn vyššie spomínaného reformátora lekárskeho vzdelávania Gerarda van Swietena, ako predseda Študijnej dvorskej komisie síce čoraz častejšie zasahoval do riadenia školstva v Uhorsku, ale Felbiger sa mohol sa oprieť o relatívne mladého kanonika zo svojej kapituly Johanna Schobera, ktorý bol dosadený na post inšpektora elementárnych škôl v priamo v Prešporskom školskom obvode namiesto Ehrenfelsa. V tomto teritóriu navyše pôsobil vzorový výchovný a vzdelávací ústav, sirotinec

8 „... alias vero peculiariter injunctum esset, ut praecaeteris Methodicus Libellus tandem pro Hungariae Regno, Partibusque eidem adnexis accomodetur, ac ita pro Cynosura, et Directione quorumvis Magistrorum publici Iuris reddatur; Quo ita bgne. intenta in docendo uniformitas, quae unico hocce fere medio sperari potest certius obtineri quaeat; [...] Qua occasione id qq. F. Vris pro congruo Notitiae Statu clementer hisce significamus: quod posteaquam Negotium Scholarum Nationalium respectu Universarum Germanicarum Ditionum Nostrarum, hujatis unice Studiorum Commissionis Activitati, ac Manipulationi plene subjectissimus, constitutus ante hac Normalium Scholarum Director Praepositus Felbiger, munio ejusdem praemissa ratione cessante, ad repetendam stationem redeundum, quippe in Hungariae Regnum ad Praeposituram Suam, dirigendasque ibidem Normales, ac Nationales Scholas inviatus habeatur. dtto 7ae Xbris <781. No8160.“ Országos Széchényi Könyvtár, rkp. odd., 104 Fol. lat., fol. 589–590.

9 *Proiectum Budense* nevyšlo v ucelenej podobe ako predtým *Ratio educationis* a zostalo len súhrnným materiálom zo zasadania komisie inšpektorov, obsahovalo však zásadné ustanovenia pre chod škôl a rýchlejšiu implementáciu zásad školskej reformy. Orgány školskej správy ho preto považovali za avizovaný 2. diel *Ratio educationis* a dodržiavanie jeho zásad sa striktné požadovalo a kontrolovalo. C 69, Collectio B. Normal. Resolutionum, A 593, fol. 158–160. MNL – OL Budapest. *Proiectum* stanovilo o. i. záväzný rozvrh hodín pre jednotlivé typy škôl. Ich súbor sa nachádza v rámci fondu C 69 v MNL – OL Budapest, rôzne sign.

založený pôvodne v Tallosi (dnes Tomášikovo, SK), r. 1780 prenesený do Senca. Na jeho čele stál Felbigerov spolupracovník z Viedne, piarista Ferdinand Ki(e)gler, ktorý ešte pred svojím menovaním r. 1781 navrhol zriadenie normálnej školy a učiteľského kurzu v rámci siroťtina (Kowalská, 2017, s. 295). Prítomnosť Felbigera v Senci na jednej z verejných skúšok je potvrdená. Keď sa však zmenilo vedenie školského obvodu a objavili sa v ňom niekoľkí protestanti, Felbiger sa plne sústredil predovšetkým na riadenie a reorganizáciu kapituly. K riešeniu otázok spojených s fungovaním normálneho školstva sa dostával už len sporadicky, napr. v súvislosti s úpravou učebníc pre elementárne školy: ako ich autora ho nemohli obísť. Mal posúdiť navrhované úpravy, ktoré mali učebnice urobiť prijateľnými pre protestantov, a tak ich získať pre myšlienku konfesionálne zmiešaných škôl. Zatiaľ čo v učebnici *Zeit-Lehre*, dostupnej aj pre slovensky hovoriacich žiakov v preklade banskobystrického inšpektora Františka Xavera Demetera (Demeter, 1785) sám urobil niektoré opravy, k problematickejším učebniciam (*Namenbüchlein* a *Sprachlehre*) nedostal potrebné podklady a tejto zrejme neželanej úlohe sa vyhol.¹⁰ Ostával však v kontakte s osobnosťami, s ktorými koncept normálneho školstva uvádzal do života – priateľstvo ho spájalo najmä s bývalým riaditeľom Prešporského školského obvodu, F. Balassom.¹¹

Okruh kritikov

Felbiger sa počas pobytu v Prešporku dostal do kontaktov aj do konfrontácie s predstaviteľmi nielen štátnej administratívy (členmi komisii), ale aj so spektrom ľudí, ktorí sa na jeho poslanie a najmä, zásady jeho školského modelu nedívali priaznivými očami. Aj tých však musíme priradiť do okruhu jeho partnerov, hoci z opačnej strany. Boli to predovšetkým pedagógovia z prešporského luteránskeho gymnázia, vnímaného ako najvýznamnejšej školy svojho druhu v Uhorsku. Jeho profesormi boli napospol absolventi nemeckých univerzít, a jeden z nich,

10 C 69, 1785, Schol. Nat., fons 1, pos. 2, fol. 1–3. MNL – OL.

11 Pozri blahoželanie J. I. Felbigera k novému roku 1785, zaslané F. Balassovi. P 1765, cs. 57, tétel 22, fol. 358. MNL – OL.

Ján Matej (Johann Matthias) Korabinszky mal v čase príchodu Felbigera do mesta za sebou návštevy najvýznamnejších reformovaných vzdelávacích inštitúcií v Nemecku (o. i. aj Basedowovho Filantropina v Dessau) a referoval o nich v novinách. V meste už znova pôsobil Jozef Benczur (Bencúr), predtým rektor gymnázií v Kežmarku aj Prešporku, ktorý sa už počas svojich štúdií v Lipsku programovo venoval pedagogike a vniesol do vyučovania zásady osvietenskej vedy a moderných didaktických postupov (Kowalská, 2010, s. 120–121). Navyše, v meste existovala silná evanjelicko-luteránska cirkevná obec a často sa tu schádzalo svetské vedenie celej cirkvi na čele s generálnym inšpektorom Petrom Zaym a vehementne sa zaujímalo o štátom presadzované *Ratio educationis*. Právom sa totiž obávalo – v dobe pred vydaním tolerančného patentu! – oklieštenia svojej (školskej) autonómie. V *Ratio educationis* sú síce jasne deklarované tolerantné postoje voči nekatolíkom (Ratio, 1777, s. 9–10), ale avizovaný rešpekt voči nim nebol zatiaľ právne nijako zaručený. Obavy protestantov boli podložené storočnými skúsenosťami s rekatolizáciou, preto sa vedenie evanjelickej a. v. cirkvi po viacerých interných rokovaniach uznieslo, že deklaruje svoj odpor proti jednotnému riadeniu – teda aj ich – školstva a vypracuje vlastné stanovisko. Je pozoruhodné, že kritika sa netýkala natoľko Felbigerovej „normálnej metódy“ vyučovania – priznávali mu dokonca inšpirovanie sa nemeckou pedagogikou – ako skôr systému štátneho dohľadu nad školami.

Keďže luteráni mali medzi časom už pripravený posudok k *Ratio educationis* v podobe obsiahleho elaborátu *Considerationes quoad Rationem educationis*, sústredili sa na podkopanie vplyvu Felbigera, ktorému bol spočiatku naklonený ešte aj Gottfried van Swieten, hlavná postava školských reforiem za vlády Jozefa II. Na 1. marca 1782 vymohli si zvolanie zmiešanej komisie, do ktorej boli za katolícku stranu pozvaní aj Felbiger a jeho blízki spolupracovníci Ferdinand Kigler a inšpektor Prešporského školského obvodu kanonik Schober (okrem nich ešte aj inšpektori Mandiscs zo Záhrebu a Jozef Anton Erdélyi z Budína). V Prešporku potom rokovali o podmienkach, za akých by sa zásada *Gleichheit und Gleichförmigkeit* mohla uplatniť aj v nekatolíckom školstve. Nekatolíci existenciu *Considerationes* nezverejnili a vymohli si ročný odklad, aby sa mohli

rozhodnúť vo veci podriadenia sa školskému vedeniu, a počas neho sa sústredili na oslabenie Felbigerovej zdanlivo silnej pozície (Kowalská, 1993, s. 57–58). Ich argumenty sa dostali aj k Friedrichovi Nicolaimu, ktorý ich po svojej návšteve Prešporka zaradil do svojich „reportáží“ z ciest po rakúskych krajinách a Uhorsku (Nicolai, 1785, s. 382–383) a umožnil aj ich vydanie v samostatnej publikácii (Anon., 1783). Priamym dopisovateľom Nicolaiho *Allgemeine Deutsche Bibliothek* z Uhorska, kde postrehy o normálnom školstve vyšli najprv, bol napr. bývalý dôstojník a bibliotekár budínskej a neskôr ľvivskej univerzity Heinrich Gottfried von Bretschneider¹² (Parthey, 1842, s. 4). Felbiger teda ani v najmenšom nepochyboval o tom, kto stál v pozadí jeho ostrej kritiky: nie obvykle uvádzaný Johann Leonhard Gruber, ale práve okruh jeho uhorských protestantských kritikov, ktorí mali za sebou dlhoročné pedagogické štúdium a pôsobenie (J. M. Korabinszky, J. Benczur). Do úvahy prichádzali aj osobnosti prepojené s Augustom Ludwigom Schlözerom, ktorý sa tiež angažoval v publikovaní správ o šírení konceptu normálneho školstva (*Staatsanzeigen*, 1783, s. 257–278) a prebral kritický postoj uhorských protestantov voči zmiešaným školám (*Staatsanzeigen*, 1789, s. 462–468) – medzi jeho študentmi boli viacerí pôvodom z Uhorska (Balázs, 1976, s. 261–264, 268; Biró, 2012, s. 77).

Obavy protestantov z Felbigerovho modelu školstva neboli neoprávnené a nebojovali s niekým, kto by len tak stál v pozadí, bez reálneho vplyvu. Felbiger dostal totiž skutočne oficiálne poverenie pre svoju „misiu“ v Uhorsku: jej naplnenie stroskotalo však už pred polovicou 80. rokov práve kvôli silnejúcim pozíciám uhorských protestantov, zaštitených tolerančným patentom, ktorí dokázali nájsť porozumenie u Gottfrieda van Swietena. Podarilo sa však spoločne nájsť riešenie, ako pritiahnuť nekatolíkov do sféry vplyvu štátu a pritom neporušiť základnú vymoženosť, zaručenú tolerančným patentom – školskú autonómiu. Gottfried van Swieten navrhol protestantom, ale i ortodoxným finančne výhodné zriadenie konfesiónálne zmiešaných elementárnych škôl,

12 Bretschneiderovo úzke prepojenie s Nicolaim, ktorý vo svojich cestopisoch príkro hodnotil intelektuálnu úroveň viedenskej spoločnosti, prispelo k rozhodnutiu Gottfrieda van Swietena nepribrať ho za člena *Studienhofkommission*.

ktoré mali poskytovať konfesijne neutrálne vzdelávanie na pôde školy a spoločné vydržiavanie katolíckych aj nekatolíckych učiteľov všetkými obyvateľmi obcí. Za to však nekatolíci dostali možnosť pôsobiť v štátnej školskej správe, dokonca aj na postoch direktorov školských obvodov. Koncept zmiešaného školstva sa tak stal do istej miery realizáciou Pergenových predstáv o sekularizácii školstva a bezpochyby presahoval mentálny obzor katolíckeho osvietenca, za akého sa J. I. von Felbiger považuje (Kowalská, 1993, s. 66–67).

K týmto zmenám prišlo približne v polovici 80. rokov 18. storočia, a až v tomto období možno považovať vyčlenenie Felbigera z riadenia elementárneho školstva v Uhorsku za dokonané. Presne takto svoju situáciu vnímal aj on sám a na sklonku života dal tento postoj dokonca na vedomie Jozefovi II. v pomerne obsiahlom osobnom memorande (Kowalská, 1996, s. 158–160). To však už Felbiger stál mimo diania v oblasti školstva a *de facto* zmizol aj z verejného priestoru. Po jeho smrti v máji 1788 bola časť Felbigerovej osobnej pozostalosti rozpredaná na dražbe alebo si ju nárokoval jeho blízky spolupracovník ešte zo Zahánu, opát Benedikt Strauch. Časť knižnice (pedagogické diela) pripadla normálnej škole v Prešporku, jej inventár či fyzické artefakty sa však doteraz nepodarilo nájsť; časť písomností prebral kapitulský archív, tu však boli dlhé obdobie prístupné len s ťažkosťami. Nezachovalo sa dokonca ani miesto jeho posledného odpočinku, lebo hrobová komora v podzemných chodbách prešporského dómu, kde bol očividne uložený,¹³ bola sekundárne využitá, príp. zničená. Prítomnosť a poslanie Felbigera v Uhorsku tak nadhlo ostali nepovšimnuté a neinterpretované, čo je jeden z dlhových súčasných historiografických voči medzinárodne oceňovanému reformátorovi.

Bibliografia

ANON., 1783. *Freymuthige Beurtheilung der österreichischen Normalschulen und aller zum Behuf derselben gedruckten Schulschriften*. Berlin-Stettin : Nicolai.

13 Matriky zosnulých z farnosti v Prešporku neobsahujú záznam o Felbigerovi, ako prepošť teda paradoxne priamo do farnosti nepatrili.

- BALÁZS, Éva H., 1976. A. L. Schlözer und seine ungarischen Anhänger. In: ENGEL-JÁNOSI, Friedrich, KLINGENSTEIN, Grete & LUTZ, Heinrich (edd.). *Formen der europäischen Aufklärung. Untersuchungen zur Situation von Christentum, Bildung und Wissenschaft im 18. Jahrhundert*. München: R. Oldenbourg Verlag, s. 251–269.
- BENDA, Kálmán, 1973. Gerard und Gottfried van Swieten und die Schulreform in Ungarn. In: LESKY, Erna & WANDRUSZKA, Adam (edd.). *Gerard van Swieten und seine Zeit*. Wien – Köln – Graz: Böhlau, s. 164–174. ISBN 3-205-02208-4.
- BIRÓ, Annamária, August Ludwig Schlözer und Ungarn. In: DUCHHARDT, Heinz & ESPENHORST, Martin (eds.), 2012. *August Ludwig (von) Schlözer in Europa*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, s. 69–84, ISBN 978-3-525-10103-2.
- CSÓKA, J. Lajos, 1939. Der erste Zeitabschnitt staatlicher Organisation des öffentlichen Unterrichtswesens in Ungarn (1760–1791). In: *Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Instituts für ungarische Geschichtsforschung in Wien*, 9, s. 45–124.
- (DEMETER, František Xaver), 1785. *Vménj času ku prospěchu mládeži Národných škol w Vherské a snu spogených kragynách*. W Budíne : Králow. Uniw.
- EHRENFELS (Caspar Pál ab), 1770. *Rede die E. von Ehrenfels [...] öffentlicher Lehrer der Polizey und Kameralwissenschaften bey dem Auftritte seines Lehramts im großen Hörsaal der hiesigen Universität gehalten*. Tyrnau.
- ENGELBRECHT, Helmut, 1984. *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*. Bd. 3: *Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz*. Wien: Österreichischer Bundesverlag. ISBN 3-215-04002-6.
- FAZEKAS, István, 2011. Schulstiftungen und Studienfinanzierung im dreigeteilten Königreich Ungarn während des 16. und 17. Jahrhunderts. In: BAHLCKE, Joachim & WINKELBAUER, Thomas (edd.). *Schulstiftungen und Studienfinanzierung. Bildungsmäzenatentum in den böhmischen, österreichischen und ungarischen Ländern, 1500–1800*. Wien, München: Oldenbourg, Böhlau, s. 171–185. ISBN 978-3486704303.
- FRIEDRICH, Margret, 1995. Anfänge eines staatlich geförderten Mädchenschulwesens im 18. Jahrhundert. In *Das achtzehnte Jahrhundert und Österreich. Erziehung im 18. Jahrhundert Widerstreit zwischen Regulierung und Freiheit: Wege aus dem 18. Jahrhundert in die Moderne* (Vol. 10). Wien: WUV Universitätsverlag, s. 27–44.
- HANZAL, Josef, 1998. *Ferdinand Kindermann von Schulstein, 1749–1801*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství. ISBN 80-7192-366-4.
- HELFERT, Joseph Alexander von, 1860. *Die österreichische Volksschule. Geschichte, System, Statistik*. Bd. I. *Die Gründung der österreichischen Volksschule durch Maria Theresia*. Prag: F. Tempsky.

- JUNG, Norbert, 2015. Die katholische Aufklärung – eine Hinführung. In: BENDEL, Rainer & SPANNENBERGER, Norbert (edd.). *Katholische Aufklärung und Josephinismus. Rezeptionsformen in Ostmittel- und Südosteuropa*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau, s. 23–51. ISBN 978-3-412-22270-3.
- KHAVANOVA, Olga, 2015. Eine universitäre Lehrveranstaltung als universales Instrument. Joseph von Sonnenfels und die administrative Elite der Habsburgermonarchie. In: WENDEHORST, Stefan (ed.). *Die Anatomie frühneuzeitlicher Imperien: Herrschaftsmanagement jenseits von Staat und Nation*. Berlin – München: De Gruyter – Oldenbourg, s. 103–129. ISBN 978-3-486579116.
- KHAVANOVA, Olga, 2010. Der ungarische Adel am Wiener Theresianum im 18. Jahrhundert: die sozialen und kulturellen Grenzen einer politischen Nation. In: *Österreichisch-ungarische Beziehungen auf dem Gebiet des Hochschulwesens / Osztrák-magyar felsőoktatási kapcsolatok. Begegnungen in Fürstenfeld, 1. Fürstenfeld, 9.–10. Mai 2008*. Székesfehérvár – Budapest: Kodolányi János Főiskola – ELTE Könyvtára, s. 107–122. ISBN 978-615-5075-01-8.
- KOWALSKÁ, Eva, 2017. Az árvaházi iskola mint pedagógiai innovációs szintér / Škola pri sirotinici – miesto pedagogických inovácií. In: STREŠŇÁK, Gábor (ed.). *Az Esterházyak Fraknói ifjabb ága / Mladšia fraknovská línia Esterházyovcov*. Senec: Mesto Senec, s. 384–400 / 385–401. ISBN 978-80-97292775.
- KOWALSKÁ, Eva, 2010. Aufklärung als Praxis: Joseph Benczur und seine Aktivitäten im Schulwesen und der Politik. In: *Magyar Zsidó szemle könyvek 2. Korszakok, irányzatok, életművek. Tanyulmányok a közép-európai felvilágosodásról/Epochen, Richtungen, Lebenswerke. Studien über mittel- und osteuropäische Aufklärung*. Budapest, s. 119–136. ISBN 978-963-88644-3-7.
- KOWALSKÁ, Eva, 1997. Vydavatelja učebníc v Banskej Bystrici v 18. storočí (K formovaniu knižného trhu s učebnicami). In: *Kniha '95-'96*, s. 113–118. ISBN 80-70904550.
- KOWALSKÁ, Eva, 1996. Dokumente aus dem Nachlas von Johann Ignaz von Felbiger. In: *Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*. Bd. 44, s. 145–162. ISBN 978-3-412-22270-3.
- KOWALSKÁ, Eva, 1993. Kontroverzná tolerancia: Protestanti a školské reformy osvietenského obdobia. In: *Historické štúdie*. Roč. 34, s. 55–76. ISSN 0440-9515.
- KOWALSKÁ, Eva, 1990. Učebnice pre štátne ľudové školy na Slovensku koncom 18. storočia. In: *Kniha '90. Zborník o problémoch a dejinách knižnej kultúry*, s. 63–77. ISBN 80-7090-057-1.
- KÖPÉCZI, Béla, 1983. *Staatsräson und christliche Solidarität: die ungarischen Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. Wien – Köln – Graz: Böhlau. ISBN 978-3205005384.

- KÖPÉCZI, Béla, 1977. Die Religionspolitik Thökölys und die internationale öffentliche Meinung. In: BARTON, Peter F. & MAKKAI, László (edd.). *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des internationalen kirchengeschichtlichen Kolloquiums Debrecen 12. 2. 1976*. Budapest: Református zsinati iroda sajtóosztálja, s. 60–74. ISBN 963-7009-39-5.
- KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid, 2016a. Vplyv konfesionalizácie na život ranonovovekého mesta. Konfesiónálne podmienené konflikty v Bratislave v 17. storočí. *Historické štúdie*. Roč. 50, s. 49–62. ISBN 978-80-224-1507-1.
- KUŠNIRÁKOVÁ, Ingrid, 2016b. Kráľovské akadémie a šľachtické konvikty – miesto formovania nových šľachtických úradníckych elít v Uhorsku v 18. storočí. In: *Cornova*. Roč. 6, č. 21, s. 19–34. ISSN 1804-6983.
- LESKY, Erna, 1973. Gerard van Swieten. Auftrag und Erfüllung. In: LESKY, Erna & WANDRUSZKA, Adam (edd.). *Gerard van Swieten und seine Zeit: Internationales Symposium, veranstaltet von der Universität Wien im Institut für Geschichte der Medizin, 8.–10. Mai 1972*. Wien, s. 11–62. ISBN 3-205-02208-4.
- MERKUR, 1787. *Merkur von Ungarn oder Litterarzeitung für das Königreich Ungarn und dessen Kronländer*. Pest: Trattner.
- MIHALIK, Bela Vilmos, 2012. Parish Priests and Communities in the Diocese of Eger in the Mid-18th Century. In: BARTH-SCALMANI, Gunda, BÜRGSCHWENTNER, Joachim, KÖNG, Matthias & STEPPA, Christian (edd.). *Forschungswerkstatt: Die Habsburgermonarchie im 18. Jahrhundert / Research Workshop: The Habsburg Monarchy in the 18. Century*. Bochum: Dieter Winkler, s. 127–141. ISBN 978-88911-185-9.
- NICOLAI, Friedrich, 1785. *Beschreibung einer Reise durch Deutschland und die Schweiz im Jahre 1781, nebst Bemerkungen über Gelehrsamkeit, Industrie, Religion und Sitten*. Bd. 6. Berlin: Nicolai.
- PARTHEY, Gustav C. F., 1842. *Die Mitarbeiter an F. Nicolai's Allgemeiner Deutsche Bibliothek nach ihren Namen und Zeichen in zwei Register geordnet. Ein Beitrag zur deutschen Literaturgeschichte*. Berlin.
- PÖRTNER, Regina, 2011. Mission, Nation und Mäzenatentum in Ungarn, 1561–1712. In: BAHLCKE, Joachim & WINKELBAUER, Thomas (edd.). *Schulstiftungen und Studienfinanzierung. Bildungsmäzenatentum in den böhmischen, österreichischen und ungarischen Ländern, 1500–1800*. Wien, München: Oldenbourg, Böhlau, s. 317–327. ISBN 978-3486704303.
- Pressburger Zeitung*, 1774, 1775.
- Ratio*, 1777. *Ratio educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias eidem adnexas*. Tomus I. Viennae: Trattner.

ROMBERG, Winfried, 1999. *Johann Ignaz von Felbiger und Kardinal Johann Heinrich von Franckenberg. Wege der religiösen Reform im 18. Jahrhundert* (= Arbeiten zur schlesischen Kirchengeschichte, 8). Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag. ISBN 3799564586.

SONNENFELS, Joseph von, 1765. *Sätze aus der Polizey-, Handlungs- und Finanzwissenschaft, zum Leitfaden der akademischen Vorlesungen*. Wien: Trattner.

Staatsanzeigen, 1783, III. Band, Heft 11, Russische Schul Projekte, s. 257–279.

Staatsanzeigen, 1787, XII. Band, Heft 12, Schulwesen in Ungern, besonders von den gemischten Schulen, s. 457–468.

STEINER, Stefan, 2010. *Rückkehr unerwünscht. Deportationen in der Habsburgermonarchie der Frühen Neuzeit und ihr europäischer Kontext*. Habilitationsschrift. Eingereicht an der Historisch-Kulturwissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien.

ŠTVERÁK, Vladimír, 1977. *Tereziánská reforma lidového školství v českých zemích*. Praha. Kandidátská dizertační práce. Univerzita Karlova, Filozofická fakulta.

TINKOVÁ, Daniela, 2022. *Osvícenství v českých zemích. I. Formování moderního státu (1740–1792)*. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta. ISBN 978-80-7422-852-0.

TOMKO, Jozef, 1995. *Zriadenie Spišskej, Banskobystrickej a Rožňavskej diecézy a kráľovské patronátne právo v Uhorsku*. Spišské Podhradie: Spišská Kapitula. ISBN 8071420263.

Archivní zdroje

Departamentum Scholarum nationalium C 69. Magyar Nemzeti Levéltár – Országos levéltár (MNL – OL). Budapest.

S Ideové prepojenie Allgemeine Schulordnung a Ratio educationis

Miroslava Slezáková^a

^a Museum of Education and Pedagogy,
Slovak Republic
miroslava.slezakova@cvtisr.sk

Received 24 March 2025

Accepted 14 April 2025

Available online 31 December 2025

DOI 10.82130/hs2025-02-003

Abstract Ideological Connection Between
Allgemeine Schulordnung and Ratio Edu-
cationis

Three years after the publication of the *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen*, the Hungarian part of the monarchy approved its own education reform, the *Ratio educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas*. The article aims to compare both reforms, highlight differences and common elements and indicate further differences

between the development of education in the western and eastern parts of the empire.

Keywords education, Allgemeine Schulordnung, Ratio educationis, Maria Theresia, Hungary

Dňa 6. decembra 1774 bol vydaný dokument *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen* (Všeobecný školský poriadok pre nemecké normálne, hlavné a triviálne školy, ďalej ako Allgemeine Schulordnung). Platil pre západnú časť monarchie, pôvodne dedičné krajiny Habsburgovcov. O vyše dva a pol roka neskôr, konkrétne dňa 2. augusta roku 1777, bola pre uhorskú časť štátu schválená norma *Ratio educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas* (Sústava výchovy a školského vzdelávania v uhorskom kráľovstve a k nemu pripojených provinciách, ďalej Ratio educationis)¹. Nasledujúci príspevok si kladie za cieľ zodpovedanie

1 V texte sa budem odvolávať na slovenskú vedeckú edíciu a moderný preklad textu z roku 1988. MIKLEŠ, Ján & NOVACKÁ, Mária, 1988. *Ratio educationis 1777 a 1806: Prvá jednotná sústava výchovy a vzdelávania v dejinách našej kultúry*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

tri základných otázok, ktoré zo vzniku noriem školstva automaticky vyplývajú: Prečo v jednom štáte vznikli dva dokumenty, dokonca v rôznych jazykoch? Aké prepojenie medzi dokumentami možno odhaliť? Je možné verifikovať tvrdenie, že „v oblasti delenia ľudových škôl, ich zamerania a metodiky nie sú medzi *Ratio educationis* a *Rakúskym Allgemeine Schulordnung* (Všeobecný školský poriadok) žiadne rozdiely “ (Kowalská, 2014, s. 19)?

1.

Rok 1740, kedy nastúpila na trón Mária Terézia, znamenal začiatok postupných zmien naprieč celou habsburskou monarchiou. Mária Terézia, uvedomujúc si zaostávanie krajiny vo všetkých oblastiach, poňala štátnu intervenciu do školstva, pôvodne úplne v správe cirkví (v menšej miere mestských rád kráľovských miest), ako súčasť modernizačných zmien. Postoj k školstvu ako prostriedku na podchytenie širokých mäs v krátkosti vystihuje jej známy citát z roku 1770: „*das Schulwesen ist und bleibt allerzeit ein Politikum* – školstvo je a vždy bude politikum“ (Csóka, 1939, s. 56). Mária Terézia bola presvedčená viedenskou dvorskou komisiou, že jednotnú monarchiu je možné vytvoriť pomocou jednotných pedagogických princípov a postupov, nie presadením jedného jazyka (Csóka, 1936, s. 62–63).

Poskytnutie náležitého vzdelania všetkým obyvateľom pokladala v intenciách osvietenskej filozofie za spôsob, ako hospodársky a spoločensky pozdvihnúť svoju ríšu. Z tohto dôvodu iniciovala štátne intervencie do vzdelávania už od konca 40. rokov 18. storočia. Jej prvým počinom bola reorganizácia správy viedenskej univerzity a jej jednotlivých fakúlt, ktorej vykonaním poverila Gerharda van Swietena (Csóka, 1939, s. 46–47), svojho radcu a dvorského lekára. Za účelom riešenia školských reforiem bola v roku 1760 zriadená dvorská študijná komisia vo Viedni.

Vo východnej časti monarchie začali reálne štátne zásahy do školstva podobne ako v dedičných krajinách tiež od najvyšších stupňov. Znamenali vznik nových vzdelávacích ustanovizní a reformovanie pôvodných. V roku 1763 vznikla v Banskej Štiavnici z popudu Márie

Terézie štátna praktická banská škola (*Praktische Bergschule*, neskôr premenovaná na banskú akadémiu – *Bergakademie*), prvá technická vysoká škola v celej monarchii. Venovala sa príprave banských, hutníckych a lesníckych odborníkov modernými metódami a praxou priamo vo fungujúcich banských dielach. Definitívnu podobu s katedrou chémie a mineralógie, katedrou matematiky a mechaniky a katedrou náuky o banských dielach získala škola v roku 1770 (bližšie pozri v Konečný, s. 96–101). Po dvojročnom štúdiu mali absolventi povinnosť absolvovať ročnú prax, na základe ktorej im bol vydávaný diplom. Škola sa po vzniku Československej republiky presťahovala do maďarského Šopronu.

Pre potreby prípravy úradníkov štátnej správy bolo neďaleko Bratislavy založené v roku 1763 *Collegium economicum*. Trojročné štúdium pod patronátom rádu piaristov, primárne určené pre absolventov filozofie, poskytovalo praktické vzdelanie v ekonómii a účtovníctve, geometrii, zememeračstve a mapovaní, krasopise a štylizácii, kreslení a kameralistike, náuke o správe a hospodárení štátu. Po požiari svojich budov v roku 1776 škola zanikla a nebola nikdy obnovená.

Rozpustenie jezuitskej rehole v roku 1773 znamenalo potrebu vysporiadať ich majetky a zabezpečiť pokračovanie vyučovania na ich nimi spravovaných školách. Podľa dobového súpisu viedli v Uhorsku jezuiti 29 zo 61 gymnázií, na území Slovenska vyučovali na 14 z 23 gymnázií a 2 vysokých školách (Mátej, 1976, s. 161). Z gymnázií sa stali štátne, kráľovské školy, financované zo študijného fondu zriadeného po vysporiadaní jezuitských majetkov.

Najvyššie vzdelávacie inštitúcie na území Slovenska vedené jezuitmi sídlili v Trnave (1635 ako studium generale) a Košiciach (1657 *Universitas Cassoviensis*). Trnavská univerzita bola v roku 1769 rozšírená o lekársku fakultu a zreformovaná podľa vzoru viedenskej. Po rozpustení jezuitského rádu sa začalo uvažovať o presune univerzity do strednej krajiny, čo sa napokon na začiatku roku 1777 aj uskutočnilo. Univerzita z Trnavy bola preložená do Budína (a neskôr Pešti), v pôvodných budovách sa zriadila štátna kráľovská právnická akadémia. Košická univerzita bola roku 1776 tiež transformovaná na štátnu kráľovskú akadémiu, výučba na nej prebiehala až do roku 1922.

Katolícke stredné školy – gymnáziá v správe jezuitov a piaristov sa pridržali vlastných študijných plánov.

Školy najnižšieho stupňa existovali najmä pri farských kostoloch, neboli rozmiestnené systematicky a rovnomerne. Úrovníou výučby sa veľmi líšili, málokedy však poskytli žiakom viac vedomostí ako základy čítania a spevu. Mestské elementárne školy, pod patronátom samospráv, poskytovali žiakom lepšie vzdelanie v čítaní, písaní, počítaní, niektoré aj v základoch latinského jazyka.

Západná časť ríše, hospodársky a sociálne rozvinutejšia ako rurálne Uhorsko, sa aj v oblasti školstva a výchovy borila s inými výzvami. Základným limitom, prečo nevznikol jednotný systém školskej sústavy celej monarchie, bola snaha uhorských elít o udržanie aspoň čiastočnej politickej autonómie podporená uhorským zákonodarstvom, podľa ktorého oblasť školstva mala spadať do výlučnej kompetencie uhorskej miestodržiteľskej rady.

V rokoch 1760–1765 bol ostrihomský arcibiskup František Barkóczy poverený reformou uhorského katolíckeho školstva. Po jeho smrti zriadila Mária Terézia samostatnú školskú komisiu so sídlom v Bratislave.

Na začiatku roku 1774 Mária Terézia vydala rozhodnutie, ktorým poverila viedenskú dvorskú študijnú komisiu vytvoriť jednotnú organizáciu a študijný plán pre všetky korunné krajiny ríše. Po nesúhlasnej reakcii uhorskej kancelárie sa svojho plánu vzdala (Mátej, 1976, s. 162).

Ratio educationis bolo oficiálne schválené 2. augusta roku 1777, v tlačenej verzii vyšlo vo Viedni u dvorského kníhtlačiara Johanna Thomasa von Trattnera. Dokument v pôvodnom rozsahu 496 strán (v slovenskom preklade 211 strán) je písaný v zložitej kvetnatej latinčine. Rozdeľuje sa na 3 časti, tie sú ďalej členené na oddiely a kapitoly (paragrafy). Prvá časť sa týka organizačnej a hospodárskej správy škôl. Na základe jazykového a spoločenského postavenia obyvateľov Uhorska rozdeľuje školy na ľudové školy s materinským jazykom², gramatické latinské školy, gymnáziá (tvorené troma triedami gramatických latinských

2 Najmä s ohľadom na neskorší vývoj a presadzovanie maďarčiny ako jediného jazyka Uhorska sa do popredia kladie aj uznanie „Slovákov“ (Slavos) ako jedného z národov obývajúcich Uhorsko.

škôl a dvoma humanitnými triedami), akadémiu a kráľovskú univerzitu. V druhej časti sa hovorí o organizácii a obsahu vyučovania na školách. Podrobne sa venuje učebným osnovám, jednotlivým vyučovacím predmetom a odporúčaným učebniciam najmä na gymnáziách a akadémiách. Posledná časť sa zaoberá pravidlami vnútornej správy škôl a zabezpečením disciplíny. Stanovujú sa pravidlá pre voľby profesorov a o zriadení ústavu pre ich vzdelávanie, pravidlá pre výchovu mládeže a jej mravné formovanie. State venované ľudovému školstvu sú rozsahom najkratšie a najmenej prepracované, úplne absentujú napríklad rozvrhy hodín, učebné plány a osnovy či odporúčané učebnice.

Ratio educationis je prvým komplexným dokumentom, ktorým sa vytvára systém uhorského katolíckeho školstva od ľudových škôl ako najnižšieho stupňa až po kráľovské akadémie/univerzitu.

Súčasný stredný stupeň škôl, označený za latinské školy podľa vyučovacej reči, teda škôl nadväzujúcich na ľudové školy, predstavujú gramatické školy, ktoré spolu s nasledujúcimi humanitnými triedami tvoria päťtriedne gymnázium. Ako ich názov napovedá, vyučovacím jazykom zostávala latinčina. Nástup do gramatických škôl bol ohraničený vekom 10 rokov. Na niektorých miestach Ratia sa za gymnázium označujú celé latinské školy, hoci po absolvovaní gramatických škôl nebolo podmienkou pokračovanie v humanitných triedach. Najvyšší stupeň vzdelávania predstavovali štvorročné kráľovské akadémie a univerzita. Vzťah akademií s filozofickou fakultou univerzity nebol vyjasnený, obe mali pripravovať poslucháčov pre štúdium na ďalších fakultách.

Kým pri Allgemeine Schulordnung je autorstvo Johanna Ignáca Felbigera všeobecne známe, Ratio educationis malo vzhľadom na svoj väčší rozsah niekoľkých autorov. V júni 1776 ho po častiach predložil na posúdenie členom dvorskej študijnej komisie referent uhorskej kancelárie Jozef Ürményi.³ Sám bol autorom statí o organizácii školstva

3 Jozef Ürményi (1741–1825) z rodu Ilmeriovcov/Ürményiovcov z Mojmíroviac po štúdiu práva vo Viedni a Jágri patrili medzi okruh spolupracovníkov Márie Terézie a Jozefa II.

z politického a ekonomického hľadiska,⁴ podľa vlastného vyjadrenia sa necítil dostatočne schopným a skúseným na vypracovanie statí týkajúcich sa učebných osnov (Csóka, 1936, s. 68). Meno, resp. mená autorov zvyšných pojednaní, ktoré sa týkali pedagogickej stránky priebehu vyučovania na všetkých stupňoch, neboli uvádzané. Dobové prameňe uvádzajú ako Ťerményiho spolupracovníka aj Daniela Trstianskeho a Pavla Makóa.⁵ Trstiansky sa však podľa Csóku nikdy nemal stretnúť s praktickou stránkou vzdelávania ani pôsobiť na školách, Makó mal byť odborníkom na vyššie vzdelávanie. L. Csóka utajenie spoluautorov zdôvodňuje politickou nepohodlnosťou jedného z nich, Adama Františka Kollára⁶. Ako dôvod utajenia jeho prínosu uvádza spory o konečnej predstave reformy stredných škôl (gymnazií) medzi Kollárom a Karolom Martinim, členom dvorskej študijnej komisie a profesorom na viedenskej univerzite či na druhú stranu negatívny postoj uhorskej šľachty voči Kollárovi ako zástupcovi Viedne (Csóka, 1936, s. 74–77).

L. J. Csóka sa domnieva, že Kollár ako bývalý stredoškolský vyučujúci a riaditeľ gymnázia nemal s ľudovými školami skúsenosti, a preto si netrúfol vypracovať na rozdiel od gymnazií ich podrobnejšie učebné plány (Csóka, 1936, s. 77).

Priame porovnanie finálneho latinského a nemeckého textu nepriháa jednoznačnú odpoveď na otázku, či a nakoľko autor/autori textu *Ratio educationis* použili identické formulácie ako v *Allgemeine Schulordnung*. Konečná verzia *Ratio edacationis* je výsledkom prekladu

4 Literatúra (Mátej, 1976, s. 176; Mátej, 1988, s. 15) hovorí o dvoch častiach, ktorých autorom bol Jozef Ťerményi, a dvoch od neuvádzaných spolupracovníkov. *Ratio educationis* je členené len na 3 časti. Staršia literatúra jeho autorstvu pripisuje len prvú časť (Csóka, 1936, s. 60).

5 Daniel Trstiansky (Tersztyánszky Dániel; 1730–1800) po štúdiu práva v Nemecku pôsobil na dvore Márie Terézie ako dvorský úradník a archivár. Pavol (Pál) Makó (1724–1793) bol uhorský profesor matematiky a fyziky, autor učebníc, profesor na vysokých školách v rámci ríše.

6 Adam František Kollár (1718–1783) bol osvieteným vzdelancom so širokým poľom záujmov. Po gymnaziálnych štúdiách sa pripravoval na vstup do jezuitského rádu, pred vysvätením ho opustil. Po štúdiu filozofie a teológie sa postupne pracoval na riaditeľa dvorskej knižnice vo Viedni a osobného poradcu Márie Terézie.

pôvodných nemeckých textov a niekoľkých jazykových korektúr a štylistických úprav latinskej verzie (Csóka, 1936, s. 114–121).

2.

Z vyššie spomenutého je teda zrejmé, že state týkajúce sa najnižšieho stupňa škôl v Ratio educationis nie sú a ani z politického hľadiska nemohli byť bez úprav len doslovnou kópiou a prekladom Allgemeine Schulordnung.⁷

Obsah Allgemeine Schulordnung tvoria state týkajúce sa zriadenia školskej komisie pre každú z krajín monarchie, spomína druhy škôl a ich zakladanie, školské budovy, vyučovacie predmety, podmienky, ktoré majú naplňovať učitelia, predpísané učebnice a novú vyučovaciu metódu, rozdelenie žiakov do tried (skupín), začiatok a trvanie vyučovania, ukončenie výučby, povinnú školskú dochádzku, starostlivosť o siroty, opakovacie hodiny pre absolventov, vedenie administratívnych záznamov o žiakoch, o dozore nad školami a ich prípadnou nápravou, vzdelanie duchovenstva, mravný príklad učiteľov (nemajú vlastniť krčmy), skúšanie a odmeňovanie úspešných žiakov, odovzdávanie školských správ vrchnosti a podporu učiteľov. Prílohy tvoria skoro polovicu spisu. Aplikujú do praxe ustanovenia Allgemeine Schulordnung, uvádzajú vzorové rozvrhy hodín a rozloženia dňa školákov, odporúčané učebnice či vzory tlačív.

Elementárne školy sa v Ratio educationis spomínajú na viacerých miestach. V prvej časti spisu je riešená ich organizačná správa od popredných ľudových škôl po ľudové školy v mestečkách a na dedinách, nároky na ich rektorov (správcov), učiteľov a katechetov.

V úvode 2. časti *O organizácii a obsahu vyučovania* sa vysvetľuje motívacia pre výber konkrétnych vyučovacích predmetov: „[...] aby sme v druhej časti predpisu urobili výber vlastného učiva podľa osobitných typov škôl a tried a aby sme uviedli predovšetkým tie vyučovacie predmety, ktoré, ako sa zdá, sú v najväčšej harmónii so zriadením celého kráľovstva, s úžitkom

7 Ernő Fináczy dokonca uvádza, že uhorské Ratio je úplne nezávislým a samostatným dielom, ktoré doslovne neprebralo viac ako jednu až dve vety zo súčasných zahraničných diel (Fináczy, 1927, s. 340–341).

jeho národov a stavov a napokon aj s ich osobitnými teritoriálnymi vzájomnými vzťahmi a spojeniami, a takto významne prispievajú k správnej výchove mládeže“ (Ratio educationis, s. 87). V §86 sa v súvislosti s aplikáciou nového rakúskeho systému ľudových škôl uvádza: „[...] Zostáva, aby sme tu opísali ešte niektoré zvláštnosti na tomto území. Netreba tu o nich veľa hovoriť, pretože nemecké školy v dedičných nemeckých provinciách, ba podľa ich vzoru už aj ľudové školy v Bratislave sú organizačne upravené tak, že ich norma sa ľahko môže prispôbiť ostatným triedam ľudových (čiže národných) škôl aj v Uhorsku a s úžitkom sa podľa nich aj upraviť“ (Ratio educationis, s. 91).

Allgemeine Schulordnung definoval tri typy škôl elementárneho stupňa – jedno- až dvojtriedne triviálne školy na dedinách a v mestečkách, trojtriedne hlavné školy v mestách a normálne (v českom preklade ako pravidelné) školy ako vzorové ustanovizne a preparandie pre súčasných i budúcich učiteľov. Poriadok menoval povinné vyučovacie predmety pre žiakov a učiteľských adeptov, stanovoval učebné osnovy a rozsah učiva, v krátkosti, odkazujúc sa na Felbigerovu Methodenbuch, predstavoval vyučovacie metódy a spôsoby práce so žiakmi rôzneho pokroku pri učení, začiatok a koniec školského roku a začiatok vyučovania počas letného a zimného obdobia. Poriadok určoval učiteľom aj povinnosť viesť si záznamy o žiakoch, nariaďoval dohľad nad školami a pravidelné informovanie vrchnosti o návštevnosti škôl, prospechu žiakov a pilnosti vyučujúcich.

Ratio educationis podobne ako Allgemeine Schulordnung v 1. časti spomína tri typy ľudových škôl (*scholae vernaculae nationales*) – poprednú ľudovú školu (normálku) so štyrmi vyučujúcimi a preparandiou pre súčasných a budúcich učiteľov elementárnych škôl podľa normálnej (Felbigerovej) metódy, ľudové školy v kráľovských mestách s troma, ľudové školy v mestečkách a na dedinách s jedným učiteľom (Ratio educationis, s. 68–74). Týmto sa de facto od Allgemeine Schulordnung nelíšilo. Ďalšie časti Ratio educationis už odlišujú ľudové školy na dedinách s jedným a v mestečkách s dvoma učiteľmi. Pripúšťa sa aj možnosť zriadenia jednotriednej školy v mestečku alebo dvojtriednej na vidieku, samozrejme pri úprave rozsahu vyučovacích predmetov.

Všetci žiaci elementárnych škôl mali v prvom rade absolvovať náboženstvo, čítanie, písanie (pravopis a krasopis), základné počty a ich použitie v poľnohospodárstve a občiansku výchovu (mravouku). Len niektorí, mimoriadne talentovaní alebo pôvodom zo šľachtického rodu, mohli dostať aj základy latinčiny a nemčinu. V školách v mestečkách sa okrem náboženstva, čítania, písania a mravov vyučovali aj počty pre domáce hospodárstvo a remeslá, nemčina a štylistika, niektorí žiaci mohli byť oboznámení aj s latinčinou. Školy v kráľovských mestách vyučovali náboženstvo, čítanie, písanie a pravopis, počty pre obchod a manufaktúry, náuky o domácom hospodárstve, materinský a nemec-ký jazyk, štylistiku a mravy. Niektorí žiaci (nadanejší s ambíciou pokračovať vo vzdelávaní) mohli dostať aj základy latinčiny, geometrie, fyziky a rysovania. Učebné predmety pre žiakov v popredných školách boli rovnaké ako v školách vo veľkých mestách. Príprava učiteľov mala spočívať v troj- až šesťmesačnom praktickom kurze zameranom na aplikáciu Felbigerovej novej učebnej metódy.

Predpísané učebné predmety sa v hrubých črtách nelíšili od Allgemeine Schulordnung. Ratio educationis sa viac zameralo na rozlíšenie školského vzdelávanie detí poddanského pôvodu a detí remeselníkov a drobných obchodníkov z miest. Druhí spomínaní, najmä mimoriadne talentovaní, mali mať prístup k základom latinčiny, úradnej reči uhorského kráľovstva, ktorej ovládanie bolo podmienkou pre postup na vyšší stupeň škôl.

Veľkou a podrobne riešenou témou sa z dnešného pohľadu javí zavádzanie povinnej školskej dochádzky. Povinná školská dochádzka je spomínaná len v Allgemeine Schulordnung („*Kinder beyderley Geschlechts, [...] gehören ohne Ausnahme in die Schule, [...] Allgemeine Schulordnung*, ods. 12). Mala sa týkať detí, chlapcov aj dievčat, vo veku 6 až 12 rokov. Ratio educationis, napriek všeobecne vžitej informácii, žiadnu takúto jednoznačnú formuláciu neobsahuje, návštevu elementárnych škôl len naznačuje a odporúča. Neobsahuje ani žiaden údaj o odporúčanom veku školu navštevujúcich detí.

Vzdelávanie dievčat, v Allgemeine Schulordnung spomínané (dievčatám bola prednostne odporúčaná návšteva dievčenských škôl, v prípade návštevy zmiešanej školy aspoň sedenie oddelené od chlapcov),

Ratio educationis obchádza. V statiach o elementárnom školstve ich priamo nemenuje, ale ani nevylučuje. Pri vyšších školách sú spomínaní už len chlapci.

V ľudových školách má prebiehať výchova šľachetných mužov a dobrých kresťanov. Majú si osvojiť poznatky, ktoré zodpovedajú ich postaveniu, schopnostiam, spôsobu života a stavu, poznatky užitočné a potrebné. Školy sa majú zamerať nielen na vzdelávanie, ale aj výchovu. („*Pri výchove a vzdelávaní mladých ľudí sa prihliada predovšetkým na to, aby sa z nich stali štátni občania verní kráľovi a užitoční vlasti.*“)

State o ľudovom školstve tvoria v porovnaní s inštrukciami pre gymnáziá a akadémiu kratšiu a menej prepracovanú časť. Ratio educationis nevzniklo ako konečný nemenný dokument. Rok po jeho vydaní už prebehli stretnutia a vyhodnotenia riaditeľov škôl, na základe ktorých vznikol dokument Proiectum Budense, manuál na riešenie nejasných situácií. V roku 1780 boli schválené aspoň rozvrhy hodín pre ľudové školy, učiteľské kurzy a zoznamy riadnych a mimoriadnych vyučovacích predmetov. Chýbajúce normy týkajúce sa ľudových škôl sa pokúsil doplniť Jozef II. v dokumente Inštrukcie pre vizitátorov národných škôl v Uhorsku v roku 1788. Prvýkrát ním bola v Uhorsku zavedená povinná školská dochádzka pre deti vo veku 6 až 12 rokov. Dokument riešil aj povinnosti zakladania ľudových škôl v každej obci s farou alebo obci s aspoň 100 školopovinnými deťmi. Bolo možné zakladať aj zmiešané školy pre žiakov rôznych vierovyznaní, Židia mohli viesť vlastné školy.

Počas vlády cisára Františka II. (resp. I.) vznikol v roku 1806 dokument Ratio educationis publicae totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas (Sústava verejnej výchovy a školského vzdelávania v uhorskom kráľovstve a k nemu pripojených provinciách), nazývaný skrátene Druhé Ratio. Podrobnejšie ako Ratio educationis z roku 1777 rozpracovávalo učebné plány a rozvrhy ľudových škôl na základe Proiectu Budense, Inštrukcií pre vizitátorov a iných prijatých zákonov. Za oficiálny vyučovací jazyk na ľudových školách sa stále presadzovala materinská reč, novinkou bol začiatok vyučovania maďarčiny, zatiaľ len ako odporúčaného predmetu. Druhé Ratio sa vo veľkom rozsahu venuje zakladaniu dievčenských škôl a diferencovaniu ich vyučovacích predmetov podľa sociálneho pôvodu žiakov.

Spomína aj potrebu založenia verejného ústavu pre prípravu učiteliek pri kráľovských akadémiách.

Školstvo nekatolíkov sa riadilo a regulovalo vlastnými ustanoveniami a normami. Plánované štátne reformy sa ich nemali dotýkať. Ľudové školy po roku 1777 mali mať nadkonfesijný charakter, čo znamenalo ich prístupnosť aj pre deti vyznávačov iných náboženstiev. Predstavitelia evanjelickej konfesie sa až do vydania Tolerančného patentu (1781) k štátom presadzovanému jednotnému školskému systému stavali rezervovane, najmä z obavy o zvyšovanie nátlaku na nekatolíkov prostredníctvom štátnej školskej vrchnosti (pozri bližšie v Kowalská, 2001, s. 57–77).

Ratio educationis predstavuje najvýznamnejší dokument vývoja ľudového školstva v Uhorsku, ktorý s úpravami platil vyše 70 rokov (Kowalská, 1987, s. 22). Na základe štúdia oboch dokumentov je nutné konštatovať, že state o ľudových školách v Ratio educationis nie sú iba rozšíreným doslovným prekladom Allgemeine Schulordnung. Delenie škôl podľa veľkosti svojich sídiel, ich zameranie a použitie Felbigerovej metodiky vyučovania, spomínané v citáte na začiatku tohto textu, majú jasný a vystopovateľný pôvod v rakúskej norme. Uhorská strana ju však neprevzala en block. Ratio educationis už pri svojom vzniku priznávalo potrebu vrátiť sa k nastaveniu ľudového školstva. Oba dokumenty spája spoločný ideový základ a jednotná filozofia Márie Terézie. Každý je však prispôsobený špecifickým podmienkam danej krajiny.

Pramene

Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen, 1774.

Wien: Trattner [online] [cit. 2025-03-20]. Dostupné z: <https://www.digitale-sammlungen.de/de/view/bsb10635488?page=8>.

MIKLEŠ, Ján & NOVACKÁ, Mária, 1988. *Ratio educationis 1777 a 1806: Prvá jednotná sústava výchovy a vzdelávania v dejinách našej kultúry*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.

Ratio educationis totiusque rei literariae per Regnum Hungariae et provincias, 1777.

Vindobonae: Trattner.

Použitá literatúra

- CSÓKA, Lajos J., 1936. *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. Pannonhalma: A Magyar tudományos akadémia támogatásával.
- CSÓKA, Lajos J., 1939. Der erste Zeitabschnitt staatlicher Organisierung des öffentlichen Unterrichtswesens in Ungarn (1760 – 1791). In: *Jahrbuch des Graf Klebelsberg Kuno Institus für ungarische Geschichtsforschung in Wien*. IX. Jahrgang, s. 45–124.
- FINÁCZY, Ernő, 1927. *Az újkori nevelés története. (1600–1800.)* Budapest: Kir. magyar egyetemi nyomda. [online] [cit. 2025-03-20]. Dostupné z: <https://real-eod.mtak.hu/4007/1/000848817.pdf>.
- KONEČNÝ, Peter, 2013. Die montanistische Ausbildung in der Habsburgermonarchie, 1763–1848. In: SCHLEIFF, Hartmut & KONEČNÝ, Peter (eds.). *Staat, Bergbau und Bergakademie: Montanexperten im 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, s. 95–124. ISBN 978-3-515-10364-0.
- KOWALSKÁ, Eva, 1987. *Štátne ľudové školstvo na Slovensku na prelome 18. a 19. storočia*. Bratislava: Veda.
- KOWALSKÁ, Eva, 2001. *Evanjelické a. v. spoločenstvo v 18. storočí. Hlavné problémy jeho vývoja a fungovania v spoločnosti*. Bratislava: Veda. ISBN 80-224-0704-6.
- KOWALSKÁ, Eva, 2014. *Osvietenské školstvo (1771–1815): nástroj vzdelania a disciplinizácie*. Bratislava: Historický ústav SAV. ISBN 978-80-971540-3-5.
- MÁTEJ, Jozef a kol., 1976. *Dejiny českej a slovenskej pedagogiky*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo.
- MÁTEJ, Jozef, 1988. Ratio educationis z rokov 1777 a 1806 a ich význam v dejinách slovenského školstva a pedagogiky. In: *Ratio educationis 1777 a 1806: Prvá jednotná sústava výchovy a vzdelávania v dejinách našej kultúry*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, s. 8–32.

S Rozvoj sítě triviálních škol na Moravě na konci 18. století

Veronika Machánová^a

^a Masaryk University, Faculty of Arts,
Department of History, Czech Republic
veronika.machanova@mail.muni.cz

Received 23 March 2025

Accepted 5 May 2025

Available online 31 December 2025

DOI 10.82130/hs2025-02-004

Abstract The Development of the Network of Minor Schools in Moravia at the End of the 18th Century

This paper examines the development of the network of minor schools (the so-called *Trivialschulen* in German) in Moravia following the issuance of the General School Ordinance (*Allgemeine Schulordnung* in German) of 1774, within the context of Theresian and Josephinian educational and school reforms. Based on archival sources held in the Moravian Provincial Archives in Brno and

the Austrian State Archives in Vienna, it tracks not only the quantitative increase in the number of schools from 1774 until the end of the 18th century but also the practical implementation of school regulations and reforms, and regional differences in development across six districts of Moravia. The study further focuses on key figures in the organization of lower education, institutional mechanisms, and the status of non-Catholic minor schools. Analysis of official correspondence, formal reports, and school reports (*Schulfassionen* in Latin) from regional school commissioners (*Kreis-schulkommissäre* in German) enables a more detailed understanding of the expansion of minor schools and their regional specificities. The study also places the development of Moravian schooling within the broader context of the Habsburg monarchy and emphasizes the need for deeper research into its distinctive developmental tendencies.

Keywords Minor schools (*Trivialschulen*), General School Ordinance 1774 (*Allgemeine Schulordnung* 1774), Theresian-Josephinian school reforms, Moravia education history, formal school reports

Úvod

Vydání Všeobecného školního řádu pro německé normální, hlavní a triviální školy ve všech císařských dědičných zemích, od něhož 6. prosince 2024 uplynulo 250 let, znamenalo zásadní průlom v organizaci obecného

vzdělávání.¹ Tento školní řád, který byl vydán v období společné vlády Marie Terezie a Josefa II., ustanovil jednotný a pevně organizovaný systém nižšího školství. Zároveň představoval zásadní krok k širší dostupnosti vzdělávání a postupné demokratizaci školství. Triviální školy tvořily v nově zavedené školní organizaci nejnižší stupeň vzdělávání a mnohdy navazovaly na dřívější farní školy.

Již od 70. let 18. století docházelo v českých zemích k jejich postupnému zřizování. Velké množství nařízení, patentů a školních reforem přispělo k výraznému rozšíření sítě triviálních škol, zejména za vlády Josefa II. v 80. letech 18. století. Rozvoj této sítě tak můžeme považovat za přímý důsledek systematizace školství, kterou *Všeobecný školní řád* nastolil. Tento proces přinesl nejen navýšení počtu nižších škol, ale také postupnou proměnu jejich fungování a role ve společnosti.

Rozvoj sítě triviálních škol na Moravě lze doložit především prostřednictvím úředních hlášení (např. školských fasí) a zpráv. Ty, které se týkají škol na Moravě, jsou většinou uloženy v Moravském zemském archivu v Brně a ve Všeobecném správním archivu v Rakouském státním archivu ve Vídni.² Pro lepší představu o rozvoji školní sítě je třeba zohlednit nejen zmíněná školní nařízení, řady a patenty, ale například i moravské schematismy, úřední korespondenci, topografie, historické mapy či školní kroniky. Vedle výše jmenovaných archivů tak cesty badatele při výzkumu této problematiky vedou dále do moravských státních okresních archivů.

Spiše skromný je pak stav dosavadního bádání o moravském nižším školství 18. století, zejména ve srovnání s Čechami. Ačkoli dějiny školství patří ke klasickým badatelským okruhům historiografie a jejich kořeny sahají do 19. století, poslední větší práce věnované moravskému nižšímu školství pochází právě z tohoto období – konkrétně z pera Christiana d'Elverta (d'Elvert, 1857; 1879). Některé další zmínky nalezneme i v přehledu věnovanému rakouskému „lidovému“ školství od Josefa

1 Původní německý název: *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in den sämtlichen Kaiserlichen Erbländern*. Dále jen *Všeobecný školní řád*.

2 Použitá pramenná základna bude přiblížena v textu příspěvku.

Alexandra Helferta z 60. let 19. století (Helfert, 1860). Na tradici těchto raných prací navázal ve své době také Anton Weiss, který se na počátku 20. století věnoval rakouskému elementárnímu školství a tereziánské školské reformě v Čechách (Weiss, 1904; týž 1906 a 1908). Pro české prostředí navíc zůstává klíčovým badatelem Jan Šafránek, jehož práce o vývoji školství z konce 19. a počátku 20. století, obsahující analýzy školní docházky a mimo jiné i školské sítě, jsou dodnes hojně citovány (Šafránek, 1897; týž 1913). Tato převážně pozitivisticky orientovaná díla, zaměřená na deskriptivní přístup, kvantifikaci školní sítě a precizní práci s prameny, vytvořila pevný základ pro další bádání a dodnes představují nepostradatelný zdroj informací. Předložená studie na tyto poznatky navazuje, ale současně usiluje o překročení tradičního pozitivistického rámce a zasazení rozvoje sítě triviálních škol do širšího společenského kontextu.

Podrobnější a navazující zpracování v otázce školské sítě v Čechách přinesl Josef Hanzal v 70. letech, který se věnoval kvantitativní analýze tamějších školských fasí (Hanzal, 1972, s. 152–170). V 80. letech se školství stalo předmětem významných zahraničních studií, jako byla například pětisvazková práce Helmuta Engelbrechta o rakouském, potažmo habsburském školském systému či komparativní výzkum Jamese Van Horn Meltona zaměřený na úspěšnost školských reforem v habsburské monarchii a Prusku (Engelbrecht, 1984; Van Horn Melton, 1988). Po roce 1989 se česká historiografie začala více věnovat tématům církevního školství, učitelů či školní každodennosti, nicméně nižší školství v 18. století zůstalo spíše opomíjeno. Z pohledu syntetizujícího výzkumu Moravy a Slezska je významné například bádání Jana Trojana o kantorech a školské muzikologii či Jana Šimka o školních budovách (Trojan, 2000; Šimek, 2016). Z novějších prací lze připomenout i tematický svazek *Školství a vzdělanost* v rámci Velkých dějin zemí Koruny české, kde se však údaje k počtu elementárních škol na konci 18. století uvádějí pouze pro Čechy (Novotný, ed., 2020).³

3 Pro Moravu a Slezsko je zde první údaj až k roku 1825 (Novotný, 2020, s. 161–163).

Na potenciál výzkumu elementárního školství na Moravě v 18. století nicméně upozornila již v 50. letech minulého století historička a archivářka Milada Wurmová, avšak komplexního zpracování se toto téma dosud nedomohlo (Wurmová, 1959, s. 23–28). Namísto něj byly zkoumány spíše dílčí otázky, přičemž chybí syntetický pohled na vývoj školské sítě, školní každodennost a proměny školního prostředí v širším regionálním kontextu. Tato výzkumná mezera představuje vhodný prostor pro můj disertační výzkum, v němž se pokusím přispět k hlubšímu poznání fungování moravského triviálního školství na konci 18. století. Získané údaje chci také zasadit do širšího rámce tereziánských a josefínských reforem a proměn a tam, kde to bude možné, komparovat výsledky v kontextu vývoje školství a školské sítě v monarchii.

Hlavní organizátoři nižšího školství na Moravě

Krátce po vydání *Všeobecného školního řádu* byla dekretem moravského gubernia „zřízena školní komise v Brně s přizváním duchovního dohledu jmenovaného ordinariátem“.⁴ Tato komise, původně spravující záležitosti zrušeného jezuitského řádu, byla zároveň pověřena dohledem nad normálními školami a měla na starost jejich správu. Na základě nařízení Marie Terezie stál v čele komise zemský hejtman (prezident gubernia), který měl nejen koordinovat činnost škol, ale i přijímat nezbytná opatření jménem gubernia (d'Elvert, 1857, s. 165). Tento orgán tak představoval důležitý nástroj státního dohledu nad nižším školstvím a jeho systematizací v duchu školních reforem, potažmo *Všeobecného školního řádu*.

Jednou z klíčových osob, která měla v poslední čtvrtině 18. století významný vliv na formování nižšího školství na Moravě, byl Ignaz von Mehoffer. Tento rodák z Fulneku byl nejen velkým obdivovatelem a spolupracovníkem Johanna Ignaze Felbigera, mj. autora *Všeobecného*

4 Dekret z 25. února 1775. Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeine Verwaltungsarchiv, Unterrichts- und Studienhofkommission (AT-OeStA/AVA Unterrichts StHK), Teil I A 85.2, Nummer (Nr.) 224 von Jahre 1775. ÖStA. Foliace fondu je chybná, proto jsou v případech citací využita původní čísla a datace dokumentů.

školního řádu, ale také prvním ředitelem brněnské normální školy, kam nastoupil po jejím založení v roce 1775 s platem 500 zlatých ročně (d'Elvert, 1857, s. 144). Nejpozději roku 1780 se stal hlavním dohlížitelem nad nižším školstvím na Moravě, a když byla správa o dva roky později sloučena se Slezskem, zastával tutéž funkci⁵ i tam. Spolu s kariérním postupem získal také výrazné finanční přilepšení – podle dekretu moravsko-slezského gubernia činil jeho plat 800 zlatých ročně.⁶

Mehofferův zásadní vliv na rozvoj sítě triviálních škol a formování normálního školství na Moravě je patrný mimo jiné z úřední korespondence z let 1786 a 1787 týkající se obsazování postů krajských školních komisařů. Průběh této korespondence dobře ilustruje mechanismy rozhodování v rámci školské správy i míru Mehofferova vlivu v celém procesu. Roku 1786 předložilo moravskoslezské gubernium návrh na obsazení pozic krajských školních komisařů pro jednotlivé kraje. Po vznesených námitkách gubernium vypracovalo podrobnější posudek, v němž se opíralo o odborné stanovisko vrchního dohlázele Mehoffera. Guvernér se však od názoru gubernia odchýlil a argumentoval přitom tím, že kromě pedagogických kvalit je potřeba zohlednit také zkušenosti s administrativními postupy krajského úřadu. Zajímavá je otevřenost jeho vyjádření, když přiznal, že „nemůže poskytnout záruku za schopnost navržených subjektů, protože jejich dobře vykonané služby ve škole ještě neurčují následek, že budou schopni dobře řídit školní záležitosti v celém kraji“.⁷ Na základě těchto pochybností navrhoval vypsání konkurzu na období půl roku, který by nejen přivedl další uchazeče, ale také by nevylučoval zástupce duchovního stavu. Oproti těmto návrhům stálo stanovisko vrchního inspektora Mehoffera, který se opíral o svou dlouholetou zkušenost s posuzováním pedagogických

5 K.k. Oberaufseher des Normalschulwesens in Mähren und Schlesien.

6 Dekret z 22. srpna 1786. AT-OeStA/AVA Unterricht StHK Teil I A 85.2, Nr. 289 August 1786. ÖStA.

7 Z originálu: „Übrigens könne, er Gouverneur, für die Geschicklichkeit der vorgeschlagenen Subjekte nicht Bürgschaft leisten, weil ihre gut geleisteten Dienste in der Schule noch nicht zur Folge haben, dass sie imstande sein werden, die Schulgeschäfte in einem ganzen Kreis gut zu leiten.“ Dopis z 30. května 1787. AT-OeStA/AVA Unterricht StHK Teil I A 85.2, Nr. 368 von Jahr 1787. ÖStA.

kvalit. O navržených kandidátech psal jako o „zkušných školských pracovních bezúhonných mravů, způsobilých být řediteli“⁸ a ke konkrétním osobám se vyjadřoval s vysokou mírou znalosti jejich charakteru. Dvorská studijní a cenzurní komise,⁹ která danou záležitost posuzovala, se nakonec plně přiklonila k Mehofferovu stanovisku. Ve svém posudku výslovně uvedla, že návrh na vypsání konkurzu považuje za zbytečný, neboť by vedl jen k „oddálení provedení prospěšného zařízení, které nelze dostatečně podporovat“.¹⁰ Významná je i argumentace, kterou komise použila na podporu Mehofferova výběru: „jeho svědectví získává plnou váhu tím, že má nejspolehlivější prostředek posoudit jejich morální charakter stejně jako jejich chování při řízení školství“, přičemž tato důvěra je založena na „jeho poctivosti, jeho horlivosti a jeho úsudku“.¹¹ Do procesu byl zapojen také Josef Anton Gall, vrchní dohlázel nad německými školami v Dolním Rakousku,¹² který v zásadě Mehofferovo hodnocení podpořil. Jeho posudek z 22. května 1787 ukazuje, jak pozorně sledoval kvality kandidátů, přičemž se k Mehofferovi přiklonil

8 Z originálu: „Die vorgeschlagenen Subjekten sein lauter geübte Schulleute, und der mähr:[schlesische] Oberaufseher gebe ihnen das Zeugniß, daß sie alle zu Direktoren geschickt, und von unbescholtenen Sitten sein.“ Dopis z 30. května 1787. AT-OeStA/AVA Unterricht StHK Teil 1 A 85.2, Nr. 368 von Jahr 1787. ÖStA.

9 Podpis v závěru dopisu patří Gottfriedu van Swietenovi, který byl v té době předsedou dvorské cenzurní komise. Dopis je na zadní straně nadepsán jako „Alleruntertänigster Vortrag der treuehorsamsten Studien- und Zensurhofkommission“. Tamtéž.

10 Z originálu: „[...] die Ausführung der heilsamen Anstalt, die man nicht genug befördern kann, noch länger zu verschieben.“ Tamtéž.

11 V plném originálním znění: „Hier werden theils Schuldirektoren, theils Lehrer, die sich auszeichnen, vorheschlagen, die seit mehrere Jahren dem Gubernium, besonders aber dem Oberaufseher Mehofer bekannt sind, dessene Zeugniß ein wolles gewicht dadurch erhält, dass er ihren sittlichen Charakter sowohl, als ihr benehmen in Leitung des Schulwesens zu beurtheilen das zu verlässigste Mittel, und also ihren ihren Werth zu bestimmen ein Recht hat, welches noch auf das seiner Redlichkeit, seinem Eifer, und seiner Einsicht schuldige vertrauenne best gegründet ist.“ Tamtéž.

12 Oberaufseher der deutschen Schulen in Niederösterreich.

i v otázce účasti duchovních v konkurzu, kteří podle nich neměli být do výběru zahrnuti.¹³

Výsledkem tohoto víceúrovňového a vleklého posuzování bylo, že císař nakonec 16. srpna 1787 jmenoval přesně ty kandidáty, které doporučil Mehoffer, čímž de facto potvrdil jeho rozhodující vliv. Jmenovanými komisaři se stali Leopold Hörmann, Kaspar Bretschneider, Anton Sommer, Jakob Prakisch, Anton Scholz, Mathias Altwirt, Franz Ulrich a Franz Roßnek. Guberniu bylo svěřeno určení konkrétních krajů, přičemž měly být zohledněny regionální znalosti kandidátů. Finanční stránka věci rovněž nebyla zanedbatelná, neboť každý z komisařů měl získat roční plat 600 zlatých a dalších 150 zlatých na cestovní náklady, což v souhrnu představovalo významnou položku 6000 zlatých ročně z fondu normálních škol.¹⁴ Tato korespondence názorně ukazuje, jak silné bylo Mehofferovo postavení v rámci školní správy a jak vysoká byla míra důvěry, kterou v něj státní úřady vkládaly.

Vedle Mehoffera to byli právě krajští školní komisaři, kteří sehráli v organizaci nižšího školství důležitou roli. Těmito komisaři se stali pedagogové etablovaní z hlavních moravských škol, přičemž někteří z nich pocházeli přímo z okruhu Ignaze Mehoffera, který je na tyto posty, jak bylo ukázáno v textu výše, doporučil. Organizace nižšího školství pravděpodobně probíhala více přes osobní vazby a kontakty než prostřednictvím formálního řízení shora. Brněnským krajským komisařem se stal Franz Ulrich, který dříve působil jako učitel na brněnské normální škole, a stejně tak měl zkušenosti se zdejší výukou znojemský komisař Kaspar Bretschneider. V Olomouci byl krajským školním komisařem jmenován Anton Scholz, do té doby působící jako učitel na tamější hlavní škole. Pro Hradištský kraj byl vybrán Franz Rosnecký (Roßnek), který měl zkušenosti jako učitel z uherskohradištské hlavní školy. Přerovský kraj připadl Jakobu Prakischovi, původně učiteli na hlavní škole v Jihlavě, a v Jihlavském kraji byl ustanoven Leopold

13 Dopis z 22. května 1787. AT-OeStA/AVA Unterricht StHK Teil 1 A 85.2, Nr. 368 von Jahr 1787. ÖStA.

14 Benennung der Kreisschulkommissäre, 16. August 1787. Tamtéž.

Hörmann, dříve působící jako ředitel na hlavní škole ve Znojmě (*Schematismus für Mähren und Schlesien*, 1786, s. 155–157).

Hlavním posláním krajských školních komisařů bylo sjednotit různorodý regionální a místní vývoj nižšího školství a posílit jeho strukturu, mimo jiné prostřednictvím rozšiřování sítě triviálních škol v jednotlivých krajích. Aby bylo tohoto cíle dosaženo, dostali školní komisaři za úkol vizitaci všech triviálních škol v příslušném kraji. Školní komisaři měli do předtištěných unifikovaných formulářů, tzv. školských fasí a tabel, zaznamenat údaje o každé triviální škole ve 22 podrobných kategoriích, přičemž cílem bylo zjistit, v jakém stavu se triviální školství na Moravě nacházelo. Dále měli ve fasích opravit platová přiznání učitelů, podat návrhy na zřízení nových škol, změny u těch stávajících a dále podrobně evidovat a zhodnotit školní personál, tedy učitele, pomocníky, katechety i světské školní dozorce.

Dalším zajímavým aspektem působení krajských školních komisařů je jejich propojení s brněnskou zednářskou lóží *Zu wahren vereinigten Freunden* okolo Ignaze Mehoffera (Kroupa, 2006, s. 234–235). Toto propojení dokládá nejen vzájemnou provázanost reformních snah ve vzdělávání s osvěcenskými myšlenkami, ale také naznačuje, že školské reformy nebyly jen formálním opatřením, nýbrž součástí širšího kulturního a myšlenkového kontextu tehdejší společnosti.

Rozšiřování sítě triviálních škol

Vznik triviálních škol

Základním předpokladem pro rozvoj sítě triviálních škol na Moravě bylo vydání *Všeobecného školního řádu*, jenž uspořádal nižší školství do tří typů elementárních škol. Kromě škol normálních, které se měly nacházet ve všech zemských městech spolu se školní komisí, vznikaly dále školy hlavní a triviální. Brněnská normální škola založená roku 1775, kde byl prvním ředitelem Ignaz Mehoffer a katechetou Joseph Lauber,¹⁵

15 Heslo Joseph Lauber (*Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich* XIV, 1865, s. 211–212).

byla vzpomenuť už vyššie. Kromě ní měly ve větších městech (případně i v klášterech) existovat školy hlavní, přičemž měla být alespoň jedna taková k dispozici v každé důležité správní jednotce země.¹⁶ Nejnižším a zároveň nejrozšířenějším typem elementárních škol byly školy triviální. Kromě měst a městeček měly fungovat také na venkově, obzvláště pak tam, kde existovaly farní a filiální kostely (Všeobecný školní řád, 1774, § 2). Po roce 1774 se tak formálně měly farní školy transformovat na školy triviální.

Systém elementárního školství byl dobře promyšlený a všechny tři typy škol měly být organizačně i metodicky propojeny. Brněnská normální škola sloužila jako vzorová instituce, při níž vznikly již v prvním roce fungování tzv. preparandy. Absolvování těchto přípravných učitelských kurzů, ve kterých si učitelé osvojovali tzv. normální metodu a které zakončoval zisk osvědčení, mělo být podmínkou pro ustanovení učitelů na nižších školách. V následujících letech se tyto preparandy rozšířily také do hlavních škol, což dokládají i zápisy ve školských fasích z let 1787–1791. Příčinu tohoto stavu lze hledat ve značné potřebě etablovat nové učitele. Unifikace se tak dotýkala jak organizace školství, tak vyučovací metody. Pro učitele byla vydána jednotná příručka, tzv. *Methodenbuch* z roku 1775, jejíž zjednodušená verze byla pro praxi vydána roku 1777 pod názvem *Kern des Methodenbuches, besonders für die Landschulmeister in den kaiserlich-königlichen Staaten*.

Unifikaci měly podléhat dále školní budovy a výbava tříd. Ve Všeobecném školním řádu se hovoří o dostatečně osvětlených a suchých prostorách, ve kterých mají být lavice a stoly, školní tabule a úložný prostor na knihy. Učitelský byt měl být striktně oddělen od místnosti, ve které probíhala výuka dětí (Všeobecný školní řád, 1774, § 4). Jak ukazují starší výzkumy i dobové a úřední zprávy a hlášení, v naprosté většině triviálních škol na konci 18. století se objevovaly nějaké drobné či větší nedostatky.

16 V originále uvedeno: „...damit in jedem Viertel, Kreise, oder Districte des Landes wenigstens eine solche Hauptschule vorhanden sey“ (Všeobecný školní řád, 1774, §2).

Aby bylo možné naplánované reformy školství uskutečnit, bylo zapotřebí značného množství finančních prostředků. Klíčovým zdrojem financí se proto stal majetek zrušeného jezuitského řádu (1773), jehož hodnota byla při nástupu Josefa II. odhadována na 13 milionů zlatých. Měl být využit i k financování univerzálního systému povinné školní docházky, včetně výše zmíněné standardizace učebních plánů, učebnic a vyučovacích metod. Tento krok byl zásadní pro úspěch reformy a přispěl například i k tomu, že školská reforma byla v Rakousku úspěšnější než v Prusku. K roku 1781 tvořil bývalý jezuitský fond nadále nejvýznamnější zdroj financování normálního školství, a to částkou 28 711 zlatých (Van Horn Melton, 1988, s. 210–211, 218).

Pokud se nyní podíváme na první zprávy o konkrétních počtech triviálních škol na Moravě, narazíme k roku 1778 na údaj uvedený markýzem de Ville¹⁷ – 344 triviálních škol s proškolenými učiteli a na druhé straně 382 míst, které se měly přizpůsobit novému způsobu výuky. Vedle toho existovala jedna škola normální, 16 škol hlavních a 43 městských (d'Elvert, 1857, s. 148). Pro srovnání lze uvést, že počet absolventů normálních škol, kteří do roku 1779 učili na vídeňských a dolnorakouských elementárních školách, byl 546 a počet absolventů pražské normální školy do roku 1780 byl 253 (Van Horn Melton, 1988, s. 219).

Pokud sečteme všechny moravské triviální školy, tedy ty, na nichž již působili proškolení učitelé, a dále ty, které se ještě měly přizpůsobit, získáme celkem 726 triviálních škol k roku 1778. Celkový počet nižších škol na Moravě tak tehdy činil 786, zatímco pro Čechy udává Hanzal mezi lety 1772–1775 celkem 1249 škol, tedy přibližně 1,6× více (Hanzal, 1972, s. 163). Dosavadní výzkum zatím nenaznačuje, že by se na Moravě nový systém škol budoval nejprve na státních, komorních či exjezuitských statcích, jako tomu bylo dle zjištění Daniely Tinkové v Čechách (Tinková, 2022, s. 254–255). Co se učitelů týče, tři roky po otevření prvních preparand bylo na Moravě podle zprávy markýze

17 Markýz de Ville byl v letech 1775–1778 radou moravského gubernia a vedle toho guberniálním referentem pro studijní záležitosti a vrchním dohlížitelem nad německými školami na Moravě (d'Elvert, 1857, s. 145, 148, 164).

de Ville 46 % vyškolených učitelů. O úspěšnosti počátků přípravných kurzů svědčí také údaje uvedené ve školských fasích z let 1787–1791, kdy například získala v Brněnském kraji velká část učitelů osvědčení hned v první vlně preparand, tedy roku 1776 (Macháňová, 2023, s. 48–49).

Triviální školy na počátku samostatné vlády Josefa II.

Stav, ve kterém se nacházelo triviální školství na Moravě k roku 1780, lze vcelku dobře zmapovat díky hlášení Ignaze Mehoffera. Jedná se o tabulkový výtah o stavu moravských triviálních škol na konci zimního kurzu roku 1780, který je uložený v Rakouském státním archivu ve Vídni.¹⁸ Ze zaznamenaných údajů můžeme na jedné straně analyzovat rozvoj sítě v jednotlivých krajích a na straně druhé i úspěšnost zavádění nové metody ve výuce.

Na Moravě od roku 1778 vzrostl počet triviálních škol o pouhých 10, neboť jich bylo k roku 1780 evidováno 736. Kromě nich byla na Moravě stále jedna normální škola v Brně a dalších 15 škol hlavních. Nejrozvinutější síť triviálních škol se nacházela v Brněnském (202) a Olomouckém (178) kraji, které patřily k největším, nejlidnatějším a hospodářsky nejrozvinutějším na Moravě, což odpovídá trendu rozvoje sítě škol v Čechách. Následovaly je kraje Znojemský (106), Přerovský (100) a Hradištský (93) a nejméně triviálních škol se nacházelo v kraji Jihlavském (57). Z celkového počtu triviálních škol se jich zhruba 62 % nacházelo na venkově, 23 % v městečkách a 15 % ve městech.

Z Mehofferova hlášení lze dále vyvodit, že ačkoli 552 učitelů, tedy 75 % ze všech učitelů triviálních škol, předložilo předepsané osvědčení z přípravného kurzu, pouze 41 % jich skutečně ovládalo novou, tzv. zaháňskou vyučovací metodu. Tento rozpor ukazuje na zásadní problém zavádění školské reformy – formální absolvování preparand ještě nezaručovalo faktickou změnu vyučovacích postupů. V tomto směru narážíme také na výrazné odlišnosti u jednotlivých krajů. V Brněnském kraji bylo přezkoušeno 71 % učitelů, avšak pouze 41 %

18 *Tabellarische Extract über die Beschaffenheit der Mährischen Trivialschulen mit Ende des Winterkurses 1780.* AT-OeStA/AVA Unterricht StHK Teil I A 85.1, f. 46–69. ÖStA.

z nich prokazatelně vyučovalo podle nové metody. V Hradištském kraji byl tento nepoměr ještě výraznější – přestože 68 % učitelů získalo formální osvědčení, pouhých 16 % z nich používalo zaháňskou metodu v praxi. Výrazný nepoměr mezi získáním formálního osvědčení a skutečným uplatňováním nové metody v Hradištském kraji mohl souviset nejen se setrvačností tradičních výukových postupů, ale také se specifiky kraje, kde se nacházelo větší množství nekatolických škol, kde mohlo být zavádění jednotné výukové metody obtížnější. Nejlepší poměr mezi předepsanou normou a praxí vykazovaly kraje Přerovský (81 % přezkoušených a 50 % skutečně aplikujících novou metodu) a Olomoucký (80 % přezkoušených a 49 % praktikujících). Naproti tomu v Jihlavském kraji byl poměr o něco méně příznivý (67 % přezkoušených a pouze 35 % praktikujících) a Znojemský kraj se s 79 % přezkoušených a 43 % učitelů vyučujících podle nové metody řadil přibližně k průměru. Lze tak uvažovat i o kvalitě samotných preparand – není jisté, nakolik učitelé absolvováním přípravných kurzů skutečně získali dostatečné dovednosti pro praktické využití předepsané metody.

Mehofferovo hlášení o moravském nižším školství z roku 1780 zjevně posloužilo i jako podklad pro *Tabulkový přehled o stavu škol zřízených a dosud nezřízených podle normální vyučovací metody v německých dědičných zemích a Království haličském*,¹⁹ který pravděpodobně zasílal J. I. Felbiger roku 1781 císaři. Z předložených dat je patrné, že síť triviálních škol v habsburské monarchii na počátku vlády Josefa II. vykazovala výrazné regionální rozdíly. V kvantitativním srovnání zaujímala Morava třetí pozici, kdy ji v počtu triviálních škol převyšovaly pouze Dolní Rakousy a Čechy. Současně však analýza kvalitativních ukazatelů odhaluje pozoruhodný kontrast. Přestože Morava disponovala vysokým počtem triviálních škol, pouze 40,8 % z nich bylo klasifikováno jako vylepšených, tedy zřízených podle normální vyučovací metody. Značný podíl škol (436) tudíž stále nesplňoval požadované standardy a vyžadoval zlepšení. V tomto ohledu představuje Morava

19 *Tabellarischer Ausweis über die Beschaffenheit der nach Normallehrart eingerichteten und noch einzurichtenden Schulen in den deutschen Erblanden und dem Königreiche Gallizien*. AT-OeStA/AVA Unterricht StHK Teil 1 A 77, f. 267–276. ÖStA.

zajímavou dichotomií oproti jiným regionům jako Dolní Rakousy, kde značná část škol dosahovala vylepšeného standardu, nebo Čechy se 77,1 % vylepšenými triviálními školami. Morava se tak v komparativní perspektivě řadila mezi regiony s vyšší potřebou kvalitativního rozvoje triviálního školství, podobně jako Slezsko (30,5 %) či Štýrsko (45,9 %). Tato data naznačují, že přes kvantitativní rozvinutost sítě čelila Morava značným výzvám v oblasti kvalitativního rozvoje, což mohlo reflektovat širší socioekonomické a kulturní faktory, ale především již výše zmíněnou neúspěšnou implementaci normální vyučovací metody.

Oblast	počet triviálních škol	z nich „zlepšených“ v %
Čechy	1996	77,1 %
Dolní Rakousy	863	91,3 %
Morava	736	40,8 %
Přední Rakousy	644	65,2 %
Tyrolsko	576	76,0 %
Horní Rakousy	393	67,9 %
Korutany	239	61,9 %
Štýrsko	222	45,9 %
Slezsko	128	30,5 %
Vlašské konfiny (italské pohraničí)	112	5,4 %
Kraňsko	10	100,0 %
Gorice	5	100,0 %
Terst	2	100,0 %
Halič	1	100,0 %
Celkem	5927	68,6 %

Tabulka 1. Podíl triviálních škol zavedených podle normální metody v zemích habsburské monarchie.

Rozvoj nižšího školství a sítě triviálních škol během vlády Josefa II.

Josef II. vydal během své vlády velké množství nařízení a patentů, které se dotkly také rozvoje sítě nižších škol, a dále došlo i k reorganizaci školství a některým změnám, které měly přinést jeho zlepšení. Ze státních služeb byl roku 1781 propuštěn Johan Ignaz Felbiger a jeho nástupcem na postu vrchního ředitele pro záležitosti normálních škol se stal Joseph Anton Gall, zprvu podporovatel Felbigera, který se však později od jeho metod vzdálil. Navíc fakticky hlavní slovo v záležitostech školství a vzdělávání získal Gottfried van Swieten, který byl od roku 1781 vůdčí osobností dvorské studijní komise (Engelbrecht, 1984, s. 118–119).

Dopad na budování sítě triviálních škol mělo i rušení klášterů, bratrstev a nadací, které probíhalo od roku 1782. Z majetků, kterým disponovaly, měla být financována celá řada sociálních reforem a zrušené klášterní kostely a kláštery se měnily na úřady či nemocniční a jiné sociální ústavy. Tímto způsobem bylo na Moravě získáno přes 10 milionů zlatých a ve Slezsku 50 tisíc (Tinková, 2022, s. 288). Příliv těchto finančních prostředků směřoval do nově vytvořeného náboženského fondu, který kromě podpory náboženských reforem prokazatelně sloužil i k realizaci školských reforem a změn. Jak dokládají záznamy krajských školních komisařů z let 1787–1791 a školské fase z roku 1807, zrušené kláštery sloužily nejen jako výukové prostory (např. v Hradištském kraji v Kyjově roku 1793 nebo ve Velehradě), ale také jako zdroj financování prostřednictvím náboženského fondu. Tento fond byl často uváděn jako patron a pozemková vrchnost triviálních škol, což znamenalo, že z něj byly hrazeny částečně náklady na jejich zřízení. Příkladem škol financovaných z tohoto fondu jsou například školy v Olomouckém kraji – roku 1783 v Klášterním Hradisku na stejnojmenném panství nebo roku 1785 v Bílčicích na panství Karlovec. Ve Znojemském kraji byly obdobně založeny školy v Pyšelu a Hartvíkovicích roku 1792 či v Křoví na panství Náměšť nad Oslavou roku 1795.²⁰

20 Podrobný výzkum financování budování triviálních škol dosud chybí a bude třeba jej v budoucnu rozpracovat. Ačkoli školské fase z roku 1807 nezachycují všechen triviální školství, dostupné údaje naznačují, že nejméně 120 škol (tj. 10,3 % z cel-

Roku 1782 navíc došlo ke správní změně, která ovlivnila také nižší školství na Moravě a ve Slezsku. Sloučením těchto dvou správních celků do země moravskoslezské převzal Ignaz Mehoffer správu i nad slezským nižším školstvím. Tato správní změna měla mj. za následek i to, že například opavská normální škola byla degradována na školu hlavní. Z Mehofferových hlášení dvorské studijní komisi si můžeme udělat obrázek i o rozvoji tamních sítí škol. K roku 1784 se na Moravě a ve Slezsku nacházelo celkem 1048 nižších škol, přičemž 1025 jich bylo triviálních. Nárůst počtu triviálních škol na Moravě byl od smrti Marie Terezie 122. Na Moravě tedy nadále fungovala brněnská normální škola, 15 škol hlavních, dvě školy dívčí a 858 škol triviálních. Ve Slezsku bylo pět škol hlavních a 167 škol triviálních. Pokud jsme navíc mluvili o důležitosti dalších nařízení a patentů, které ovlivnily vývoj sítě škol, je nutno poukázat i na toleranční patenty, které se Moravy a Slezska dotkly v letech 1781 a 1782. Z hlediska náboženského rozdělení bylo mezi nižšími školami na Moravě a ve Slezsku roku 1784: 987 katolických (94 %), 15 protestantských (1 %) a 46 židovských (4 %).²¹

Zásadní vliv na rozvoj školní sítě ale mělo především nařízení Josefa II. ze 24. března 1785, které stanovilo, že škola měla být nově zřízena v každé obci, kde se v okolí 30 minut nacházelo 90–100 školou povinných dětí – tedy už nejen tam, kde byla fara nebo lokální kaple. Nařízení dále určovalo, že na každých 90 až 100 školou povinných dětí v okruhu půl hodiny cesty měl být zaměstnán jeden učitel, a pokud počet žáků převyšoval tento limit o více než 50 dětí, měl být učiteli přidělen pomocník. Náklady na vznik či rozšíření školy byly rozděleny mezi

kového počtu 1162) bylo plně nebo částečně financováno z náboženského fondu. Podíl škol financovaných tímto způsobem se přitom v jednotlivých krajích lišil – nejvyšší podíl byl zaznamenán v Přerovském (15,5 %), Olomouckém (12,5 %) a Jihlavském kraji (11,7 %), zatímco v Brněnském činil 8,8 %, ve Znojemském 7,8 % a v Hradištském kraji pouze 4,4 %. B 12 Školské fase, karton č. 19–27. Moravský zemský archiv v Brně.

21 *Halbjähriger Nachweis über die Zahl und Verschiedenheit der deutschen Schulen in Markgrafthune Mähren und Herzogthune Schlesien Ende des Winterkurses 1784.* B 1 Gubernium, kart. č. 1991, inv. č. 3650, sg. S 29. MZA.

tři strany – pozemkovou vrchnost, patrona a obec.²² Tímto nařízením Josef II. pragmaticky reagoval na potřebu zvýšit gramotnost obyvatelstva a zajistit dostupnější vzdělání i v oblastech vzdálenějších od far a lokálí.

Nástrojem pro kontrolu zavedených reforem a nařízení se měly stát vizitace škol krajskými školními komisaři. Ti byli na Moravě ustanoveni, jak bylo pojednáno výše, v srpnu roku 1787. Vizitace započaly v jednotlivých krajích na podzim téhož roku a trvaly několik let. Například školní komisař v Přerovském kraji ukončil vizitace triviálních škol až v srpnu roku 1791, přičemž v předchozím roce z neznámých důvodů vizitoval pouze v průběhu ledna, a to panství Valašské Meziříčí.²³ V Hradištském a Jihlavském kraji dokončili komisaři práci roku 1789 a v Olomouckém kraji o rok později.²⁴ Při vizitacích komisaři vyplňovali předtištěné německojazyčné formuláře, tzv. školské fase, které se dochovaly jako cenný pramen pro poznání stavu triviálního školství na přelomu 80. a 90. let 18. století. Tyto formuláře se skládaly ze školské fase a tabely, která obsahovala 22 podrobných kategorií, v nichž komisaři zaznamenávali údaje o každé škole včetně informací o školní budově, vybavení, personálním obsazení (učitel, pomocník, katecheta a školní dozor), platových podmínkách učitelů, chybějících učebních

22 Hofverordnung, 24. März 1785, in: *Vollständige Sammlung aller seit dem glorreichsten Regierungsantritt Joseph des Zweyten für die k.k. Erbländer ergangenen höchsten Verordnungen und Gesetze durch privat Fleiß gesammelt und in chronologische Ordnung gebracht: Th. 5: Enthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1785*. Wien 1788, s. 78.

23 B 12, kart. č. 14, inv. č. 358–359, sg. V/28–V/29 a kart. č. 15, inv. 380–383, sg. V/50–V/53. MZA.

24 Časové vymezení ukončení vizitací v Brněnském kraji zůstává nejisté vzhledem k absenci části fasí, především z oblasti Blanenska, Mikulovska a Ždánicka. Existují však přesvědčivé důkazy o tom, že vizitace v těchto oblastech skutečně proběhly. Například v dochované úřední korespondenci z roku 1791 se explicitně zmiňuje vizitace v červenci ve vesnici Klentnici, ačkoliv příslušná fase a tabele z této vizitace chybí. Podobně v případě vizitace v brněnské ulici Křenové, kde měla podle odkazu vizitace proběhnout 4. srpna 1788. Tento nesoulad mezi úřední evidencí a dochovanými školskými fasemi naznačuje, že materiály byly spíše ztraceny během následných archivních procesů nebo se nedochovaly, než že by vizitace v těchto lokalitách neproběhly.

pomůckách a školní docházce. Součástí jejich práce byla také revize platových příznání učitelů a návrhy na zřízení nových škol či úpravy ve stávajících (např. opravy, rozšíření či přemístění školní budovy). Vedle toho mohly být podávány také návrhy na změny spádových škol u přiškolených lokalit, u kterých byla školní docházka nejproblematictější.²⁵

Výpovědní hodnota školských fasí je bezpochyby značná, nelze je však považovat za zcela ideální pramen pro stanovení přesného počtu triviálních škol na Moravě. Ačkoli detailně zachycují stav školského systému v době vizitací, pro přesné určení počtu škol je nezbytné k nim přistupovat kriticky a ideálně je doplnit dalšími prameny. Jejich nedokonalost spočívá především v neúplnosti dochovaných dokumentů – například pro Brněnský kraj chybí části z oblasti Blanenska, Mikulovska a Ždánicka. Další komplikací pro přesné vyhodnocení počtu škol jsou značné změny v hranicích krajů a panství probíhající zejména v 80. a 90. letech 18. století. Při práci se školskými fasemi je rovněž nutné věnovat pozornost všem kategoriím současně – například u města Holešova jsou uvedeny tři školy, přičemž jedna z nich ve skutečnosti ještě neměla školní budovu a nebyla zde evidována žádná školní docházka.²⁶ Problematické jsou také případy, kdy byla lokalita označena jako školní, přestože škola měla teprve vzniknout.

Pod dohled krajských školních komisařů spadaly vedle katolických triviálních škol i triviální školy nekatolických obcí. Vizitace škol krajskými školními komisaři tak poskytují cenný vhled nejen do fungování katolických triviálních škol, ale také do samostatných židovských a protestantských škol, kterých bylo ve školských fasích zachyceno celkem 31 napříč všemi moravskými kraji se zřetelnou dominancí v Hradištském kraji (14). Samostatné židovské školy (21) se zmiňují v Brněnském kraji (Slavkov), Hradištském kraji (Bzenec, Koryčany, Kyjov, Strážnice, Uherský Brod, Uherský Ostroh), Jihlavském kraji (Lomnice, Třebíč),

25 Sonda provedená v Brněnském kraji ukázala, že docházka dětí byla v lokalitách, kde byla škola, až dvojnásobně vyšší než v tzv. přiškolených místech, odkud děti musely do škol docházet – konkrétně 54 % oproti 26 % (Macháňová, 2023, s. 37).

26 B 12, kart. č. 14, inv. č. 370, sig. V/40. MZA.

Olomouckém kraji (Boskovice, Jevíčko, Loštice, Úsov), Přerovském kraji (Holešov, Hranice, Kojetín, Kroměříž, Lipník, Přerov) a Znojemském kraji (Ivančice, Miroslav), zatímco samostatné protestantské školy (12) byly zřízeny v Brněnském kraji (Nosislav), Hradištském kraji (Hošťálková, Hrubá Vrbka, Jasenná, Javorník, Liptál, Ratiboř, Růžďka, Vsetín), Jihlavském kraji (Vanovice) a Přerovském kraji (Hodslavice, Suchdol nad Odrou). Nelze si navíc nevšimnout, že jedinými kraji, ve kterých se ve sledovaném období nenacházely samostatné školy protestantů, byly kraje Olomoucký a Znojemský, přičemž Olomoucký byl zároveň sídlem arcibiskupství. Takové školy nejsou evidovány ani v mladších fasích z roku 1807, z nichž je rovněž patrná společná výuka katolíků a protestantů.

Protestantské obce si mohly zakládat vlastní školy při určitém počtu osob ve sboru. V období josefínských reforem platilo i pro protestantské školy (stejně jako pro katolické a židovské), že učitelé museli být vzděláni podle nové metody a získat osvědčení z normální či hlavní školy, přičemž jejich náklady hradila příslušná obec. Krajští školní komisaři tak kontrolovali samostatné školy protestantů ve stejném rozsahu jako školy katolické a smíšené. Školské fase navíc ukazují, že docházka dětí na triviálních školách protestantských obcí byla negativně ovlivněna přiškolením dalších lokalit. Tento problém se týkal všech konfesí a odpovídá územní rozptýlenosti venkovských škol. Existovaly tudíž tři možnosti, jak mohly být děti protestantů vzdělávány. První z nich byla, že obec založila při splnění podmínek uvedených výše samostatnou školu s vlastním učitelem, přičemž výuku náboženství v ní obstarával pastor, což mohlo nastat i z důvodu lokální nechutě posílat děti do školy s katolíky (např. Hrubá Vrbka).²⁷ Další možností, která byla nejčastější, byla jejich společná výuka s katolíky, přičemž mohli být žáci z protestantských rodin uvolněni z hodin náboženské výuky. Výjimečně pak mohly nastat situace, kdy ačkoli existovala samostatná škola, její nedostatečná kapacita zapříčinila rozdělení dětí mezi

27 „[...] die Schule ist beizubehalten, weil die Gemeinde ihre Jugend um die katholische Schule nicht schicken will.“ B 12, kart. 5, inv. č. 158, sg. II/72. MZA.

obě školy, tedy mezi samostatnou a katolickou (např. Hošťálková).²⁸ Lze navíc konstatovat, že situace zjištěná ze školských fasí odpovídá nařízení dvorského dekretu z 23. srpna 1782. To stanovilo, že v obcích, kde již působil katolický učitel, nebylo nutné ustanovit nekatolického učitele. Pokud však katolický učitel chyběl a počet nekatolických dětí v obci či blízkém okolí byl natolik významný, že by za běžných okolností odůvodňoval zřízení učitelského místa, byla potřeba zvážit založení nekatolické školy.²⁹

Samostatné triviální školy si ještě v hojnější míře zakládaly také židovské obce. Na počátku roku 1784 byl jejich počet na Moravě 42, přičemž podle výše zmiňovaného hlášení Mehoffera o zimním kurzu téhož roku jejich počet stoupl na 46.³⁰ Při analýze poznatků ze školských fasí z let 1787–1791 se odráží jejich komunitní způsob života, neboť oproti školám katolickým a protestanským nemají židovské školy žádné příškolené, tedy spádové oblasti. Tento fakt vysvětluje i jejich vyšší docházku do triviálních škol. Podobně jako protestanti tak měli možnost zřídit si vlastní samostatnou školu na náklad židovské obce a podle normální metody. Častěji však navštěvovali výuku v katolických školách, kde byli taktéž uvolnění z hodin náboženství. Nastávaly ale i situace, kdy jejich výuka probíhala katolickým učitelem mimo hlavní hodiny, a to po skončení výuky (např. Lomnice).³¹

Podklady, které měli krajští školní komisaři připravit, posloužily Mehofferovi k vypracování výkazů o stavu školství na Moravě a ve Slezsku během druhé poloviny školního roku 1788 a celého školního roku

28 „[...] weil die Schule nicht hinlänglich ist, so wurde 57 Kinder zur katholischen Schule zu getheilet.“ B 12, kart. 4, inv. č. 140, sg. II/53. MZA.

29 Hofdekret, 23. August 1782, in: *Vollständige Sammlung aller seit dem glorreichsten Regierungsantritt Joseph des Zweyten für die k.k. Erbländer ergangenen höchsten Verordnungen und Gesetze durch privat Fleiß gesammelt und in chronologische Ordnung gebracht: Th. 2: Enthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1782.* Wien 1788, s. 253–254.

30 *Dekret 254 vom Jahr 1784.* AT-OeStA/AVA Unterricht StHK Teil I A 106.13, 1784. ÖStA; srov. *Halbjähriger Nachweis.* B 1, kart. č. 1991, inv. č. 3650, sg. S 29. MZA.

31 B 12, kart. 7, inv. č. 212, sg. III/52. MZA.

1789.³² Kvůli prodlevě s prací krajských školních komisařů jsou však tyto údaje neúplné a chybí veškeré údaje o počtu triviálních škol z Hradištského kraje a pro Brněnský kraj je uvedeno pouhých osm triviálních škol pro všechna období. Pokud nicméně přičteme školy, o kterých již víme ze zprávy z roku 1784, a dále všechny školy z fasí k roku 1791, lze určit, že se na Moravě rok po smrti Josefa II. nacházelo nejméně 1186 triviálních škol, ve Slezsku pak přibližně 250.

Dynamický rozvoj sítě triviálních škol na Moravě během josefínského období dokládají předložené číselné údaje. V roce 1780, kdy Josef II. nastoupil na trůn, existovalo na Moravě 736 triviálních škol. Do roku 1784 jejich počet vzrostl na 1025 (vč. Slezska), což svědčí o značném nárůstu již v první polovině jeho vlády. Rok po jeho smrti se síť dále rozrostla na nejméně 1186 škol, což v souhrnu představuje více než 60% nárůst během pouhého desetiletí. Po josefínské éře vývoj pokračoval, přičemž do roku 1805 se počet triviálních škol zvýšil na 1548 (Kroupa, 2006, s. 235). Analýza mladších školských fasí z roku 1807 navíc dokládá, že v průběhu 80. let skutečně docházelo k četným přestavbám, úpravám a celkovému zlepšení materiálního stavu školních budov. Mnohé z návrhů krajských komisařů však byly realizovány až v průběhu následujícího století, přesto lze usuzovat, že jejich práce položila základy pro dlouhodobý rozvoj všeobecně vzdělávací infrastruktury na Moravě.

Závěr

Mimořádnou dynamiku rozvoje sítě triviálních škol dokládá více než dvojnásobný nárůst jejich počtu na Moravě v období od zavedení všeobecné vzdělávací povinnosti v roce 1774 do roku 1805, kdy se jejich síť rozrostla ze 726 (1778) škol na 1548. Analýza tohoto rozvoje v poslední čtvrtině 18. století odhaluje komplexní obraz zavádění školských reforem, který nelze jednoduše zobecnit. Sledované období vykazuje výrazný kvantitativní nárůst počtu škol, přičemž během pouhého desetiletí

32 *Ausweis über den Stand der Schulen in Mähren und Schlesien.* AT-OeStA/AVA Unterrichts HK Teil 1 A 85.1, f. III5, IV6, V7. ÖStA.

josefínské éry došlo k více než 60% zvýšení jejich počtu – z původních 736 triviálních škol v roce 1780 na nejméně 1186 v roce 1791. Tato expanze svědčí o značné efektivitě administrativních opatření zaváděných Josefem II., především pak nařízení z roku 1785, které stanovilo zřizování škol všude tam, kde se v okolí 30 minut nacházelo 90–100 školou povinných dětí.

Při bližším studiu předložených dat vystupují do popředí regionální difference, které naznačují, že samotný kvantitativní rozvoj školské sítě neznamenal automaticky zlepšení kvality výuky či skutečnou implementaci stanovených norem, především pokud jde o absolvování preparand a výuku podle nové metody. Za povšimnutí v této otázce stojí například srovnání severních a jižních oblastí Moravy. Severněji položené kraje (Přerovský, Olomoucký) vykazovaly prokazatelně vyšší míru implementace nové zaháňské metody než jižní a západní kraje (Hradištský, Jihlavský). Tato skutečnost mohla souviset s rozdílnou hustotou osídlení, odlišným jazykovým a sociálním složením obyvatelstva či různou intenzitou dohledu školních komisařů v daných oblastech. Nelze vyloučit ani vliv jazykových bariér, neboť zaháňská metoda byla primárně koncipována pro německé školství a její transfer do českojazyčného prostředí mohl narážet na specifické obtíže, zejména v oblastech s převahou českého obyvatelstva.

Značný nepoměr mezi formálním absolvováním preparand a skutečným uplatňováním nové metody v praxi odkrývá zásadní problém tereziánských a josefínských reforem – rozpor mezi administrativním zaváděním změn a jejich skutečnou realizací v každodenním školním životě. Přestože podle hlášení z roku 1780 předložilo tři čtvrtě učitelů triviálních škol předepsané osvědčení z preparand, jen 41 % jich skutečně ovládalo/využívalo novou vyučovací metodu. Tato disproporce upozorňuje na limity implementace osvětských reforem, které mnohdy narážely na „tradičnost“ zavedených postupů a lokální podmínky.

Specifickým fenoménem, který zaslouží pozornost, je situace v Hradištském kraji, kde se nacházelo nejvíce škol nekatolických obcí. Tento jev koresponduje s vyšší konfesní diverzitou regionu a ukazuje na zajímavou adaptaci školské reformy i v této oblasti, která ale na druhé

straně v implementaci normální metody za ostatními kraji značně zostávala. Rozvoj škol nekatolických obcí tak paradoxně přispěl k celkovému rozmachu školské sítě, byť kvalitativní parametry výuky mohly být různé.

Důležitým momentem předloženého výzkumu je pak komparativní pohled na Čechy a Moravu. Rozvoj sítě triviálních škol v českých zemích ukazuje, že sice kvantitativní rozvoj vykazoval podobný trend, avšak kvalitativní aspekty se významně lišily. Zatímco v Čechách bylo k roku 1780 přes 77 % triviálních škol klasifikováno jako „vylepšených“, na Moravě to bylo necelých 41 %. Tato disproporce zásadně zpochybňuje neojedinělou praxi v historiografii, kdy jsou poznatky o školství v Čechách automaticky vztahovány i na Moravu či Slezsko. Předložená data naopak jednoznačně podporují nutnost diferencovaného přístupu k dějinám školství jednotlivých habsburských zemí a zdůrazňují potřebu samostatného a hlubšího výzkumu moravského (a slezského) nižšího školství, které vykazovalo odlišné vývojové trendy. Je nicméně nutno brát v úvahu i možnost, že difference mezi podílem „vylepšených“ škol na Moravě a v Čechách nemusí v plné míře odrážet realitu, ale může být také odrazem přísnějších kritérií moravských komisařů a inspektorů v porovnání s jejich českými kolegy.

Rozvoj sítě triviálních škol na Moravě na konci 18. století představuje svébytný případ studia průniku osvěcenských ideálů a lokálních realit, administrativních nařízení a každodenní praxe, kvantitativního růstu a kvalitativní transformace. Tato studie přináší nejen nové poznatky o konkrétních počtech triviálních škol, ale především otevírá další prostor pro komplexní interpretaci procesu „modernizace“ školství v širším sociokulturním kontextu, který se v různých částech habsburské monarchie vyznačoval značnou variabilitou.

Archivní prameny

B 12 Školské fase, karton č. 1–27. Moravský zemský archiv v Brně (MZA).

B 1 Gubernium, karton č. 1991, inv. č. 3650, sg. S 29. MZA.

AT-OeStA/AVA Unterricht StHK Teil 1 A 77. Österreichische Staatsarchiv in Wien (ÖStA).

Tabellarischer Ausweis über die Beschaffenheit der nach Normallehrart eingerichteten und noch einzurichtenden Schulen in den deutschen Erblanden und dem Königreiche Gallizien. ÖStA.

AT-OeStA/AVA Unterricht StHK Teil 1 A 85.1. ÖStA.

Tabellarische Extract über die Beschaffenheit der Mährischen Trivialschulen mit Ende des Winterkurses 1780. ÖStA.

Ausweis über den Stand der Schulen in Mähren und Schlesien. ÖStA.

AT-OeStA/AVA Unterricht StHK Teil 1 A 85.2. ÖStA.

Dekret z 25. února 1775, Nr. 224 von Jahre 1775. ÖStA.

Dekret z 22. srpna 1786, Nr. 289 August 1786. ÖStA.

Dopis z 30. května 1787, Nr. 368 von Jahr 1787. ÖStA.

AT-OeStA/AVA Unterricht StHK Teil 1 A 106.13. ÖStA.

Dekret 254 von Jahr 1784. ÖStA.

Vydané prameny

Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivial- schulen in den sämtlichen Kaiserlichen Erbländ d. d. Wien, 1774.

Schematismus für Mähren und Schlesien, samt einem Schreibkalender für das Jahr 1786.

Vollständige Sammlung aller seit dem glorreichsten Regierungsantritt Joseph des Zweyten für die k.k. Erbländer ergangenen höchsten Verordnungen und Gesetze durch privat Fleiß gesammelt und in chronologische Ordnung gebracht: Th. 2: Enthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1782, 1788. Wien.

Vollständige Sammlung aller seit dem glorreichsten Regierungsantritt Joseph des Zweyten für die k.k. Erbländer ergangenen höchsten Verordnungen und Gesetze durch privat Fleiß gesammelt und in chronologische Ordnung gebracht: Th. 5: Enthält die Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1785, 1788. Wien.

Literatura

- ELVERT, Christian d', 1857. *Geschichte der Studien-, Schul- und Erziehungs- Anstalten in Mähren und Oesterreichisch Schlesien, insbesondere der olmützer Universität, in den neueren Zeiten*. Brünn: Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde.
- ELVERT, Christian d', 1879. *Zur Geschichte der Volks-Schulen in Brünn*. Brünn: Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues, der Natur- und Landeskunde.
- ENGELBRECHT, Helmut, 1984. *Geschichte des österreichischen Bildungswesens Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs. Band 3. Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz*. Wien: Österreichischer Bundesverlag. ISBN 3215040026.
- HANZAL, Josef, 1972. Nižší školy v Čechách v 17. a 18. století. *Muzejní a vlastivědná práce: recenzovaný časopis pro historickou vlastivědu a muzejnictví: Časopis Společnosti přátel starožitností*. Praha: Národní muzeum. Roč. 10, č. 3–4, s. 152–170. ISSN 0027-5255.
- HELFERT, Alexander, 1860. *Die österreichische Volksschule. 1, Die Gründung der österreichischen Volksschule durch Maria Theresia*. Prag: Tempsky.
- KROUPA, Jiří, 2006. *Alchymie stěží: Pozdní osvícenství a Moravská společnost 1770–1810*. 2. vyd. Brno: ERA. ISBN 80-7366-063-6.
- MACHÁŇOVÁ, Veronika, 2023. Stav triviálního školství v Brněnském kraji na konci 18. století. *Časopis Matice moravské*. Brno: Matice moravská. Roč. 142, č. 1, s. 23–64. ISSN 0323-052X.
- NOVOTNÝ, Miroslav (ed.), 2020. *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada, sv. VII. Školství a vzdělanost*. Praha: Paseka. ISBN 978-80-7432-985-2.
- ŠAFRÁNEK, Jan, 1897. *Vývoj soustavy obecného školství v království českém od roku 1769–1895. Příspěvek k dějinám českého vyučování*. Praha: F. Kytka.
- ŠAFRÁNEK, Jan, 1913. *Školy české: Obraz jejich vývoje a osudů, I. Svazek, rok 862–1848*. Praha: Matice česká.
- ŠIMEK, Jan, 2016. *Historie školních budov – od tereziánských reforem po současnost*. Praha: Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského. ISBN 978-80-86935-35-5.
- TINKOVÁ, Daniela, 2022. *Osvícenství v českých zemích I.: Formování moderního státu (1740–1792)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7422-852-0.
- TROJAN, Jan, 2000. *Kantoři na Moravě a ve Slezsku v 17. a 19. století. Jejich sociální postavení, společenská funkce a význam ve vývoji národní hudební kultury*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně. ISBN 80-7275-006-2.
- VAN HORN MELTON, James, 1988. *Absolutism and the eighteenth-century origins of compulsory schooling in Prussia and Austria*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-52856-6.

- WEISS, Anton, 1904. *Geschichte der österreichischen Volksschule unter Franz I. und Ferdinand I. 1792–1848*. Graz: Verlagsbuchhandlung „Styria“.
- WEISS, Anton, 1906–1908. *Geschichte der Theresianischen Schulreform in Böhmen I a II*. Wien und Leipzig: Fromme.
- WURMOVÁ, Milada, 1959. Materiály k dějinám školství ve Státním archivu v Brně. *Brněnský archivní věstník, zvláštní číslo ke 120. výročí archivu*. Brno: Krajská správa ministerstva vnitra v Brně. Roč. 4, zvláštní číslo, s. 23–28.
- WURZBACH, Constant von, 1865. *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich. Laicharding-Lenzi, Band 14*. Wien: Verlag der Universitäts-Buchdruckerei von L. C. Zamarski.

S Školní budovy na panstvích Hranice a Lipník nad Bečvou na konci 18. a počátku 19. století

Helena Kovářová^a

^a Comenius Museum in Přerov,
Czech Republic
kovarova@prerovmuzeum.cz

Received 5 May 2025

Accepted 16 May 2025

Available online 31 December 2025

DOI 10.82130/hs2025-02-005

Abstract School Buildings on the Estates of Hranice and Lipník nad Bečvou at the End of the 18th and Beginning of the 19th Centuries

The year 1774 marks the beginning of systemic changes in the school system, which also affected the area of material provision of school education. The establishment and expansion of the network of trivial schools primarily meant securing suitable spaces for teaching. In addition to adapting existing buildings, it was also necessary to build new

ones, first in places where no school had been located before, and later to replace old and unsuitable ones. The initial research question was how this construction activity was financed in the region of Central Moravia defined by the borders of the neighboring estates of Hranice and Lipník nad Bečvou. The article deals primarily with the role of the owner of the dominion, who had obligations as a lord and as a patron of schools. Using examples of school buildings in individual municipalities, it presents the attitudes of the Dietrichstein princes, as well as the results of negotiations with the regional authority. The source base is the so-called school *fasse* and its comparison with the preserved agenda of the lord's office. The study follows the development up to the first quarter of the 19th century.

Keywords School buildings, Dietrichsteins, trivial schools, patron of the school

Úvod

Panství Hranice se skládalo ze dvou měst a dvaceti vsí. Při třech farních kostelech fungovaly čtyři školy. Sousední panství Lipník nad Bečvou tvořilo město Lipník s nedalekým hradem Helfštýn a dvacet devět vsí. Existovaly zde tři farní kostely a při každém také škola. Obě dominia náležela od 17. století k rodovému fideikomisu knížat z Dietrichsteina, ale nikoli k sídelním místům. Správu prováděla vrchnostenská

kancelář, z jejíž činnosti se dochoval velmi rozsáhlý archivní materiál. Obsahuje mimo jiné řadu dokumentů ke školské a církevní správě, které spolu ještě úzce souvisely. Kromě korespondence jsou důležité protokoly z vícestranných jednání o škole, případně přehledové archy. Údaje o školních budovách dosud nebyly zcela probádány, přestože existuje řada publikací o dějinách jednotlivých obcí. Informace o vzniku a počátcích škol pro tyto knihy byly čerpány většinou z úvodních statí školních či obecních kronik pozdějšího data. Základní přehledový pramen, děkanské matriky a tzv. školské fassse, velmi podrobně zpracoval Jan Trojan v monografii *Kantorři na Moravě a ve Slezsku v 17.–19. století*. Primárně se však věnoval učitelům a jejich hmotnému zabezpečení. Proto bylo nutné tabelární soupisy z let 1787 a 1807 znovu prohlédnout a ověřit údaje o školních budovách. Srovnáním oficiálních tabelárních přehledů s aktovým materiálem vrchnostenské správy poskytuje pohled na realizaci úředních nařízení státní (respektive zemské) správy, na řešení specifických situací a určitý vhled také do postojů majitelů panství.

Pozemková vrchnost

Správu dědičného majetku převzal v roce 1769 Jan Karel kníže z Dietrichsteina (1728–1808). Patřil k blízkým spolupracovníkům císaře Josefa II., u dvora zastával vysoké posty. Přesto proslul spíše svým zájmem o svobodné zednářství a rozezkruciány. O hospodářské záležitosti spojené se správou panství se zajímala také jeho manželka Marie Kristina Thun-Hohenstein (1738–1788). Patronát v nově vzniklých školách přijímali majitelé panství s různou mírou souhlasu či nesouhlasu, ale nakonec se museli podvolit rozhodnutí Moravskoslezského gubernia jako nejvyššího zemského správního orgánu.

Rodový majetek poté zdědil František Josef kníže z Dietrichsteina (1767–1854). Náležel k nejvýznamnějším moravským aristokratům a představitelům osvícenství. Působil u císařského dvora, věnoval se diplomatické a vojenské kariéře. Později kvůli názorovým střetům od dvora odešel. Při správě svých panství se projevil jako schopný hospodář, prosazoval moderní průmyslové metody. Zajímal se o dějiny rodu, o vědu i umění. Cizí mu nebyla ani dobročinnost a mecenášství. V období, kdy rodový majetek spravoval jeho syn Josef František

z Dietrichsteina, byla velká část školních budov adaptována nebo znovu vystavěna, což vyžadovalo značné náklady. Kníže Josef se musel vypořádat s narůstajícími požadavky obcí na jeho finanční a materiální spoluúčast. Snažil se je minimalizovat.

Panství Lipník a Hranice ve sledovaném období řídil společný vrchnostenský úřad (v pramenech uváděn i jako hospodářský úřad) v čele s vrchním (Amtmann, Oberamtman). V letech 1785–1801 a 1814–1820, tedy v době výstavby a přestavby velké části škol, vykonával tuto funkci Andreas Karl Hitschmann. Ten komunikoval s knížetem nebo jeho osobními zástupci, kterým František Josef z Dietrichsteina svěřoval od roku 1810 správu statků. Na základě písemných pokynů vedl vrchnostenský úřad jednání s krajským úřadem, s obcemi i samotnými učiteli. Od roku 1787 do jednání vstupoval také školní komisař pro Přerovský kraj Jakub Alois Prakis, pověřený císařským nařízením přímým dozorem nad školami (Bartošová, Šimek & Šustová, 2019, s. 28). Mezi jeho povinnosti patřilo sestavení celkového výkazu o stavu škol (tzv. školské fasce). Mimo jiné označil místa, kde je třeba vystavět novou budovu, popřípadě uvedl informaci o nutnosti oprav, rozšíření či vylepšení stávajících škol. Pro Hranice a Lipník přehled vznikl v roce 1787. Zpracování druhé sady tabelárních popisů bylo v roce 1807 svěřeno vrchnostenské kanceláři. Zachycuje podrobnější údaje o školních budovách, často i rok jejich vzniku nebo další zajímavé podrobnosti.

Školy před rokem 1774

V polovině 18. století existovaly na zmiňovaných panstvích školy s pravidelnou výukou a stálým učitelem ve městech a vsích s farním kostelem (Hranice, Lipník, Drahotuše, Osek, Bělotín, Soběchleby) či filiálním kostelem, který býval farním (Jezernice¹) nebo aspiroval na samostatnou lokálii (Slavkov). Doloženo je osm škol, které spadaly pod farnosti, u nichž patronát příslušel pozemkové vrchnosti, tedy knížeti Dietrichsteinovi. Dvě židovské školy na panstvích (Lipník a Hranice) pod patronátem židovské obce nebyly do tohoto výzkumu

1 Původně samostatná farnost zanikla během třicetileté války (Trojan, 2000, s. 300).

zahrnuty, stejně tak se příspěvek nezabývá chlapeckou piaristickou školou v Lipníku.

Několik kusých údajů o školních budovách se nachází v děkanské matrice z roku 1764. Údaje jsou uvedeny jen u poloviny far a reprezentují nesourodost péče o školu. V Drahotuších se o obydlí rektora, kde se také učilo, staral farář. V Lipníku bydlel ludimagister ve škole, kterou udržovala obec a která se nacházela v sousedství fary. V Hranicích vlastnil rektor svůj dům a sám o něj i pečoval, dokonce u něj bydlel i varhaník. V Jezernici měl učitel k dispozici obecní dům, náklady na údržbu hradila obec. Majitel panství jako patron kostela sice není nikde zmíněn, ale u farností Bělotín, Osek a Soběchleby, kde se podílel na údržbě i v pozdější době, údaje postrádáme.

Vznik nové školy v této době souvisel s duchovní správou, jak ukazuje příklad Stříteže nad Ludinou. V roce 1765 získali představení obce povolení olomoucké biskupské konzistoře zřídit si lokální kaplanství a při něm založit novou školu (Mikulíková, Mikulík & Šatánková, 2002, s. 34–36). Jedinou podmínkou bylo vyžádat si schválení pozemkové vrchnosti, na které ovšem obec nečekala. Ještě před jeho udělením si zjednali vlastního kněze a zahájeno bylo také vyučování ve škole. Kníže popuzený tímto postupem proto potvrdil oficiální zakládací listinu lokálie, stejně jako jmenování učitele až v roce 1767. Vyučování probíhalo v soukromém domku učitele. Podobná privátní výuka mohla probíhat i v dalších obcích, ale do oficiálních dokumentů se záznamy o nich dostaly jen zřídka.

Všeobecný školní řád z roku 1774

Základní dokument reformy školské správy *Všeobecný školní řád* z roku 1774 se o financování budov zmiňuje jen krátce, ale pro dosavadní praxi na panstvích Hranice a Lipník přinášel důležitou změnu. Stavební náklady měly nést jako doposud hlavně obce, u nichž se předpokládal přímý užitek ze vzdělání mládeže. Přispívat ale měla i vrchnost, v jejímž zájmu byla mravní výchova a produktivita poddaných. Využívat se měly i další finanční zdroje (paragraf 3, *Všeobecný*, 2024, s. 21). Pro majitele panství to znamenalo nová břemena – ať už materiální, nebo finanční.

Uvedení nových pravidel do praxe ale trvalo delší dobu a pocítili je až s odstupem několika let.

Podle pozdějších soupisů se patron fary podílel na stavbách škol v Běloutíně a Soběchlebích, tedy větších vsích s kostelem, naopak nepřispíval na školu ani v jednom ze tří měst. Zajímavý je údaj o škole v Oseku, která v roce 1780 vyhořela a vystavěna měla být z náboženského fondu².

Mezi první reakce na nové nařízení na sledovaných panstvích patřila úprava školních budov do takové podoby, aby pojaly větší počet žáků. Například v městě Drahotuše se podařilo školní světnici rozšířit o jeden sáh a přistavět další místnosti jako zázemí učitele. Na uhrazení nákladů se podílely i přiškolené obce. Práce inicioval místní farář Ondřej Kellner, který v té době řídil stavbu nové fary, později i kostela. Měl proto k dispozici zbytky zdiva z těchto podniků. V dochovaném výtahu z rozpočtu města Drahotuš se pak každoročně objevují menší položky na nákup materiálu i úhrady za práci řemeslníků (zedník, tesař, truhlář, zámečník, sklenář apod.) na opravách školy a jejího vybavení. Větší zátěž pro Drahotuše znamenala renovace budovy po požárech v letech 1790 a 1798, protože část obcí již byla odškolená.

Reforma duchovní správy a nové školy

Významný mezník ve vývoji školství představuje založení náboženského fondu z majetku zrušených klášterů v roce 1782, který umožnil financovat zakládání nových lokálních kaplanství, při nichž ze stejných prostředků vznikaly i nové školy. O pět let později se již na panství Lipník a Hranice nacházelo osm nových škol při kostelech s lokálními kaplany, kde se patronem stal náboženský fond (Dolní Újezd, Horní Újezd, Hlinsko, Jezernice, Paršovice, Partutovice, Slavkov, Velké Prosenice). Dvě z těchto škol existovaly již dříve při filiálních kostelech a po ustavení lokální kuracie se k patronátu náboženského fondu nad kostelem automaticky přidal také patronát školy. Roku 1802 k nim přibyla škola v Jindřichově, u které byl v soupisu z roku 1787 uveden jako

2 B12, kart. č. 26, inv. č. 683. MZA Brno. Datace požáru se ve starší literatuře uváděle 1786. Také datace stavby do roku 1802 nebude patrně přesná.

patron majitel panství kníže Dietrichstein, ale po zřízení lokálního kaplanství ji náboženský fond převzal. V těchto případech přinášela provázanost reformy duchovní a školské správy možnost financovat stavby nových a opravy stávajících školních budov i z jiných zdrojů, než jen z rozpočtů obcí s příspěvím vrchnosti, jak bylo uvedeno ve Všeobecném školním řádu.

Patronát náboženského fondu se v soupisu z roku 1787 objevuje také u dvou obcí bez kostela (Středolesí, Vítonice). V obou se v této době sice uvažovalo o zřízení samostatné lokálie, ale k realizaci došlo až s velkým časovým odstupem. Ve Vítonicích existoval fond na stavbu kostela, jehož nejstarší účet pochází z roku 1790. Kostel však byl postaven teprve v letech 1886–1890. Samostatná školní budova zde neexistovala ještě v roce 1807, kdy výuka probíhala v pronajatých místnostech, za které platila obec. V horské, obtížně přístupné vsi Středolesí přicházelo v úvahu více možností v rámci reorganizace farnosti Drahotuše. Nakonec se v roce 1785 uskutečnilo jen přiřazení k německému Potštátu, tedy mimo panství knížat Dietrichsteinů. Samostatná lokálie zde vznikla až v roce 1842. Místní školy ale prokazatelně náležely k patronátu náboženského fondu (Hlavačka & Lapáček, 2015). Výuka probíhala v bývalé obecní pastoušce.

Výjimečná situace nastala v Týně nad Bečvou. Než u tamního filiálního kostela vznikla lokálie, působil zde dlouhá léta kněz spadající pod jurisdikci lipenského faráře. Školu si postavila obec dřív, než dostala ustanoveného učitele. Protože ve stejné době řešila problém s chybějícím obydlím prvního duchovního správce, poskytla mu v roce 1785 byt právě v nové budově (Lapáček, 2017, s. 215). Školské fasce z roku 1787 už uvádělo provizorního učitele a poukazovalo na nutnost zařídit školní světnici veškerým nutným vybavením. Výuka v následujícím desetiletí probíhala v pronajaté místnosti a krajský úřad apeloval na výstavbu samostatné školy. Protokol z ledna 1799 rozložil nutné náklady do třech částí, které hradily vrchnost (materiál), obec (potah a námezdní práce) a patron (mzdy řemeslníkům). Týn se v něm zavázal převzít stanovené závazky. Pro stavbu navíc složili místní kněz Viktor Walter s dalším nejmenovaným dobrodincem sumu 200 zlatých

v hotovosti. Lipnický vrchní Andreas Hitschamnn psal knížeti Dietrichsteinovi, že je to pro něj velmi výhodné, protože jinak by musel jako vrchnost a patron současně nést daleko větší břemeno. Takto se příspěvek omezil na dodání stavebního materiálu obdobně jako u škol zřízených u lokálních kaplanství.

Školy pod patronátem náboženského fondu na počátku 19. století stále zaměstnávaly vrchnostenskou kancelář organizačně. Větší opravy musel nejprve posoudit okresní inženýr, následně zpracovaný odhad nákladů se pak předkládal krajskému úřadu a schvalovalo jej gubernium. Pro najímání dělníků se vypisovaly licitační protokoly, které se rovněž zasílaly úřadům. Teprve pak mohl být vyplacen finanční příspěvek. Vrchnosti i nadále zůstávala povinnost pokrýt náklady na stavební materiál.

Soupis z roku 1807 uvádí převzetí patronátu náboženským fondem u další obce (Nová Ves nad Odrou). V následujícím roce se začalo jednat o stavbě nové školy. V roce 1812 vyšetřoval krajský úřad okolnosti odchylky realizace od původního plánu, které znamenaly zkrácení budovy o 1 sáh 2 stopy, zúžení o 2 stopy. Vysvětlení podal stavbyvedoucí Kvizda a souviselo se zdražováním materiálu i prací v průběhu dvou let realizace. Za původní sumu již nemohl školu dokončit, proto plány upravil.

Školy v obcích bez kostela

Na panstvích Hranice a Lipník je doložen vznik filiálních škol v obcích bez duchovní správy v 70. letech 18. století zatím jen ve dvou případech, a to v místech, kde existoval aspoň filiální kostel či kaple. Prvním byla česká obec Nejdek, která původně patřila ke škole v německojazyčném Bělotíně, ale získala povolení zajistit si vlastního učitele. Existenci druhé školy v dnes již zaniklé Nové Vsi nad Odrou odůvodňovala velká vzdálenost, a to po horské cestě vedoucí přes lesy.

Teprve nařízení Josefa II. zahájilo intenzivní budování sítě škol v obcích bez farního kostela, lokálního kaplanství, a dokonce i bez kostela či kaple. Jako hlavní kritérium výběru míst pro nové školy stanovilo maximální vzdálenost příškolených obcí, podobně jako tomu bylo u jednání o nových lokálních kaplanstvích. U duchovní

správy stanovená hodina pěší chůze se pro školy zkrátila na půlhodinu chůze, což mělo patrně odpovídat fyzickým možnostem dětí a nutnosti docházet po více dnů v týdnu. V praxi se přihlíželo i ke schůdnosti cesty, například k jejímu špatnému stavu v zimě, značnému převýšení apod. Přestože druhým kritériem byl počet školou povinných dětí (90 až 100 dětí ve věku 6 až 12 let), vznikaly školy i pro menší, ale obtížně přístupné obce. Na panstvích Hranice a Lipník se záhy objevily další dvě školy (Černotín 1783 a Blahutovice 1785).

Plošné zavedení nové části reformy do praxe provedl až školní komisař Přerovského kraje Jakub Alois Prakisch, který roku 1787 sestavoval školské fasce na základě vlastních cest po regionu. V soupise uvádí na panství Hranice a Lipník již celkem 17 škol v obcích bez vlastní duchovní správy, z nichž většina byla nově zřízena na základě jeho iniciativy. O jejich finanční zabezpečení se měly postarat obce, vrchnost a patron školy.

Krajský komisař Jakub Prakisch při svých návštěvách existujících škol svolával ke společnému jednání kromě rektora také faráře jako školního dozorce, zástupce příškolených obcí a pozemkové vrchnosti. Dochovalo se několik protokolárních záznamů z těchto jednání. Mimo nedostatky stávající školní budovy do nich zapisoval i nařízení o vzniku nových ve vzdálenějších obcích, aby děti mohly snadněji dodržovat školní docházku. Pro začátek bylo pro nové školy povoleno vyučovat v soukromých domech, kam měly obce pořídit černě natřenou tabuli a lavice. Na stavbu nových budov dostaly lhůtu jednoho roku, kterou ale obvykle nedodržely. Patronem většiny těchto škol se stal patron farního kostela, kam obec příslušela, tedy pozemková vrchnost. Farní obvody se tak rozdělily na několik školních okrsků.

Pro knížete z Dietrichsteinu to znamenalo velký nárůst potenciálních povinností přispívat materiálně a někdy i finančně na stavbu nových škol. Přestože participace vrchnosti byla určena císařským nařízením, často zasílaly obce kvůli odpuštění platu za stavební dříví nebo nepálené cihly vrchnostenské kanceláři suppliky. Neobsahovaly však zmínky o finančním příspěvku patrona na mzdy řemeslníkům. Od menších obcí pak vrchnost někdy vyžadovala reverzy s prohlášením, že se o stav školy budou pro budoucí časy starat samy. Patronát samotné

obce existoval v regionu pouze u jedné školy (Milenov), a to hned od jejího vzniku. Obec měla právo sama prezentovat učitele.

V letech 1787 až 1807 vznikly tři nové školy (Zbrašov, Polouvsí, Heřmanice). Zánik je doložen pouze u jedné školy v Horních Nětčicích. Kromě tabelárního soupisu z roku 1787 ji prameny zmiňují jen v roce 1789, kdy představený vrchnostenského úřadu Andreas Karl Hitschman knížeti Dietrichsteinovi sděloval, že příspěvek na stavbu školy v Horních Nětčicích odmítne jako zástupce pozemkové vrchnosti a patron současně.³ V soupisu z roku 1807 již chybí. V literatuře se pak uvádí až škola založená v roce 1886 (Žurek, 1933, s. 218).

Patronát školy na cizím panství

Specifické případy patronátu škol nastávaly v okrajových částech panství, kde se jeho hranice nekryly s hranicemi farních obvodů a školské okrsky vytvářely vlastní, třetí síť. Pokud obec náležela k farnosti sousedního panství, odvozoval se od patrona kostela i patronát nové školy. V roce 1787 se na panství Hranice nacházela pouze jedna škola, jejíž patronát vykonával majitel sousedního panství Jeseník nad Odrou, hrabě Andlern-Witten (Blahutovice). Do roku 1807 se počet takovýchto škol zvýšil na čtyři. Z toho je zaznamenána jedna změna patronátu u obce Ústí. Patronát školy podle tabelárního soupisu od knížete Dietrichsteina převzalo olomoucké arcibiskupství, které zakoupilo sousední panství Skaličku. U dvou obcí je poznačeno, že je vykonáván střídavě, a to u Heřmanic olomouckým arcibiskupstvím a hranickou vrchností, u školy v Polouvsí náboženským fondem a vrchností z Jeseníku nad Odrou.

Velký spor nastal u nově postavené školy v Bezuchově s přiškolenou obcí Oprostovice, které obě patřily k panství Bystřice pod Hostýnem, ale přiřaženy byly do Soběchleb ze sousedního panství Lipník. Po vzniku školy se počítalo s patronátem pozemkové vrchnosti. Ovšem František Antonín della Rovere di Monte l'Abbate, majitel bystřického dominia, jej odmítl převzít. Krajský úřad proto nařízením z června 1789, které

3 Vs. Lipník, kart. č. 1083, inv. č. 2356. ZAOpO.

vycházelo z rozhodnutí Moravskoslezského gubernia z dubna téhož roku, přiřkl patronát školy lipnické vrchnosti jako patronu soběchlebského kostela s tím, že má obci také finančně přispět na již hotovou budovu školy. S tímto krokem, zejména se zpětnou platností nařízení, nesouhlasili lipnický vrchnostenský úřad ani kníže Dietrichstein. Jeho právní zástupce Johann Josef Edler von Rosenzweig podal rekurz s několika argumenty. Mezi hlavní patřilo upozornění na povinnost vrchnosti bdít nad mravností učitele a dohlížet na vzdělání vlastních poddaných, od nichž dostává dávky a příjmy, ale současně nad nimi má určité pravomoci a její zástupci navštěvují obec v různých záležitostech. Lipnický úřad s obcí Bezuchov ani Oprostovice nic z toho nespojovalo, neměl důvod do nich vůbec zajíždět. Zdrojem sporů se mohla stát i rozdílná nařízení vrchnostenských úřadů obou panství. Upozorňoval také, že bystrická vrchnost nepodporovala žádným příspěvkem údržbu kostela a fary v Soběchleších, přestože k ní náležely vesnice z jejího panství. Také samotná obec Bezuchov by podle rekurzu měla uznat prospěšnost školy a uhradit stavební náklady z vlastních prostředků. Patronát školy na cizím panství se zpětnou platností vnímal kníže Dietrichstein jako přítěž a vlastní škodu. Byl ochotný projevit dobrou vůli a patronát převzít pro budoucí časy, stále se ale bránil placení závazků z doby před převedením patronátu. Přestože si stěžoval u nejvyšší instance a odložil tím účinek nařízení, obec Bezuchov se dál domáhala částky 125 zl. 32 kr. Lipnická vrchnost s odvoláním neuspěla a roku 1791 zaplatila. Ve srovnání s ostatními školami to nebyl nijak vysoký podíl, ale kníže se obával příkladu pro další případy. Na školu v Bezuchově pak z pozice patrona přispíval bez výhrad i v následujících desetiletích.

Podobná situace nastala u školy ve Veselíčku ze stejnojmenného panství, která patřila k farnosti Osek nacházející se na panství Lipník. Kníže Dietrichstein se obával, že případ Bezuchova poslouží jako precedens pro přidělení patronátu ve Veselíčku a zpětné hrazení stavebních nákladů další školy. Ovšem majitel Veselíčka hrabě Alois Arnošt Podstatský, významný moravský osvícenec, nechal novou budovu postavit na své náklady a roku 1792 patronát školy dobrovolně převzal. U krajského úřadu prohlásil, že je připraven nést břemeno, pokud nebude

větší, než obvykle bývá. Kníže Dietrichstein v této souvislosti poznamenal, že by si přál zbavit se všech svých patronátů, které ho zatěžují.

Dělení příspěvku vrchnosti mezi více dominií

V případě, že školní obvod zahrnoval obce z více panství, pak na stanovených nákladech participovalo více majitelů dominií. Při opravě školní budovy v Horním Újezdě v roce 1822, kdy stavební materiál poskytovalo jak panství Lipník za Horní Újezd, tak panství Kelč za přiškolenou obec Osíčko, se kritériem stal počet duší. Naopak na stavbu školy v Předmostí z přerovského panství mělo lipnické panství přispět v roce 1808 za přiškolenou obec Lýsky pevně stanovenou částkou. Výpočet příspěvků pro školu Všechovice z panství stejného jména byl roku 1821 složitější. Jednu třetinu hradilo olomoucké arcibiskupství jako majitel panství, jednu třetinu samotné přiškolené obce a jednu třetinu si dělily vrchnosti přiškolených obcí: kníže Dietrichstein (Býškovice z panství Lipník), olomoucké arcibiskupství (Komárno a Rousné z panství Kelč; Provodovice a Všechovice z panství Všechovice) a František Bojakovský z Knurova (Malhotice ze stejnojmenného panství). Plán nové školní budovy zpracoval Jak. Sarcander Thalherr, arcibiskupský inženýr a architekt, v roce 1821 a díky těmto složitým jednáním se uchoval v archivních materiálech lipnického panství.⁴

Nevyhovující školy na počátku 19. století

Nároky na školní budovy se zvyšovaly. Některé stavby z konce 18. století přestaly vyhovovat již po dvou desetiletích, jiné starší zchátraly natolik, že opravy již nebyly možné. U části obcí proběhlo pouze standardní poskytnutí stavebního materiálu jako povinnost vrchnosti. V roce 1818 je doložen i poměrně vysoký finanční příspěvek knížete Dietrichsteina jako patrona novostavby školy v Oseku, kde celkově vynaložil částku 6 355 zlatých 31 1/4 krejcaru. Následně se ale dostal do sporu s obcí kvůli hospodářským budovám určeným pro potřeby učitele. Obec je vystavěla na pozemku staré školy, kde měl původně vzniknout ovocný

4 Vs Lipník, kart. č. 1084, inv. č. 2357. ZAOpo.

sad. Stáj a stodolu ze zbytkového upotřebitelného dřeva odmítla vrchnost uznat za součást patronátních budov. Odvolávala se na nařízení zemských úřadů a vyžadovala reverz, který by zaručil, že v budoucnu nebude muset participovat na jejich opravách.

Ve dvacátých letech 19. století ale majitel obou dominií vyžadoval podepření materiálních a finančních požadavků na opravu školy dokladem z minulosti. Z jeho korespondence s vrchnostenským úřadem vyplývá, že si nechával dokumenty vyhledávat v rodinném archivu. Pokud nebyly nalezeny žádné konkrétní údaje o příspěvcích z pozice patrona, žádosti odmítal. Což se stalo u škol ve všech třech městech. Naopak obci Bezuchov, která sice neležela na jeho panství, ale jeho patronátní povinnosti prokazatelně existovaly, přispíval i nadále. V roce 1824 k tomu poznamenal: „Opět máme zásadu podle školního řádu – patron kostela je i patron školy.“ Precedens pro finanční participaci našel také pro školu v obci Soběchleby. Dochovaný plán, půdorys, situační náčrtek⁵ zpracoval Vincenz Aulnyk, krajský „baumeister“, v roce 1821. Přiložen je i podrobný rozpočet jednotlivých položek. Stavba byla dokončena o dva roky později.

Příspěť na přístavbu dívčí školy v Lipníku nařízenou krajským úřadem v roce 1824 se Dietrichstein zdráhal. U budovy nebylo možné ani zjistit rok vzniku, ani doložit jakékoli opravy za posledních čtyřicet let, natož podíl patrona na údržbě. Pozdější nárok města Hranice z roku 1840 odmítl ihned s tím, že školu udržovala vždy sama obec.

Jediným Drahotuším se tvrdošíjným přístupem podařilo po dlouholetém jednání příspěvek získat. Situace zdejší školy byla kritická od roku 1819 až do roku 1835. Kvůli havarijnímu stavu se vyučovalo v pronajatých prostorách. Plán nové budovy od stavitele Aulnyka z roku 1821 zamítl krajský úřad a vrátil k přepracování. Situaci komplikovali sami měšťané rozhodnutím spojit novostavbu radnice a školy. Kníže nakonec poskytl Drahotuším určitý stavební materiál a současně finanční příspěvek na platy řemeslníků, ale povinnost patrona nepřijal, udělal to pouze ze své dobré vůle. V narovnání z roku 1835 musely Drahotuše

5 Vs. Lipník, kart. č. 1084, inv. č. 2357. ZAOpO.

potvrdit, že tato participace nezavazuje vrchnost pro budoucí časy a město přebírá veškeré povinnosti spojené s udržováním školy.

Závěr

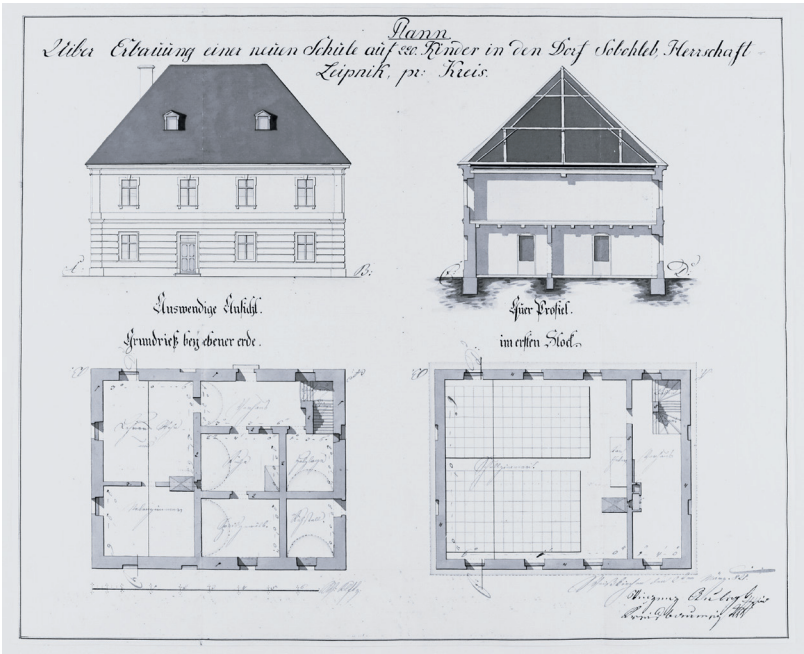
Síť triviálních škol se po roce 1774 ve sledovaném regionu několikanásobně zvětšila. Z původních osmi škol v polovině 18. století se počet do roku 1807 vyšplhal na třicet tři. Pokud proces závisel na iniciativě obcí, byl poměrně pomalý. Intenzitu mu po roce 1782 dodala reforma duchovní správy, kdy vznikaly školy při nově zřizovaných lokálních kaplanstvích financovaných z náboženského fondu. Velmi důležitý impuls představovalo ustanovení krajského školského komisaře v roce 1787. Ten posuzoval stav škol při osobních návštěvách. Při těchto příležitostech se konala vícestranná jednání a uzavíraly se dohody o nových školách, a to v obcích bez kostela či kaple.

Na financování se podle nařízení úřadů měli podílet také majitelé panství, a to jednak z pozice vrchnosti, ale často i jako patroni škol. Ti byli nejčastěji určováni podle patrona farního obvodu, kam obec náležela. Novým povinností se Dietrichsteinové většinou podřizovali bez větších problémů, i když je považovali za břemeno a vlastní škodu. Ve sledovaném regionu se objevily školní budovy financované pouze obcemi, stejně jako novostavby, na nichž participoval v různé míře vlastníci dominia. Specifické situace nastávaly v okrajových částech panství. Největší problém pro Dietrichsteiny představoval zpětný účinek nařízení, které ukládalo přispět na již hotovou budovu, která vznikla ještě před převzetím patronátu.

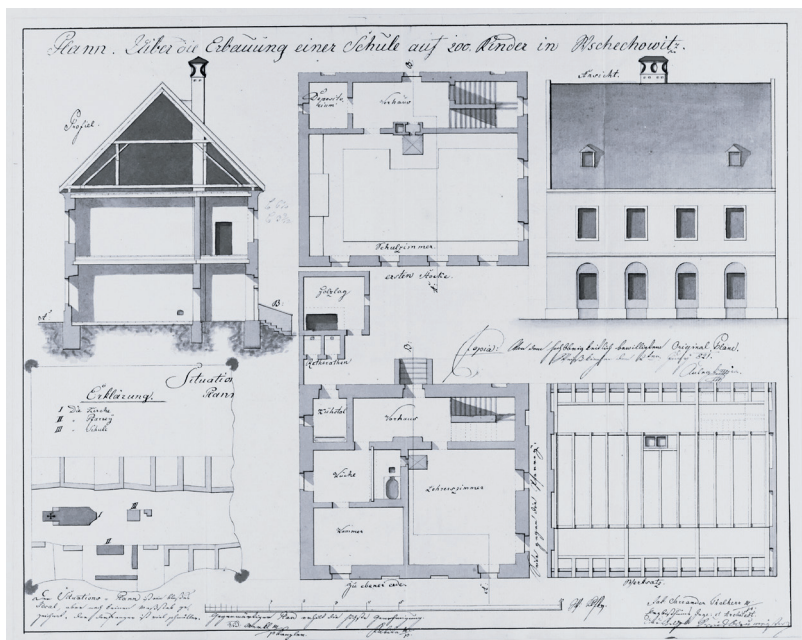
Postoj majitele panství se změnil až ve dvacátých letech 19. století, kdy byl správou rodového majetku pověřen mladý Josef z Dietrichsteina. Odmítal přispívat na školy, u kterých pro to neexistovaly doklady v rodovém archivu.

Patronát	1787	1807
Majitel panství kníže Dietrichstein	19	16
Náboženský fond	10 (včetně 8 lokálií)	12 (včetně 9 lokálií)
Obec	1	1
Jiná vrchnost než majitel panství	1	2
Střídavý patronát dvou subjektů	-	2
Celkem	31	33

Tabulka 1. Počet škol na panství Hranice a Lipník n. B.

Obr. 1. Vincenc Aulnyk, Plán nové školní budovy v obci Soběchleby na panství Lipník (pohled, profil, půdorys), 1821. Zemský archiv v Opavě, pob. Olomouc, Velkostatek Lipník, inv. č. 2357, karton 1084.

Obr. 2. Jak. Sarcander Thalherr, Plán nové školní budovy ve Všechnovicích (profil, pohled, situace, půdorys, krov), 1821. Zemský archiv v Opavě, pob. Olomouc, Velkostatek Lipník, inv. č. 2357, karton 1084.

Archivní prameny

B12, kart. č. 12, inv. č. 331-339. Moravský zemský archiv (MZA) Brno.

B12, kart. č. 13, inv. č. 341. MZA Brno.

B12, kart. č. 14, inv. č. 358-369. MZA Brno.

B12, kart. č. 25, inv. č. 659-660. MZA Brno.

B12, kart. č. 26, inv. č. 683. MZA Brno.

Vs. Lipník, kart. č. 37, inv. č. 552. Zemský archiv v Opavě, pob. Olomouc (ZAOPO).

Vs. Lipník, kart. č. 211, inv. č. 1160. ZAOPO.

Vs. Lipník, kart. č. 615, inv. č. 1840. ZAOPO.

Vs. Lipník, kart. č. 1083, inv. č. 2356. ZAOPO.

Vs. Lipník, kart. č. 1084, inv. č. 2357. ZAOPO.

Vs. Lipník, kart. č. 1562, inv. č. 2992. ZAOPO.

Tištěné prameny

Všeobecný školní řád Marie Terezie z roku 1774, 2024. Edice původního českého překladu (1776). Praha: Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského. ISBN 978-80-86935-66-9.

Literatura

BARTOŠOVÁ, Jana, ŠIMEK, Jan a ŠUSTOVÁ, Magdaléna, 2019. *Od školdozorce k inspektorovi: historie školní inspekce*. Praha: Česká školní inspekce ve spolupráci s Národním pedagogickým muzeem a knihovnou J. A. Komenského. ISBN 978-80-86935-46-1.

HLAVAČKA, Petr a LAPÁČEK, Jiří, 2015. *Dějiny obce Středolesí*. V Přerově: Opus Bohemiae pro město Hranice. ISBN 978-80-902918-4-3.

JAKEŠOVÁ, Helena, 1999. *Farnost Drahotuše v 17.–19. století*. Opava: Magisterská diplomová práce. Filozoficko-přírodovědecká fakulta Slezské univerzity. Ústav historie a muzeologie.

KOVÁŘOVÁ, Helena, 2008. Církevní správa v Drahotuších. In: LAPÁČEK, Jiří, ed. *Drahotuše: historie a přítomnost*. Hranice: Město Hranice. ISBN 978-80-254-5791-7.

KOVÁŘOVÁ, Helena, 2015. Vztahy rektora, fary, obce a patrona školy v Drahotuších od konce 18. století do první poloviny 19. století. *Marginalia historica*. Roč. 6, č. 2, s. 29–39.

LAPÁČEK, Jiří et al., 2017. *Týn nad Bečvou: dějiny a současnost obce*. Týn nad Bečvou: Obec Týn nad Bečvou. ISBN 978-80-270-3574-8.

MIKULÍKOVÁ, Marie, MIKULÍK, Josef a ŠATÁNKOVÁ, Ludmila, 2002. *Střítež nad Ludinou v mozaice dějin Hranicka*. Střítež nad Ludinou: Obec Střítež nad Ludinou. ISBN 80-239-0401-9.

Osek nad Bečvou: putování staletími: 1322–2002, 2002. Osek nad Bečvou: Obecní úřad Osek nad Bečvou. ISBN 80-239-4370-7.

ŠIMEK, Jan, 2016. *Historie školních budov: od tereziánských reforem po současnost*. Praha: Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského. ISBN 978-80-86935-35-5.

TROJAN, Jan, 2000. *Kantoři na Moravě a ve Slezsku v 17.–19. století*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně. ISBN 80-7275-006-2.

VOLNÝ, Řehoř Tomáš, 1835. *Die Markgrafschaft Mähren*. I. Band, Prerauer Kreis. Brünn: Selbstverlag des Verfassers.

ŽŮREK, Karel, 1933. *Lipník nad Bečvou: město a okres*. Vyškov na Mor: F. Obzina.

S Štólové poplatky jako jeden ze zdrojů finančního zabezpečení učitelů ve druhém desetiletí 18. století

Miloš Sládek^a

^a Charles University, Catholic Theological Faculty, Department of Ecclesiastical History and Literary History, Czech Republic
milos.sladek@seznam.cz

Received 20 March 2025

Accepted 6 May 2025

Available online 31 December 2025

DOI 10.82130/hs2025-02-006

Abstract Parish School Teachers in Bohemia at the Beginning of the 18th Century and the Amount of Ecclesiastical Fees as a Source of Income

The topic of parish schools in Bohemia at the beginning of the 18th century remains one of the least explored areas of historical research. Yet this subject is of considerable importance, both from the perspective of the literacy of the population and in terms of the influence of book production on broader social strata. At that time, the network of schools in Bohemia was denser than the network of parishes. This study primarily addresses ques-

tions concerning the financial security of teachers of the period, focusing in particular on the issue of “štóla” (the teacher’s share of ecclesiastical fees). Teachers’ incomes were significantly lower than those of priests, and the principle of the so-called “one-third štóla” was applied only in exceptional cases. Teachers obtained most of their income from singing at funerals, while payments for weddings or baptisms were considerably smaller. However, many of the data found in primary sources are not entirely reliable. Most priests deliberately entered lower figures into the official questionnaires, as they feared increased taxation of teachers who were, in general, rather poorly remunerated.

Keywords parish schools, teachers, ecclesiastical fees (“štóla” payments), literacy, taxation

Farním školám v Čechách v pobělohorském období se doposud věnovalo jen minimum prací, naprostá většina z nich navíc zpracovává problematiku jen v rámci poněkud úzce vymezených regionů nebo se přednostně zaměřuje na jinou problematiku (Hejnic, 1974; Bartůšek, 1978; Hanzal, 1972; Kádner, 1923; Dvorský, 1886; Winter, 1901; Stuchlá, 2004; Zich, 2017; Wiendlová, 2022). V poněkud lepší situaci

je Morava, a to jednak díky souboru studií o tamních církevních dějinách od Rudolfa Zuberu, jednak vzhledem k relativně bohatému souboru dat, který k farním a triviálním školám shromáždil Petr Hlaváček (Zuber, 2003; Hlaváček, 2025). Přitom je téma farních škol z hlediska kulturních dějin velmi důležité, souvisí s gramotností našich předků, a tím i s kulturním a náboženským přehledem tehdejších lidí, s otázkami čtenářství a samozřejmě i s problematikou vydávání knih v období baroka. Důležité je toto téma také z hlediska tereziánských školských reforem. Klíčovou zůstává mimo jiné otázka, do jaké míry síť triviálních škol v době Marie Terezie kontinuálně navazovala na školy z předchozí doby a do jaké míry vydání Všeobecného školního řádu vedlo k zahuštění sítě škol poskytujících základní vzdělání.

Na základě poměrně rozsáhlého pramenného výzkumu je možné konstatovat, že síť farních škol na přelomu 17. a 18. století byla hustší než tehdejší síť far. Údaje vycházejí především z průzkumu duchovních tabel z let 1713–1715 a z farářských relací z let 1677 a 1700. Iniciativa ke vzniku tabel vzešla především od moci světské a světskému účelu měly také tabely sloužit. Faráři či administrátoři je vyplňovali vždy za celou farnost buď na předtištěných formulářích, nebo častěji na listech, na které si předem předepsali dané kolonky formuláře. Jeden exemplář byl zaslán světským úřadům a stal se podkladem pro dlouhá léta vznikající tereziánský katastr, druhý exemplář si ponechávali okrskoví vikáři a následně jej zřejmě zasílali pražskému arcibiskupství. Dnes jsou oba exempláře ve většině případů uloženy v prvním oddělení Národního archivu v Praze, jeden je součástí fondu Archiv pražského arcibiskupství (dále v textu APA), druhý nalezneme ve spisech fondu Tereziánský katastr, obvykle na počátku spisů jednotlivých panství a statků (podrobněji Stuchlá, 2004, s. 10, v přítomném souboru příspěvků Wiendlová, 2025). Vedle dat o farních příjmech a majetcích, o množství filiálních kostelů a kaplí, o vybavení kostelů z hlediska mešních potřeb a o farních budovách se tu objevují i údaje o farních školách, stavu školních budov a příjmech učitele. Farářské relace naopak vznikly z iniciativy pražského arcibiskupství, oproti tabelám v nich některé údaje chybí, kupříkladu o konkrétní výši příjmů učitelů, jiná data, například údaje o vizitacích škol, nalezneme naopak pouze v relacích.

Školy stávaly takřka vždy v centru farnosti, obvykle nedaleko farního kostela, v krajích Hradeckém, Boleslavském, Chrudimském, Litoměřickém, Žateckém a částečně i na Loketsku a Kouřimsku bylo běžné, že školy existovaly i u některých filiálních kostelů. Přitom síť farních škol se v průběhu 18. století pomalu, ale jistě zahušťovala. Na základě duchovní tabely z roku 1713 je možné odhadnout, že celkový počet farních škol v Čechách (s Kladskem, ale bez Chebska) se tehdy pohyboval mezi třinácti sty a čtrnácti sty (včetně školní výuky v chalupách a na radnicích), zatímco počet obsazených far v té době zřejmě nedosahoval ani tisícovky (srov. Maur, 1993, s. 166, 168–170). Uvedený počet míst se školní výukou tak zhruba odpovídá počtu škol, který na území Čech uvádí fasce z let 1772–1775, nebo jej spíše mírně překračuje (Hanzal, 1972, s. 161–163).

Mezi školami na přelomu 17. a 18. století byly velké rozdíly, mnohé z městských škol měly více učitelů (až pět), naopak na venkově v řadě případů zcela chyběla školní budova a učilo se v některé z chalup, výjimečně i v domečcích sbitých ze starého dříví. Venkovský učitel obvykle bydlel přímo ve škole, městský si velmi často mohl dovolit vlastní dům. Ve městech se obvykle vyučovalo během celého roku s výjimkou krátkých prázdnin na konci léta, v menších vesnicích probíhala výuka jen v zimě, případně od pozdního podzimu do časného jara.

Učitelé farních škol se pochopitelně soustředili především na výuku čtení, psaní, počítání a náboženství, k tomu většinou přidávali i základy hudební nauky, někde se vybraní chlapci učili také základy ministrování a procvičovali se ve zpěvu duchovních písní. Výuka náboženství paralelně probíhala i na farách, obvykle v neděli odpoledne, a byla v daném období na rozdíl od školní výuky povinná. V naprosté většině případů neznáme počty dětí, které danou farní školu navštěvovaly, faráři v relacích i v duchovní tabele uvádějí jejich počty zcela výjimečně, obvykle v případech, kdy se knězi zdála návštěvnost školy velmi nízká. Nicméně můžeme odhadnout, že do škol chodila ve městech polovina nebo většina dětí, na vesnicích se jejich počet pohyboval někde mezi polovinou a desetinou, výjimečně neměl učitel v některých venkovských lokalitách dočasně žádné žáky.

Za výuku platili rodiče učitelé za každé dítě asi dva krejcary týdně. Takové příjmy by však pro výživu kantora a jeho rodiny (naprostá většina učitelů byla ženatých) zdaleka nestačily. Ve městech představovaly klíčovou položku v příjmech učitelů prostředky vyplácené městskými radami, na venkově dostávali kantoři finanční příspěvky od vrchností jen v nečetných případech, často se vrchnost, pokud se týká výdajů na učitele, omezovala jen na několik věder tzv. patoků (podřadný pivní nápoj) z vrchnostenského pivovaru. Tzv. posnopné, naturálie od venkovských obyvatel dané farnosti, bylo jen nepříliš zásadním příspěvkem na výživu učitele, snopy obilí, které sedláci a chalupníci učitelé odváděli, nebyly dle poznámek některých farářů příliš kvalitní, mnohde z nich byla část zrna vypadaná. Učitelé sice chodili koledovat několikrát do roka, ale ani výše koledy nebývala nijak vysoká (podrobněji Sládek, 2025).

Proto byla hlavní část příjmů venkovských (ale i mnohých městských) učitelů vázaná na farnost a její chod. Vesničtí kantoři vždy zajišťovali hudební doprovod mší, mnohdy i s vybranými chlapci coby zpěváky, hráli a zpívali při svatbách a pohřbech, leckde natahovali věžní hodiny, zvonili, zapisovali údaje do matrik. Ani všechny tyto činnosti je však obvykle neužívaly, a tak mnohdy vykonávali další profese (písaři, řezníci, hodináři, krejčí, pastýři), případně si alespoň přivydělávali v období sezónních zemědělských prací jako podruzi. O všech těchto činnostech spjatých s přivýdělkou nemáme celkovou představu, protože kněží, kteří připravovali podklady pro budoucí katastr, je v mnoha případech vůbec nezachytili. Neměli pochopitelně zájem na tom, aby nepříliš dobře placení učitelé dané farnosti byli v budoucnu nějak výrazně zdaněni, pak by totiž farnost měla problém kohokoliv na místo venkovského učitele sehnat. Proto nutně musíme předpokládat, že dochované archivní prameny záměrně uvádějí finanční situaci učitelů v horším světle, než jaká ve skutečnosti byla.

V tomto příspěvku se zaměřím na důležitou část příjmů učitelů od farnosti, na výši štóly. Štólovými poplatky se rozuměly poplatky za křty, svatby, pohřby, ohlášky, případně některé další náboženské úkony (například úvod rodičky po šestinedělí), které od rodičů, příbuzných

nebo pozůstalých dostávali kněz a učitel. V odborné literatuře se někdy uvádí, že učitelům připadala v porovnání s příjmy učitele v 18. století třetinová štola (Stuchlá, 2004, s. 74; údaj k roku 1754), tedy že kněz dbal nebo měl dbát na to, aby se veškeré příjmy z uvedených náboženských úkonů dělily mezi učitele a kněze v poměru $1/3 : 2/3$. Mělo to své opodstatnění, protože učitel představoval při většině z uvedených úkonů důležitou osobu, obvykle zpíval, hrál na hudební nástroje, mnohdy se zřejmě také zásadně podílel na přípravě celé slavnosti.

Dochované prameny však z hlediska příjmů učitelů vypovídají o poněkud jiné situaci. V roce 1713 se princip třetinové štoly uplatňoval jen v několika málo jednotlivých farnostech, plošně pouze v severovýchodním výběžku Českého království, konkrétně v Králíkách a v přílehlých farních školách v centrech farností v celém hrabství Kladském.¹ Je třeba konstatovat, že přes okrajovou polohu této oblasti z hlediska Českého království a přes poměrně hornatý reliéf tamní krajiny to byly farnosti poměrně lidnaté a z hlediska příjmů bohaté, ve kterých zůstával knězi i při uplatnění principu třetinové štoly dostatek prostředků pro chod farního hospodářství. Ve většině farností ve vnitřních Čechách se však ještě dlouho po skončení třicetileté války projevovala chudoba farníků a štolové příjmy byly přes pozvolný nárůst počtu obyvatel v některých obcích celkově poměrně nízké. Farář ve Vraném u Slaného například v duchovní tabele z roku 1713 píše: „Děkoval bych Pánu Bohu, kdyby se křest od každýho veskrz po třiceti krejcarech, funus podobně, copulati [svatba, pozn. M.S.] po jednom zlatém třiceti krejcarech platila, a častěj nejen polovici, nýbrž i darmo státi nemusila, koleda u mnohýho jeden krejcar, u mnohýho tři krejcare, u mnohýho dokonce nic přináší, a snad kdyby mi vo pohoršení nebylo, takovou bych nežádal.“² Na jedné straně sice mohl trochu přehánět, je přece zjevné, že komentoval údaje k připravovanému katastru, tedy k budoucímu zdanění jím spravované farnosti, na straně druhé je ovšem třeba připomenout, že uváděním chybných či na první pohled podezřelých informací by

1 Národní archiv Praha, fond APA I., tabele 1713, sign. B 15/25, i. č. 1413, Kladsko, vikariát Kladsko.

2 Tamtéž, sign. B 14/29, i. č. 1389, Slánsko, vikariát Velvary, farnost Vraný.

do farnosti mohl nechtěně přivolat revizitační komisi, která mnohé sporné údaje cíleně ověřovala. Kněží byli na poplatcích ze štóly do určité míry existenčně závislí, zvláště na venkově neměli mnoho jiných přímých finančních příjmů. K farám a k některým kostelům sice přináležely polnosti, mnohdy relativně výnosné, nicméně ty bylo třeba obdělávat, přitom robotní povinnosti k farám zdaleka nebyly běžné, a pokud se někde v pramenech vyskytnou, týkaly jen několika málo osob a několika málo dní v roce. Venkovští faráři tak nutně museli zaměstnávat, platit, ubytovávat a vyživovat nejen farní kuchařku, ale i čeládku – a s tím byly pochopitelně spojeny další finanční požadavky. Vzácně dochované údaje z Morašic u Litomyšle dokládají výši výdajů farnosti na osazenstvo fary. Kuchařce kněz musel platit deset zlatých ročně, pacholkovi také deset zlatých, děvečce sedm zlatých, pastýři tři zlaté a třicet krejcarů, nádeníkům úhrnem deset zlatých, pro dům za bečku soli kněz platil třináct zlatých, za maso do roka patnáct zlatých, za koření čtyři zlaté, za lékaře ročně šest zlatých, dále musel farář pro sebe a pro čeládku získat ročně přes 3300 litrů žita na pečení chleba (základní příloha takřka ke všem jídlům), ječmen na velké i malé kroupy, něco pšenice a hrachu, oves pro výživu páru koní a také šrot pro prasata a ovce.³ I když část těchto produktů vypěstovali ve farním hospodářství, je zjevné, že uvedené částky a finanční prostředky na výživu zvláště v nepříliš úrodném roce chod celé farnosti výrazně zatěžovaly.

Zřejmě i z těchto důvodů většina farností princip třetinové štóly pro učitele neuplatňovala, přesněji nemohla si jej dovolit. Svou roli mohla sehrávat i skutečnost, že řada farností měla na svém teritoriu i dvě, tři, výjimečně i šest nebo sedm škol, uplatňovat princip třetinové štóly pro jednoho každého učitele by bylo v těchto případech naprosto nemožné. O to více se tak venkovští učitelé museli věnovat řemeslu nebo polním pracím na úkor výuky.

Výše štóly a poměr mezi štólovým poplatkem knězi a učiteli se v naprosté většině farností pohybovaly rozdílně podle druhu nábožen- ského úkonu, v případech pohřbů zřejmě i podle pozůstalými

3 Tamtéž, sign. 15/2, i. č. 1391, Chrudimsko, vikariát Choceň, farnost Morašice.

zvolené formy pohřbu. Největší difference mezi vyžadovaným štolovým poplatkem faráři a poplatkem učiteli byla při oddavkách, úloha kněze zde byla tehdy považována za zásadní, naopak učitel se obvykle zřejmě podílel jen krátkým zpěvem nebo krátkou hrou na varhany. Například v Hodkovicích nad Mohelkou požadoval kněz za oddavky jeden zlatý a třicet krejcarů, učitel dostával pouze šest krejcarů, v nedalekém Rychnově u Jablonce nad Nisou byla situace shodná, jen učitel zde na tom byl nepatrně lépe, dostával devět krejcarů. O tom, že jeden zlatý a třicet krejcarů byla roku 1713 obvyklá taxa pro kněze za svatební obřad, svědčí i data z Nové Vsi u Chrastavy, Sloupnice a z Karle na Svitavsku, z Českého Dubu, Stráže pod Ralskem, Jablonného v Podještědí nebo z Osečné na Liberecku. Z těchto ojediněle dochovaných údajů vyplývá, že výše poplatku se nelišila ani v různých krajích, ani v etnicky českých a v etnicky německých oblastech. Snad pouze v Dobranově u České Lípy uvádí farář poloviční poplatek, tedy čtyřicet pět krejcarů. Učitel dostal za zpěv či hraní při sňatku nejvíce v Osečné na Liberecku (čtrnáct krejcarů), nejméně ve Sloupnici u Chocně (tři krejcar). Za křest dostávali kněží obvykle třicet krejcarů, v Nové Vsi u Chrastavy byla z neznámých důvodů taxa trochu nižší, dvacet krejcarů a tři denáry (šest denárů = jeden krejcar). Učitelé zřejmě v řadě farností nedostávali za vlastní křest nic, ale faráři jim jako přivýdělek dobrovolně platili za zápis do matriky narozených (například v Hodkovicích nad Mohelkou nebo v Osečné), jinde dostávali za křest tři krejcar (Sloupnice, Karle), nejvíce v Rychnově u Jablonce, dvacet jedna krejcarů, zde je ovšem poplatek zřejmě přímo spojen se zápisem do matriky a snad i s bohatším zpěvem nebo hraním na varhany.⁴

Za pohřeb se někdy faráři platila takřka stejná částka jako za sňatek (například v Nové Vsi u Chrastavy), jinde byly běžné pohřby

4 Tamtéž, sign. B 15/8, i. č. 1397, Boleslavsko, vikariát Frýdlant, farnost Hodkovice nad Mohelkou, farnost Jablonné (v Podještědí), farnost Dobranov, farnost Stráž pod Ralskem, administratura Nová Ves, sign. B 15/9, i. č. 1398, Boleslavsko, vikariát Český Dub, farnost Český Dub, farnost Rychnov (u Jablonce nad Nisou), farnost Osečná, sign. B 15/2, i. č. 1391, Chrudimsko, vikariát Chocně, farnost Sloupnice, farnost Karle.

levnější (ve Sloupnici čtyřicet krejcarů, v Rychnově u Jablonce jeden zlatý a patnáct krejcarů). Za velký pohřeb si ovšem museli pozůstalí všude připlatit. Bohatou škálu různých typů pohřbů a s nimi spjatých poplatků uvádí v duchovní tabele kněz z německojazyčné farnosti Karle u Svitav: za velký pohřeb dostával kněz pět až šest zlatých, za střední tři až čtyři zlaté, za skromný pohřeb se mší svatou dva zlaté, za malý pohřeb jeden zlatý a třicet krejcarů, za pohřeb bez mše čtyřicet šest krejcarů. V některých farnostech rozlišovali i pohřby dítěte, za ty kněz vybíral obvykle třicet krejcarů, v případě nejchudších klesla požadovaná částka i na osmnáct krejcarů. Příjmy učitelů z pohřbů se mnohdy blíží principu třetinové štóly. Například v Českém Dubu dostával učitel za větší pohřeb čtyřicet pět krejcarů až jeden zlatý, za pohřeb malého dítěte sedm až osmnáct krejcarů, v Rychnově za velký pohřeb jeden zlatý, za malý třicet krejcarů, v Hodkovicích třicet šest krejcarů, doprovázela-li jej zpívaná mše, pak dalších dvacet čtyři krejcarů. Učitel v Karle obdržel za velký pohřeb jeden zlatý a třicet krejcarů, za střední padesát devět krejcarů, za pohřeb bez vigilie třicet krejcarů, za malý pohřeb dvacet čtyři krejcarů, za pohřeb bez mše dvacet jedna krejcarů. Podobně rozdělené do kategorií byly pohřby v Jablonném v Podještědí, učitel zde za pohřeb 1. třídy obdržel jeden zlatý a dva krejcarý, za pohřeb 2. třídy čtyřicet osm krejcarů, za pohřeb 3. třídy třicet krejcarů, zatímco taxa pro faráře se údajně nelišila (čtyřicet pět krejcarů). V řadě menších lokalit však byly příjmy učitelů za pohřeb nižší, v Nové Vsi u Chrástavy dvanáct krejcarů, v Osečné údajně pouhé čtyři krejcarý. Za přečtení ohlášek obvykle dostával poplatek pouze kněz, většinou se výše poplatku neuvádí, v Karle to bylo osmnáct krejcarů.⁵

Uvedené údaje z několika farností jsou poměrně ojedinělé, většina kněží v tabele z roku 1713 nerozepisuje výši poplatků za jednotlivé obřady a uvádí u faráře i u učitele jen roční sumu získaných štólových poplatků. Ze sumárních údajů bohužel většinou není jasné, zda kněží do štóly zahrnují i prostředky získané z koledy, výjimečně tam mohou být u učitelů zahrnuty i některé další příjmy, a to samozřejmě může

5 Tamtéž.

daný údaj výrazně zkreslit. Celkově platí, že čím chudší vikariát, tím menší podíl příjmů ze štóly měl učitel v porovnání s knězem. V chudých vikariátech Ledec nad Sázavou a Neveklov mívali učitelé jen šestinu, sedminu, případně někdy i desetinu financí z celkové sumy štólových poplatků, relativně velký nepoměr mezi příjmy faráře a učitele nalezneme také na Rakovnicku, Berounsku, Českosudovsku a v polenském vikariátu. Trochu lepší situace (zhruba čtvrtinová, výjimečně i třetinová štóla pro učitele) byla dle pramenů na Plzeňsku a Pardubicku, zhruba čtvrtinová až pětina ve východním okolí Prahy (tehdejší uhříněveský vikariát). Za pozornost jistě stojí skutečnost, že princip třetinové štóly se uplatňoval v některých německojazyčných oblastech, například v nejzápadnější části Rakovnicka (Děkov, Kolečovice, Oráčov), v severozápadní části vikariátu Dobruška (Doksy, Dubá, Kruh) i v horských oblastech Hradecka (Nebeská Rybná s filiálním Kačerovem, Rokytice v Orlických horách). Zda se tyto odlišnosti týkaly celého území daleko později označovaného jako Sudety, není zatím jednoznačně prokázatelné, bylo by třeba podrobněji zpracovat údaje ze Žatecka a Loketská, malá sonda na Litoměřicku by tezi o lepším postavení učitelů v německojazyčných oblastech Čech spíše potvrdzovala (naopak některé údaje z Liberecka tomu nenasvědčují). Ostatně i výše zmíněné Králupy a Kladská kotlina (se zjevně přiznanou třetinovou štólou) byly osídleny takřka výhradně německojazyčným obyvatelstvem.⁶

Uveďme alespoň některé konkrétní případy výše štóly kněze a učitele, nejprve z měst, poté z venkova, na základě sondy do několika vybraných vikariátů (ledečského, poděbradského, uhříněveského, hořovického a plzeňského, pochopitelně s rámcovým přihlédnutím k údajům z dalších regionů). Není bohužel možné uvést veškeré údaje

6 Tamtéž, sign. B 15/18, i. č. 1407, Čáslavsko, vikariát Ledec nad Sázavou; sign. B 15/21, i. č. 1410, Vltavsko, vikariát Neveklov; sign. B 15/23, i. č. 1412, Rakovnicko, vikariát Zbečno; sign. B 15/22, i. č. 1411, Podbrdsko, vikariát Hořovice; sign. B 15/1, i. č. 1390, Chrudimsko, vikariát Pardubice; sign. B 15/17, i. č. 1406, Čáslavsko vikariát Polná; sign. B 14/25, i. č. 1385, Plzeňsko, vikariát Plzeň; sign. B 15/10, i. č. 1399, Kouřimsko, vikariát Uhříněves; sign. B 15/7, i. č. 1396, Bolešlavsko, vikariát Dobruška; Tereziánský katastr, spisy, Hradecko, kart. 314, i. č. 1051, Rychnov nad Kněžnou, panství, farnost Nebeská Rybná.

v nějaké přehledné tabulce, protože část farářů údaje neuvádí nebo je poznamenává jen jednotlivě po jednotlivých typech obřadů a bez jejich celkového počtu, tedy bez sumárně získaného finančního obnosu. Abychom si dokázali představit reálnou výši příjmů, uvedme některé dobové cenové údaje. Na konci 17. století stála husa přibližně patnáct krejcarů, kachna osm krejcarů, kuře čtyři krejcare, tři až čtyři vejce jeden krejcar. Šedesáti krejcarům odpovídal jeden zlatý. Šafář ročně vydělal podle velikosti dvora a jeho polohy (u Prahy byly vyšší výdělků) osmnáct až dvacet pět zlatých, kuchařka deset až dvanáct zlatých, pacholek (starší čeledín) dvanáct až osmnáct zlatých (výše zmíněný pacholek z Morašic byl tedy z hlediska platu podhodnocen), k tomu na rozdíl od učitelů dostávali pravidelnou stravu. Všechny údaje jsou uváděny z hlediska příjmů za jeden rok.

Podle údajů duchovní tabely z roku 1713 výše štóly ve městech podezřele kolísá u kněží a ještě více u učitelů. V Poděbradech přiznává tamní děkan 180 zlatých štóly pro sebe a jen 20 zlatých pro učitele, v sousedním Nymburku měl děkan ze štólových poplatků o něco méně, 130 zlatých, dva učitelé s varhaníkem dostávali z těchto poplatků (ale možná i s finančním příspěvkem města) úhrnem 110 zlatých. V nedalekém Českém Brodu pozorujeme podobnou situaci jako v Nymburce, farář dle údajů tabely získával ze štólových poplatků 184 zlatých, místní učitel si s varhaníkem dělili 96 zlatých. Situace v Kouřimi naopak v případě udaných příjmů učitele připomíná Poděbrady, u faráře je uvedeno 95 zlatých, u učitele jen 15 zlatých. Naprosto propastný rozdíl mezi štólovými poplatky pro faru a pro školu je uveden v Kostelci nad Černými lesy, farář zde dostával až neuvěřitelnou částku 251 zlatých, učitel pouze 7 zlatých.⁷ Velké nepoměry mezi štólovými příjmy jsou patrné i v dalších městech kraje Kouřimského, v Brandýse nad Labem měl farář 120 zlatých a učitel jen 20 zlatých, ještě větší nepoměr je uveden v Kostelci nad Labem, farář 176 zlatých, učitel 12 zlatých, 3 zlaté tu

7 Tamtéž, APA I., tabela 1713, sign. B 15/12, i. č. 1401, Kouřimsko, vikariát Poděbrady.

dostával učitel'ský mládenec a 11 zlatých varhaník, u něhož ovšem podíl na výuce můžeme předpokládat jen velmi okrajově.⁸

Velký rozdíl byl i mezi štolou děkana (okrskového vikáře) a učitele v Hořovicích v Podbrdském kraji, okrskový vikář si zde přišel na 150 zlatých, učitel dostal jen 23 zlatých a 36 krejcarů (k tomu ovšem město vyplácelo učiteli dalších 23 zlatých a 20 krejcarů), oproti tomu v Berouně měl farář 70 zlatých a učitel 60 zlatých (zde ale pravděpodobně i s koledou a s příjmem od města).⁹ Naprosto mimořádné byly příjmy ze štol v Plzni, arciděkan získával 200 zlatých, každý ze čtyř kaplanů 100 zlatých, z učitelů magistr 60 zlatých, kantor 54 zlatých, učitelští mládenci každý 25 zlatých a varhaník 17 zlatých. Plzeňská farnost a zdejší farní škola ovšem představují naprosto výjimečný příklad. Situace v sousedních Rokycanech byla daleko bližší jiným krajům, farář tu u svých příjmů uvedl 130 zlatých, u každého ze dvou učitelů 22 zlatých. V Přešticích farář přiznal jen 50 zlatých, u učitele pouhých 9 zlatých a k tomu sud piva. V Blovicích farář získával ze štol 90 zlatých (k tomu 7 zlatých a 30 krejcarů z koledy a stejnou částku si dle vlastního přiznání vykoledoval od místních Židů), učitel měl (asi i s koledou) 25 zlatých a 39 krejcarů.¹⁰

Štólové příjmy venkovských učitelů (ale většinou i kněží) jsou ovšem ještě výrazně nižší. V poměrně bohatém poděbradském vikariátu uvedl farář v Činěvsi 50 zlatých, u učitele jen 10 zlatých, ve Skramníkách měl farář 100 zlatých, učitel 15 zlatých, v Dobřichově kněz 50 zlatých, učitel 13 zlatých (celkem tu kantor obdržel se všemi dalšími příjmy 37 zlatých), v Solopyskách v témže kraji farář 70 zlatých a učitel pouhou desetinu, 7 zlatých.¹¹ V uhříněveském vikariátu získával ze štólových poplatků farář v Odoleně Vodě 36 zlatých, učitel 7 zlatých, v Proseku u Prahy farář 45 zlatých a učitel 10 zlatých, v Obříství farář 45 zlatých a 10 krejcarů a učitel 13 zlatých a 30 krejcarů, v Liblici u Mělníka kněz 45 zlatých

8 Tamtéž, sign. B 15/10, i. č. 1399, Kouřimsko, vikariát Uhříněves.

9 Tamtéž, sign. B 15/22, i. č. 1411, Podbrdsko, vikariát Hořovice.

10 Tamtéž, sign. B 14/25, i. č. 1385, Plzeňsko, vikariát Plzeň.

11 Tamtéž, sign. B 15/12, i. č. 1401, Kouřimsko, vikariát Poděbrady.

a učitel 10 zlatých.¹² V podstatně chudším vikariátu Ledec nad Sázavou uvedl například onšovský farář příjem ze štółových poplatků 40 zlatých, u učitele pouze 5 zlatých, ve Smrdově (dnes Sázavka u Světlé nad Sázavou) farář 56 zlatých, u učitele pouhé 4 zlaté, v městečku Kácově farář 40 zlatých, u učitele 6 zlatých a 45 krejcarů.¹³ V podobně chudém Podbrdsku administrátor v Osově přiznal pouhých 17 zlatých, u učitele se objevuje zanedbatelná částka 1 zlatý a 30 krejcarů, v Praskolesích farář 34 zlatých a u učitele uvedl 3 zlaté a 30 krejcarů, ve Slivici u Příbrami farář 80 zlatých a u učitele poznamenal jen rozmezí 8–10 zlatých.¹⁴ V Plzeňském vikariátu například v Dýšině přiznal kněz 60 zlatých a u učitele 25 zlatých, ve Starém Plzenci farář 40 zlatých a u učitele uvedl 15 zlatých. I zde jsou patrné velké nepoměry v chudších částech vikariátu, v podhorském Mirošově získával farář ze štóly 80 zlatých a učitel 9 zlatých, v nepříliš bohaté farnosti Planá (u Plas) kněz 60 zlatých a učitel jen 3–4 zlaté.¹⁵

Jak už jsme konstatovali, nejhůře na tom obvykle byli z hlediska štółových poplatků učitelé u filiálních a k farnosti přivtělených kostelů. Například učitel v Mýtě (farnost Cerhovice v Podbrdsku) získával ze štółových poplatků pouhé 2 zlaté, učitel v sousedních Strašicích jen 1 zlatý a 30 krejcarů.¹⁶ Učitel v Poříčanech u Českého Brodu (farnost Skramníky) si údajně přišel jen na 3 zlaté, zatímco jeho kolega v centru farnosti na 15 zlatých. Kantor ve Štolmíři rovněž na Českobrodsku (farnost Tuklaty) dostával ze štółových poplatků 4 zlaté, zatímco učitel ve škole u farního kostela 35 zlatých.¹⁷ Jen ve výjimečných případech, kdy byla vesnice obklopující filiální nebo přivtělený kostel větší než ves farní, na tom byli učitelé v lokalitách mimo centra farností lépe než učitelé ve škole u farního kostela. Tak ve farnosti Křivsoudov získával kněz

12 Tamtéž, sign. B 15/10, i. č. 1399, Kouřimsko, vikariát Uhříněves.

13 Tamtéž, sign. B 15/18, i. č. 1407, Čáslavsko, vikariát Ledec nad Sázavou.

14 Tamtéž, sign. B 15/22, i. č. 1411, Podbrdsko, vikariát Hořovice.

15 Tamtéž, sign. B 14/25, i. č. 1385, Plzeňsko, vikariát Plzeň.

16 Tamtéž, sign. B 15/22, i. č. 1411, Podbrdsko, vikariát Hořovice, farnost Cerhovice.

17 Tamtéž, sign. B 15/12, i. č. 1401, Kouřimsko, vikariát Poděbrady, farnost Skramníky, farnost Tuklaty.

v tomto regionu nevidaných 100 zlatých, křisoudovský učitel 15 zlatých, učitel v Čechticích u přivtěleného kostela 20 zlatých.¹⁸ Podobně učitel v Kostelním Hlavně u Staré Boleslavi ve farnosti Předměřice měl o takřka 5 zlatých více než jeho předměřický kolega.¹⁹

Uvedené údaje se mnohdy zdají přesné, jakoby spočítané do posledního krejcaru, znovu je však třeba připomenout zájem faráře uvést vyžadované údaje kvůli chystanému zdanění co nejnižší. Protože za uvedení nesprávných údajů nebo za jejich zatajování hrozily kněžím poměrně vysoké finanční postihy (až čtyřnásobek zatajené částky), prakticky uvažující kněží a administrátoři zásadně rozlišovali mezi údaji konstantními, tedy každoročně se neměnicími a snadno v účtech dohledatelnými (například příjmy z církevních desátků nebo z tzv. železných krav), a příjmy a údaji každoročně se proměňujícími (například množství dobytka ve farním hospodářství nebo právě výše štolových příjmů). Tyto proměnlivé údaje bylo pochopitelně možné mírně upravit, aniž by případná revizitační komise měla větší šanci po roce nebo po dvou letech diferenci odhalit či bezpečně prokázat. Proto je třeba k mnohým uváděným údajům připočítat tu pět, tu třeba i patnáct procent, abychom dosáhli údajů více se blížícím realitě.

Přes veškerou badatelskou nejistotu ohledně přesnější výše příjmů a přes řadu nám neznámých a dnes mnohdy nedohledatelných skutečností je zjevné, že finanční prostředky pobělohorských učitelů (a zvláště těch venkovských) byly v naprosté většině případů zcela nedostatečné. Navíc prostory, které se svými rodinami obývali, byly zřejmě v mnoha případech problematické jak velikostí, tak i z hlediska nepřiliš dobrého technického stavu školních budov. I když mnohdy vyučovali jen část roku a využívali zřejmě poněkud problematické výukové metody, zaslouží si náš velký obdiv. Většina z nich se zásadním způsobem podílela jak na zvyšující se gramotnosti českého obyvatelstva, tak i na tehdy stále se rozšiřujících znalostech hudby a hry na hudební

18 Tamtéž, sign. B 15/18, i. č. 1407, Čáslavsko, vikariát Ledec nad Sázavou, farnost Křivsoudov.

19 Tamtéž, sign. B 15/10, i. č. 1399, Kouřimsko, vikariát Uhřetěves, farnost Předměřice.

nástroje. Z těchto znalostí vyrostlo jak české písmáctví a mimořádný zájem městského i venkovského obyvatelstva o knihy, tak i prosulost Čechů coby výborných muzikantů. Odvažují se tvrdit, že bez úsilí generací pobělohorských učitelů, bez husté sítě farních škol na přelomu 17. a 18. století a bez udržujících se kulturních tradic mezi generacemi by například Bedřich Smetana daleko později těžko prohlásil známou větu o tom, že v hudbě je život Čechů, ovčáci z kratonožského rodu Volných by si zaveršovali leda tak mezi loukami při svém stádu, František Josef Vavák by nenapsal své Paměti a mnohá ustanovení Všeobecného školního řádu Marie Terezie by dlouhá léta po svém vydání zůstávala jen nedostižnou vizí.

Archivní prameny

Archiv pražského arcibiskupství I., tabula 1713. Národní archiv Praha.

Archiv pražského arcibiskupství I., farářské relace z roku 1677 a z roku 1700.

Národní archiv Praha

Tereziánský katastr, spisy, tabula 1713. Národní archiv Praha.

Literatura

BARTŮŠEK, Václav, 1978. Vývoj školství na Podblanicku. *Sborník vlastivědných prací z Podblanicka*. Vlašim a Benešov: Muzeum Podblanicka a Okresní archiv. Roč. 19, s. 185–212.

DVORSKÝ, František, 1886. *Paměti o školách českých. Listář školství českého v Čechách a na Moravě od l. 1598 do 1616 s doklady starší i novější doby*. Praha: F. A. Urbánek.

HANZAL, Josef, 1972. Nižší školy v Čechách v 17. a 18. století. *Muzejní a vlastivědná práce*. Praha: Národní muzeum. Roč. 10, č. 3, s. 152–170.

HEJNIC, Josef, 1974. Jihočeské školství v 15–18. století. *Jihočeský sborník historický*. České Budějovice, Jihočeské muzeum. Roč. 43, č. 2–4, s. 54–60.

HLAVÁČEK, Petr, 2025. *Kantoři Moravy a Slezska*. [online] [cit. 2025-02-01]. Dostupné z: <http://petr-hlavacek.cz/cantores/>.

KÁDNER, Otakar, 1923. *Dějiny pedagogiky. Díl II., Od renesance a reformace do konce století osmnáctého*. Praha: Unie.

MAUR, Eduard, 1993. Problémy farní organizace pobělohorských Čech v polovině 17. století. In: HLEDÍKOVÁ, Zdeňka (ed.). *Traditio et cultus. Miscellanea historica Bohemica*. Praha: Karolinum, s. 163–176. ISBN 80-70667621.

- SLÁDEK, Miloš, 2025. *Gramotnost, farní školy a výuka náboženství v Čechách na přelomu 17. a 18. století*. Praha: Vydavatelství FF UK. ISBN 978-80-7671-182-2.
- STUCHLÁ, Pavla, 2004. *Prachatický vikariát 1676–1750. Vybrané otázky církevní správy*. Praha: Vydavatelství FF UK. ISBN 80-73080826.
- WIENDLOVÁ, Tereza, 2022. *Farnosti na Tábořsku z pohledu přípravných spisů pro tereziánský katastr*. Praha. Bakalářská práce. Katolická teologická fakulta Univerzity Karlovy, katedra církevních dějin a literární historie.
- WIENDLOVÁ, Tereza, 2025. Farní školy na Tábořsku v roce 1713 z pohledu přípravných spisů pro tereziánský katastr. *Historia scholastica*. Roč. 11, č. 2, s. 233–242. ISSN 2336-680 X.
- WINTER, Zikmund, 1901. *Život a učení na partikulárních školách v Čechách v XV. a XVI. století*. Praha: Česká akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění.
- ZICH, Leoš, 2017. *Farářské relace z radonického vikariátu z let 1676/77*. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, katedra PVH a archivního studia.
- ZUBER, Rudolf, 2003. *Osudy moravské církve v 18. století*. Díl II., Olomouc, Matice cyrilometodějská. ISBN 80-72661566.

Jazyk a vzdělání jako klíč k proměně židovské společnosti: počátky sekulárního vzdělávání českých Židů

Iveta Cermanová^a

^a Jewish Museum in Prague,
Czech Republic
iveta.cermanova@jewishmuseum.cz

Received 17 February 2024

Accepted 25 April 2025

Available online 31 December 2025

DOI 10.82130/hs2025-02-007

Abstract Language and Education as the Key to the Transformation of Jewish Society: The Beginnings of Secular Education of Jews in Bohemia

The enlightened absolutist reign of Maria Theresa and, especially, of Joseph II brought about far-reaching changes to the life of the Jewish community in Bohemia. As early as May 1781, Joseph II openly declared that it was necessary to increase the usefulness of the Jews to the state through education, to expand their livelihood opportunities, and

to bring them closer to the life of the majority society. A key role in achieving these goals was to be played by the secular education of the Jews in the official language of the land. This paper explains, in the context of Joseph II's state policy on Jewish and general education, the introduction of compulsory secular schooling for Bohemian Jews at the beginning of the 1780s and the formation of a two-track system of learning that combined secular education of Jews under the supervision of the state with traditional religious education under the supervision of Jewish communities. The main focus is on the beginnings of German-Jewish education in Bohemia, which in larger Jewish communities took place in newly established schools according to the 'Normallehrart' (normal teaching method), and in smaller communities took place in the premises of Jewish religious schools, in other rented premises under the care of mostly Christian teachers, or in Christian schools. The paper also briefly touches on Jewish access to higher education and examines the effects that these educational changes had on the Jewish community in the long term.

Keywords Education, Enlightenment, Edict of Toleration, Normalschulen, Jews, Bohemia, Prague, 18th century, Joseph II, Josephine Reforms, Bohemian Gubernium

Proměny židovského školství a vzdělávání na konci 18. století měly na židovskou společnost obdobný dopad jako změny ve školství v téže době na společnost majoritní – byly jedním z klíčových faktorů, jež ovlivnily její postupnou modernizaci. Nejde o náhodu – změny, jež se Židů dotkly, byly součástí jednoho a téhož celku politiky Marie Terezie a Josefa II., usilujících o vytvoření co nejefektivněji fungujícího státu.¹

Konstantou osvěcensko-absolutistické politiky Marie Terezie a Josefa II. vůči židovské komunitě byla snaha zvýšit nad touto nábožensky a jazykově odlišnou skupinou obyvatelstva kontrolu a zefektivnit finanční profit z ní. Zatímco v předchozích stoletích byl židovský život charakterizován značnou mírou vnitřní autonomie, do níž stát výměnou za nemalé finanční odvody ze strany židovské komunity příliš nezasahoval, během 2. poloviny 18. století se situace změnila. Zejména za vlády Josefa II. nebyvale vzrostl zájem státu o Židy a židovská problematika se historicky poprvé stala významnou součástí státní politiky, jež postupně razantně zasáhla do jejich života.²

Hnacím motorem státního úsilí, jehož cíle Josef II. v hlavních bodech oficiálně deklaroval již v květnu 1781, byla snaha zapojit židovské obyvatelstvo více do veřejného a hospodářského života monarchie prostřednictvím osvěty, rozšířit možnosti jeho obživy a celkově otupit kulturní a náboženské odlišnosti, které stát vnímal jako překážku efektivní integrace Židů. Klíčovou roli při dosažení těchto cílů měla sehrát jazyková edukace Židů – vzdělávání v zemském jazyce, jehož součástí se měla nově stát sekulární výuka. Otázkami, jak konkrétně byly tyto cíle realizovány v českých zemích, se v minulosti zabývala řada autorů, z nichž nejceněnější příspěvky sepsali Ludwig Singer, Ruth Kestenbergová-Gladsteinová a Louise Hechtová (Singer, 1933; Singer, 1934, zvl.

1 Pro základní přehled o reformní politice Marie Terezie a Josefa II. a jejich dopadech srov. Cerman, 2016, s. 7–259; Tinková, 2022; Beales, 2009.

2 K politice Josefa II. vůči Židům srov. Beales, 2009, s. 168–213; Karniel, 1981; Karniel, 1986, s. 243–310, 378–474; Hecht, 2017; Czakai, 2021; Silber, 2008. K jejím dopadům v českých zemích Singer, 1933; Singer, 1934; Kestenbergová-Gladstein, 1969, s. 34–94; Cermanová, 2020; Cermanová 2021/2022; Cermanová, 2022.

s. 189–199; Kestenbergl-Gladstein, 1969, s. 41–65; Hecht 2002, 2004, 2011; srov. Cermanová, 2023, s. 25).

Následující příspěvek navazuje na nedávné výsledky výzkumu autorky těchto řádků, zaměřeného na josefínskou toleranční politiku a proměny židovského života v Čechách za vlády Josefa II. (Cermanová, 2016, 2020, 2021/2022, 2022, 2023). Jeho cílem je osvětlit v kontextu josefínské židovské politiky a všeobecné školské politiky státu zavedení vzdělávací povinnosti pro české Židy na počátku 80. let 18. století. Představí, jak bylo v důsledku soustředěného státního tlaku rozšířeno tradiční židovské vzdělávání o vzdělávání sekulární, a zamyslí se nad dopady, jež tato historická změna na židovskou komunitu měla. S ohledem na fakt, že počátky formování nového systému německo-židovského školství v Čechách byly doposud v odborné literatuře představeny zejména skrze dějiny pražské Israelitské hlavní školy – první německo-židovské školy v habsburské monarchii, zaměří příspěvek větší pozornost na český venkov a stručně se dotkne též vstupu Židů do vyššího školství.

Zavedení všeobecné vzdělávací povinnosti a otevření vyšších škol pro české Židy

Všeobecná vzdělávací povinnost, resp. většina nařízení Všeobecného školního řádu z r. 1774,³ byla na Židy v habsburské monarchii vztažena na tzv. tolerančními patenty, jež Josef II. od podzimu 1781 postupně vydával pro židovské komunity v jednotlivých zemích monarchie (Karniel, 1981; Hecht, 2017). Poprvé však panovník tento svůj záměr jasně formuloval již ve dvorském dekretu, adresovaném všem nejvyšším zemským úřadům 16. května 1781 (Cermanová, 2020, s. 10–14). Ve snaze „učinit početné členy židovského národa užitečnějšími státu“ (Přibram, 1918, s. 440) vyhlásil Josef II. jako první nezbytný krok odstranění jejich „národního jazyka“ (*Nationalsprache*) z veškerého úředního jednání a písemností a zavedení vzdělávání Židů v zemském jazyce

3 Pro jeho znění viz [Kropatschek], 1786, Bd. 7, 1774–1776, Nr. 1629, s. 116–137; Halířová, Martina & Linda, Jaromír (eds.), 2024. Ke školské politice státu v poslední třetině 18. století srov. Novotný, 2009, s. 138–173.

(*Landsprache*). Aniž by tak bylo jakkoli dotčeno židovské náboženství („ohne mindester Beirung ihres Gottesdienstes und Glaubens“; tamtéž), měly být nově v místech významnějších židovských obcí se synagogou⁴ za dozoru příslušných zemských úřadů zřizovány tzv. normální školy⁵ a panovník deklaroval též ochotu připustit Židy do nižších a vyšších křesťanských škol. V tomtéž dokumentu vyhlásil rozhodnutí rozšířit možnosti obživy Židů a zrušit ponižující opatření, jež je nutila nosit zvláštní oděv či znamení, a vyzval jednotlivé zemské úřady k realizaci změn (Přibram, 1918, s. 441–442).

Jelikož však zemské vlády panovníkovu výzvu nevyslyšely a stavěly se k požadavkům květnového dekretu vlažně, a také s ohledem na odlišnosti mezi židovskými komunitami monarchie, byl panovník nakonec nucen vydat pro jednotlivé země postupně další závazné dokumenty – tzv. toleranční patenty (Karniel, 1981). Prvním z nich byl dvorský dekret pro české Židy z 19. října 1781, formálně ještě nikoli patent, avšak později, s ohledem na následující panovníkovy dokumenty adresované Židům v ostatních částech monarchie, takto nazývaný (Cermanová, 2023, s. 30). Okolnostmi jeho vydání i obsahem jsem se podrobně zabývala jinde (Cermanová, 2020), na tomto místě zaměřím pozornost pouze na problematiku jazyka a vzdělávání, které však bezpochyby tvořily jeho klíčovou část.⁶

Čeští Židé podle něj měli ve lhůtě dvou let začít ve veškerých svých dokumentech úřední povahy používat pouze zemský jazyk – tj. jazyk

4 V dekretu stojí „Hauptsynagogen“, dosl. hlavní synagogy, míněno místa významných synagog, tj. větších židovských obcí.

5 K prvnímu neúspěšnému pokusu o vtažení českých Židů do nového systému státního školství došlo údajně již r. 1776, podrobnosti však nejsou známy. Srov. Wiener, 1785, s. 63–64; Wanniczek, 1833, s. 11; Kestenberg-Gladstein, 1969, s. 41; Ebelová, 2014, s. 657. Lze se domnívat, že aktivita v této věci souvisela se vznikem zemské komise v Praze, která měla v Čechách realizovat školskou reformu, a s aktivitami Ferdinanda Kindermanna, jež r. 1775 vedly ke vzniku pražské normální školy. V židovském prostředí však tehdy Kindermann narazil na odpor.

6 Nejspolehlivější tištěnou verzí dvorského dekretu z 19. 10. 1781 obsahuje [Kropatschek], 1785, 7. Abt., Bd. 4, s. 62–66. Srov. Cermanová, 2020, s. 33.

obvyklý při soudních jednáních v zemi.⁷ To mělo být podpořeno zakládáním škol s tzv. normálním vyučovacím způsobem (*Normallehrart*) ve větších židovských obcích pod vedením zemské školní komise a při zachování zásady, že nebude jejich výukou nijak dotčeno židovské náboženství. Panovník v dekretu Židy vyzval, aby tam, kde již mají své obecní židovské školy (viz níže), sami vyslali šikovné lidi, kteří by se mohli vzdělávat a stát učiteli v nových školách (Cermanová, 2023, s. 30). Zdůraznil však, že kontrolu těchto škol budou vykonávat příslušné zemské úřady, jež budou zastoupeny i u zimních a letních zkoušek žáků.⁸ Žáci nových židovských škol měli v maximální míře používat stejné učebnice jako žáci v normálních školách nežidovských a pouze v případě, že by to nešlo, navrhnout vlastní. Tím měl panovník na mysli „moralische Vorlesebücher“ ([Kropatschek], 1785, 7. Abt., Bd. 4, s. 63) – učebnice pro výuku jazyka a morálky, v praxi pomůcky pro základní výuku čtení a psaní, slabikáře a čítanky, které měly vedle kultivace jazyka sloužit i k „polepšení srdce člověka“ (Wiener, 1785, s. 28). Dekret dále stanovil, že židovští rodiče, kteří by neměli možnost poslat své dítě do nějaké židovské školy, budou moci využít škol křesťanských.

Podmínky, za kterých měla židovská docházka do křesťanských škol probíhat, upřesňovala nařízení v následujících měsících. Školy směly židovským žákům vykázat zvláštní lavice a křesťanští žáci byli důrazně vyzýváni ke snášenlivosti a lásce k bližnímu. V časech výuky křesťanského náboženství se směli židovští žáci ze školy vzdálit a bylo jim též povoleno nosit ve škole dle svých zvyklostí pokrývku hlavy

7 Preferovaným jazykem byla němčina, neboť měla jakožto úřední řeč větší možnosti uplatnění, nařízením však nebyla vyloučena čeština. Ani F. Kindermann v rámci budování nové sítě nižšího školství v Čechách nebránil českému vyučování v českých krajích. Hanzal, 1993, s. 143.

8 Nařízení z 11. 1. 1782 upřesnilo, že pololetních zkoušek židovských žáků se měl účastnit ředitel školy, a pokud jej škola neměla, pak školní dozorce (*Schulaufseher*). Školní dozorce měl o věci následně vyhotovit zprávu a zaslat ji děkanovi, který vykonával v daném okrsku školní dozor (*Kreisdechant*). [Kropatschek], 1785, 3. Abt., Bd. 1, s. 422–423; srov. tamtéž 3. Abt., Bd. 6., s. 358, dekret z 24. 7. 1784. Děkan měl pak o věci vyhotovit zvláštní přílohu a tu připojit k pololetní zprávě o křesťanských školách. Tamtéž, s. 423–424 (29. 1. 1783).

([Kropatschek], 1785, 3. Abt., Bd. 1, s. 423, 11. 1. 1782). Délka základní školní docházky nebyla pevně stanovena, vzdělávání židovských dětí však mělo být ukončené a jeho průběh a výsledky ověřeny.⁹

Dvorský dekret z 19. října 1781 povolil českým Židům též studium na gymnáziích a univerzitách, na nichž se jim otevřely všechny obory kromě teologie, včetně možnosti získat doktorský titul z medicíny¹⁰ a práv.¹¹ V prosinci 1782 vstoupil v této souvislosti v platnost nový předpis pro gymnaziální učitele – instrukce upravující přístup k židovským studentům vypracovaná původně tyrolským guberniem a následně převzatá i v ostatních částech monarchie.¹² Jejím cílem bylo rozptýlit strach židovských rodičů z možných ústrků či náboženského tlaku na jejich děti na gymnáziích a stanovit konkrétní podmínky školní docházky. Učitelé byli vyzváni, aby se k židovským rodičům chovali slušně a snažili se jejich obavy rozptýlit. Židovští studenti směli být – stejně jako všichni ostatní – připuštěni do latinských škol, pokud se prokážou řádným osvědčením z normální či hlavní školy.¹³ Výslovně bylo stanoveno, že se na gymnáziích musejí chovat slušně, chodit do školy čistě oděni, bez vnějších odlišujících znaků, „jež by mohly ostatním chlapcům poskytnout záminku k posměchu“ (bod 1). Učitelé byli vyzváni, aby šli křesťanským studentům příkladem a trestali prohrěšky

9 Dekret dvorské studijní komise českému guberniu z 6. 3. 1782, Unterrichts StHK Teil 1, A 106.9. Allgemeines Verwaltungsarchiv (dále AVA). Österreichisches Staatsarchiv (dále ÖStA).

10 Židovští ranhojiči navštěvovali přednášky z medicíny na pražské univerzitě již v dřívějších dobách, což jim bylo oficiálně povoleno od r. 1774. Nejednalo se však o plnohodnotné studium. Kisch, 1934, s. 47–48.

11 Srov. Pribram, 1918, s. 514 (12. 1. 1782). Pro základní informaci o studiu Židů na pražské univerzitě viz Kisch, 1934.

12 Instrukce byla v Innsbrucku schválena již 15. 8. 1781. Počátkem r. 1782 si ji vyžádala dvorská studijní komise, která 5. 3. 1782 rozhodla o jejím rozšíření v celé monarchii, což bylo oficiálně nařízeno v polovině prosince 1782. Unterrichts StHK Teil 1, A 106.9. ÖStA, AVA. V příslušné archivní složce se zachovalo několik opisů instrukce včetně schválené tištěné podoby. Později ji publikoval [Kropatschek], 1785, 3. Abt., Bd. 1, s. 502–504 (15. 12. 1782).

13 Studium v latinských školách bylo podmíněno atestem z normální či hlavní školy nařízením z 11. 1. 1776. [Kropatschek], 1786, Bd. 7, 1774–1776, Nr. 1752, s. 491.

proti slušnému chování (bod 2). Měli dohlížet na dodržování zákazu obchodování mezi studenty a zvláště se v této věci zaměřit na židovské studenty (bod 3). Židovští studenti měli chodit do školy o něco později, po ukončení společné ranní modlitby ve škole (4). Ze stejného důvodu měli též školu po vyučování opouštět dříve, ve středu a sobotu vždy o půl hodiny, aby se vyhnuli na tyto dny připadající výuce křesťanské věrouky (5). Konečně, Židé neměli být nikdy nuceni ke školní docházce v čase židovských svátků nebo ve dnech, kdy měli křesťanští žáci bohoslužebná cvičení (6).

Tradiční vzdělávání a jazyk českých Židů

Pro pochopení situace, za které byl požadavek na zavedení povinné sekulární výuky do židovského prostředí vnesen, i dopadů, které měl, je nutné alespoň stručně nastínit, jak vypadalo vzdělávání českých Židů do té doby. Židovské vzdělávání bylo tradičně součástí židovské autonomie, v gesci židovských obcí a stát do něj až do nástupu éry osvíceného absolutismu neměl potřebu zasahovat. Oscilovalo kolem náboženství a seznamovalo židovské děti především s tím, co potřebovaly znát pro život v souladu s předpisy judaismu (srov. Katz, 1993, s. 156–169).

Výuka malých dětí začínala záhy po narození v rodině a pokračovala přibližně od pěti let v obecní škole – *chederu* – nebo formou soukromé výuky, kterou zajišťovali *melamed* – domácí učitel placení rodinami. Dívky, jež si osvojovaly především povinnosti spjaté s každodenní náboženskou praxí a vedením domácnosti, byly většinou vyučovány doma. V první fázi židovského vzdělávání, jež trvala do 13–14 let, byli židovští chlapci vyučováni základům hebrejského čtení, psaní, modliteb a seznamování s Pentateuchem s komentářem Rašiho a Talmudem a jeho komentáři. Svatý jazyk se učili skrze poslech, opakování a četbu, a tedy nikoli pomocí gramatiky. V další, vyšší fázi vzdělávání, do níž postupovali pouze nejnadanější žáci, bylo již hlavní náplní hluboké studium Talmudu. Probíhalo na *ješívách*, vyšších náboženských školách vedených významnými rabíny, jež existovaly pouze ve větších komunitách, z nichž v Čechách studenty nejvíce přitahovala Praha (Cermanová, 2023, s. 25–26).

Zatímco ostatní děti ukončily vzdělávací proces kolem třináctého roku a poté se věnovaly již přípravě na budoucí obživu, chlapci na ješivách trávili náboženským studiem dalších pět a více let a stihli se během něj mnohdy i oženit. Ne všichni si dlouhé studium mohli finančně dovolit – židovské obce je proto podporovaly a studenti si často přivydělávali soukromou výukou dětí. Úspěšné studium ješivy bylo v židovské společnosti vysoce ceněno – bylo spjato se ziskem přesně definovaných učeneckých titulů, usnadňovalo společenský vzestup a bylo též podmínkou pro možný výkon funkce rabína (Cermanová, 2023, s. 27–29; Katz, 1993, s. 174–177). Jak však poznamenali židovští starší ve svém vyjádření o stavu židovského vzdělávání pro české gubernium ze září 1786,¹⁴ málokdo ze studentů ješiv usiloval o získání tohoto postu, neboť s ním nebyly spjaty dobré existenční vyhlídky a mnoho z nich se vedle náboženského studia věnovalo i studiu světských věd (zejména chirurgie) nebo obchodu (Cermanová, 2023, s. 29).

Vzdělání se tedy v židovské společnosti těšilo tradičně velké úctě a byla mu věnována značná pozornost, hlavní uplatnění však nacházelo v náboženské praxi a jeho hlavním cílem bylo připravit děti pro život v souladu s náboženskými předpisy judaismu. Pro lepší osvětlení situace, na kterou reagoval Josef II. svými nařízeními, je třeba též malé zastavení u jazyka, kterým čeští Židé na konci 18. století hovořili a psali. Zatímco předmětem výše nastíněné tradiční židovské výuky byly jazyky ústředních náboženských textů judaismu – hebrejšтина a aramejšтина, jazykem jejich každodenní komunikace, v němž odmalicka vyrůstali, jímž mluvili, v němž byli vyučováni či vedli později své úřední knihy a korespondenci, byla tzv. židovská němčina, v dobových pramenech běžně označovaná jako *Jüdisch-Deutsch* či *Jüdisch-deutsche*

14 Zpráva pražských židovských starších o povaze židovských studií v Čechách pro zemské gubernium z 19. 9. 1786. České gubernium – Publicum (dále ČG PUBL), 1786–1795, sign. 43/30, kt. 1166. Národní archiv (dále NA). Dokument vznikl v souvislosti s úředním šetřením stavu židovské vzdělanosti v Čechách r. 1786, k tomu podrobně Cermanová, 2023, s. 26–29, 43–47.

Volkssprache.¹⁵ Jednalo se o pozdní vývojovou fázi západní jidiš, používanou Židy v českých zemích, která se v posledních desetiletích 18. století značně přiblížila němčině (Soxberger, 2015, s. 66–69).¹⁶ Na poslech jí byla velmi podobná, avšak v židovském podání se podle všeho odlišovala výslovností samohlásek a přízvukem,¹⁷ jež u nežidovských posluchačů vyvolávaly despekt. Hebrejský cenzor Karl Fischer ji např. r. 1789 charakterizoval jako jazyk, jenž je smíšeninou hebrejštiny a pokroucené němčiny a vzbuzuje nelibost u každého milovníka čisté řeči.¹⁸ Zapisovala se navíc hebrejským písmem, což ji v psané podobě činilo pro většinovou společnost nesrozumitelnou. Chtěl-li tedy panovník odstranit národní jazyk Židů ze všech jejich písemností vyjma náboženských a podpořit to výukou v nových sekulárních školách, cílil právě na *Jüdisch-Deutsch*, která sice zněla téměř jako němčina, avšak v psané podobě byla pro „nežidy“ zcela nepřístupná. Jeho úsilí zároveň do budoucna nabourávalo výsadní pozici hebrejského písma jakožto základního prostředku židovské komunikace, jenž byl po staletí základem židovského vzdělávání a též důležitým ukazatelem kulturní identity Židů (Soxberger, 2015, s. 69).

15 „[...] bei allen diesem (*sic*) Unterricht, wie auch zu Hause, im Umgange mit anderen Kindern, und überhaupt aller Orten wird keine andere als die jüdisch-deutsche korupte mischmasch sprache (*sic*) geredet [...]“. Unterricht StHK Teil 1, A 106.9, 6.6.1786, fol. 3a. ÖStA, AVA. Srov. Singer, 1934, s. 196.

16 Jak uvedl ve svém vyjádření o cenzurní praxi z 8. 3. 1781 pro české gubernium cenzor *in hebraicis* v Čechách Leopold Tirsch (1733–1788), k nezbytným dovednostem cenzora patří vedle znalosti biblické hebrejštiny, aramejštiny, rabínského jazyka též znalost „Jüdische Sprache“. Jeho žák a nástupce v úřadu Karl Fischer (1757–1844) o tomtéž jazyce hovořil jako o „Jüdisch-Deutsch“. ČG PUBL, 1774–1783, sign. GV/69, kt. 732. NA. Srov. Cermanová, 2006, s. 131–132.

17 Guberniální rada při českém guberniu mající v gesci školství, Josef Anton Riegger, hovoří ve svém vyjádření, jež v červnu 1786 odešlo z Prahy do Vídně jako součást protokolu o normálních školách za duben 1786, o „fehlerhaften und nur unter den Juden üblichen Aussprache“ a „grogen jüdischen Mundart“. Unterricht StHK Teil 1, A 106.9, 6.6.1786, fol. 1b, 2a. ÖStA, AVA. Srov. Singer, 1934, s. 196.

18 Zpráva K. Fischera z 27. 4. 1789 o rozsahu dovozu hebrejských knih do českého království pro zemské gubernium. ČG PUBL, 1786–1795, sign. 115/10, kt. 2349. NA. Srov. Cermanová, 2007–2008, s. 17.

Vznik nového systému židovského vzdělávání v 80. letech 18. století

Zásadní role židovského vzdělávání v procesu uchovávání židovské identity si byli dobře vědomi jak předáci židovské komunity, kteří jako první přicházeli do styku s novými nařízeními, tak stát, jenž v této oblasti správně identifikoval klíč k postupné proměně a modernizaci židovského života. Změny, jež se snažil v 80. letech 18. století uvést do praxe, vyvolávaly však u většiny židovských obyvatel Čech nedůvěru a nadšení budily zpočátku pouze v úzkém kruhu stoupenců židovského osvícenství (*haskaly*) – intelektuálního hnutí, jež se ve druhé polovině 18. století zrodilo na území Pruska a postupně v různých podobách šířilo i do dalších židovských komunit Evropy včetně Čech (Feiner, 2002; Cermanová, 2016). Židovští osvícenci (*maskilim*) usilovali o vnitřní kulturní a duchovní obrodu židovské společnosti a zároveň její větší přiblížení životu okolní společnosti, v čemž se zájmově setkávali s úsilím josefínského státu. Vzdělání bylo pochopitelně klíčovou oblastí, skrze kterou hodlali, stejně jako stát, prosazovat své cíle, a stali se tak jeho vítaným pomocníkem (Cermanová, 2023, s. 24).

Reformní úsilí Josefa II. vzbudilo u maskilim velký ohlas a panovníkův „toleranční patent“ pro české Židy byl dokonce jedním z důležitých podnětů vzniku programového spisu *Divrej šalom ve-emet* (Slova míru a pravdy, Berlín 1782) z pera Naftali Herze Wesselyho (1725–1805), který následně po celé Evropě vyvolal rozepře mezi přívrženci *haskaly* a jejich oponenty z řad nejvýznamnějších rabínských autorit (Feiner, 2002, s. 87–104; Hecht, 2008, s. 59–61). Wessely ve spisu totiž zdůraznil význam světského vzdělání pro Židy, kterému nově připsal důležitou úlohu na cestě k pochopení Tóry, a zpochybnil tak smysluplnost výlučného soustředění Židů na náboženské studium, jehož středobodem bylo tradičně studium Talmudu. Základní výuka širokých židovských vrstev měla podle něj nově obsáhnout základy světského vědění a židovského náboženského učení a z dosud centrálního studia Talmudu se měl stát nejvyšší stupeň židovského vzdělávání určený pouze židovským elitám (Cermanová, 2023, s. 31–32).

Tento koncept se pochopitelně jevil stoupencům rabínské tradice jako velice nebezpečný, neboť ohrožoval výlučnou pozici náboženství v rámci židovského vzdělávání a v důsledku mohl vést k oslabení víry. Věci se však neměly tak, že by rabínská strana, vedená v Čechách uznávaným pražským vrchním rabínem Ezechielem Landauem (1713–1793),¹⁹ zpochybňovala užitečnost základů světského vzdělání pro Židy.²⁰ Podstatou sváru byl jeho rozsah a vztah ke vzdělání náboženskému. Zatímco osvícenci usilovali o to, aby byla do kurikula nových židovských škol prosazena vedle všech světských předmětů také zásadně zreformovaná výuka náboženství, jejich oponenti trvali na dodržení tolerančního příslibu státu, že se nebude vměšovat do židovského náboženství a ponechá náboženskou výuku v gesci židovských obcí zcela oddělenou od výuky světské (Cermanová, 2023, s. 34).

Jakkoli by se mohlo zdát, že stát musel slyšet více na přání jemu ideově bližších maskilim, opak byl pravdou. Neusiloval totiž primárně o modernizaci židovské společnosti propojenou s její vnitřní obrodou, jak o tom snili židovští osvícenci, nýbrž pouze o postupnou a poklidnou proměnu Židů v užitečné občany s vizí jejich budoucího začlenění či rozplynutí ve většinové společnosti. Zatímco návrhy maskilim by nutně vedly v dané době k ostrým vnitrožidovským konfliktům, kterým se stát chtěl vyhnout, diplomatický postoj rabínské strany, zdůrazňující svou loajalitu a trvající na dodržení státního příslibu nevmešování se do židovského náboženství, byl v dané době přijatelnější nejen pro stát, ale i pro většinu židovské populace. Proto se v Čechách (i na Moravě) prosadil a ustálil dvojkolejný systém židovského vzdělávání, jež probíhalo souběžně v tradičních židovských náboženských školách a v nově

19 Pro základní informaci o něm viz Sládek, 2011.

20 V kázání z 23. 3. 1782 E. Landau mj. řekl: „Já též uznávám tyto věci. Vláda učinila velkou laskavost rozhodnutím, učit naše děti hovořit správně. [...] O nikom nelze říci, že umí jazyk, pokud neumí mluvit gramaticky správně. [...]“ a r. 1789 v dobrozdání ke gramatickému spisu *Bachur* Eliji Levity označil gramatiku za nezbytnou pro správnou židovskou modlitbu i četbu Tóry. Sapperstein, 1989, s. 365; Singer, 1933, s. 267.

zakládáných židovsko-německých školách, popř. křesťanských školách, a k přesunu náboženské výuky do nových židovských škol nikdy nedošlo. Situaci výmluvně dokresluje fakt, že stát nedokázal přimět židovskou stranu ani k vytvoření vlastních učebnic pro výuku jazyka a morálky, jak to předpokládal dvorský dekret pro české Židy z 19. 10. 1781, neboť se jednalo o oblast velmi blízkou náboženství. Úkolu se musel nakonec ujmout sám referent zemské školní komise pro nižší školy Ferdinand Kindermann (Hanzal, 1998), který výpustkami pro Židy nevhodných křesťanských obsahů jednoduše za daným účelem přepracoval stávající křesťanské učebnice (Böhm, 1784, s. 140–141; Wiener, 1785, s. 26–30; srov. Hecht, 2008, s. 111–117; Glasenapp & Nagel, 1996, s. 20–78).

Počátky německo-židovského školství v Čechách

Výše uvedené skutečnosti vysvětlují, proč se německo-židovské školství v českých zemích v první polovině 80. let 18. století rychle rozšířilo. Nové školy, poskytující židovským dětem základy sekulárního vzdělání, nevznikaly proti vůli rabínských autorit ani většiny židovské komunity. Výuka v nich byla zaměřena na základní sekulární předměty – čtení a psaní v zemském jazyce, počty a morálku, ve vyšších třídách rozšířené o vyšší počty, zeměpis, kreslení a přírodovědu (Wanniczek, 1832, s. 19) a nezahrnovala náboženství, jehož vyučování zůstalo pod dohledem židovských obcí.

Pražská Israelitská hlavní škola (*Israelitische Hauptschule*), otevřená 2. května 1782, byla vůbec první moderní německo-židovskou školou, která v habsburské monarchii vznikla. Jejím dějinám se v minulosti věnovala řada prací. Podrobné informace o jejím vzniku přinesla již Böhmová publikace o vzniku a šíření normálního školství v Čechách z r. 1784, o rok později vyšla první kronika školy z pera jejího učitele a pozdějšího ředitele Mosese Wienera a ze 30. let 19. století pocházejí další publikace od ředitele Johanna Wanniczeka a učitele Herze Klabera (Böhm, 1784; Wiener, 1785; Wanniczek, 1832; Klaber, 1833). Rozsáhlou moderní studii o jejich dějinách od počátků až do poloviny 19. století sepsala Louise Hecht (Hecht, 2002). O zřízení školy se začalo jednat již měsíc po vydání dvorského dekretu z 19. října 1781, který zřizování

škol nařídil – 19. listopadu 1781²¹ – a k jejímu slavnostnímu otevření, jež vzbudilo velký zájem židovské i nežidovské veřejnosti, došlo do půl roku poté (Böhm, 1784, s. 146–148; Wiener, 1785, s. 32–34; Wanniczek, 1833, s. 13–14). Škola sídlila v židovském obecním domě č.p. 208 s prostorným dvorem, na kraji ghetta nedaleko Vltavy u Starého židovského hřbitova (Stará poštovská/Břehová ul.), jenž byl zbourán r. 1908, a patřila údajně k nejkrásnějším školám celého království (Böhm, 1785, s. 145; Wiener, 1785, s. 24). Bylo zde pět vybavených učeben a též zkušební sál, jehož zdi zdobil portrét Josefa II. a výjevy z biblických dějin (Wiener, 1785, s. 24).

Tento rychlý úspěch byl výsledkem diplomatického úsilí Ferdinanda Kindermanna, kterému se do jednání o vzniku školy i dalších židovských škol na českém venkově podařilo zapojit všechny relevantní předáky české židovské komunity včetně pražského vrchního rabína Landaua a vyjednat s nimi všeobecně přijatelný kompromis. Nové školy měly vyučovat židovské děti v zemském jazyce čtení, psaní, počty a morálku a Židé v nich oproti Všeobecnému školskému řádu získali některé výjimky: chlapci je měli navštěvovat až od deseti let, čímž byl poskytnut dostatečný prostor pro jejich předchozí náboženskou výchovu,²² a nižší byl i počet vyučovacích hodin, stanovený v zimě na dvě (17–19 h) a v létě na čtyři hodiny denně (10–12 h, 17–19 h) kromě pátku a soboty (Wiener, 1785, s. 26). Letní i zimní kurz trval pět měsíců a byl ukončen veřejnou zkouškou. Židovská obec v Praze přislíbila zajišťovat platy čtyř učitelů²³ a adaptovat pro školu dům ve svém vlastnictví (Cermanová, 2023, s. 36–37). Výuka byla tedy bezplatná, což ovšem neplatilo pro později založenou dívčí školu, jež byla ve stejné budově otevřena 5. října 1784 a v níž školné (4 krejcarey týdně) nemusely platit pouze nejchudší žáčky. Kromě čtení, psaní, počtů a morálky, jejichž

21 Podrobně o tomto jednání Wanniczek, 1832, s. 9–11.

22 Od r. 1786 však bylo prosazeno snížení nástupního věku židovských dětí do školy z deseti na šest let. Židovská náboženská obec Praha, Spisovna II. 1751–1793, sign. 109.045, č. 8.087 (17. 8. 1786). Archiv Židovského muzea v Praze.

23 Plat učitele činil v 80. letech 18. století 300–400 fl. Pro přehled zaměstnanců školy, jejich činnost a platy v 80. letech 18. století viz Wanniczek, 1832, s. 14–18. Srov. Riegger, 1788, s. 42–43.

výuka probíhala dopoledne od 10 do 12 h, byly dívky odpoledne od 14 do 16 h vyučovány také pletení, šití a předení (Wiener, 1785, s. 43–45). Prvními učiteli na pražské Israelitské hlavní škole se stali vybraní soukromí židovští učitelé, kteří si doplnili vzdělání na malostranské normální škole (Raška, 2014; Wiener, 1785, s. 25), a na její chod dohlíželi dva židovští školní dozorcí (*Schulaufseher*).²⁴ Škola se zpočátku údajně těšila značné popularitě²⁵ a předpokládá se, že ji v 80. letech 18. století navštěvovalo kolem jedné třetiny školou povinných dětí (Hecht, 2004, s. 126). Byla však vždy především školou pro nižší sociální vrstvy, neboť bohatší židovské rodiny nadále preferovaly domácí výuku.

Pražská Israelitská hlavní škola se stala vzorem pro zřizování mnoha dalších židovských škol v českých zemích a jako vzor byla dvorskými úřady doporučována i uherským či haličským úřadům.²⁶ Zakládání sekulárních židovských škol na českém venkově se probíralo již na výše zmíněném jednání F. Kindermanna se židovskými předáky 19. listopadu 1781, kterého se zúčastnil i primas Českého zemského židovstva Joachim Popper. Zúčastnění se shodli na tom, že v místech významnějších židovských obcí budou zakládány nové židovské školy normálního typu s vlastním učitelem a v místech menších komunit, kde k tomu nedojde, bude sekulární výuka židovským dětem poskytována místním křesťanským učitelem poté, co skončí výuka křesťanských dětí – ideálně v prostoru zdejší židovské náboženské školy nebo v jiné k tomu pronajaté místnosti. Děti z odlehklých lokalit, kde žily jen jednotlivé židovské rodiny, měly navštěvovat, nezajistí-li jejich rodina kvalifikovaného domácího učitele, příslušnou místní křesťanskou školu (Cermanová, 2023, s. 40–41).

24 Pro jmenový přehled a bližší informaci o jejich činnosti viz Hecht, 2002, s. 221–222, 248.

25 Dokládají to zprávy o průběhu jejího otevření v květnu 1782 i o první veřejné zkoušce po půlroce fungování instituce, 5. září 1782. Wiesner, 1785, s. 32–34, 36–37; Wanniczek, 1832, s. 16.

26 Ve druhé polovině 80. let 18. století z ní odcházeli dokonce učitelé do nově zakládaných židovsko-německých škol v Haliči. Sadowski, 2010, s. 129–133.

Následné zakládání nových židovských škol v Čechách probíhalo poměrně rychle. Vedle aktivního přístupu F. Kindermanna, zemské vlády i židovských předáků tomu napomohlo též splnění slibu, který panovník vyřkl již v dekretu z 16. května 1781, že tuto věc podpoří i z příjmů ze židovských daní (Pribram, 1918, s. 440–441). Díky naléhání zemského židovstva, které jednoznačně podpořilo české gubernium i vídeňská dvorská kancelář, odsouhlasil Josef II. po váhání na konci r. 1782 jednorázovou podporu ve výši 3 000 fl. z příjmů ze židovských sňatků a od konce r. 1788 šly na nové školy i tzv. *Thorataxen*, poplatky odváděné Židy provozujícími soukromé modlitebny, a stanovený příspěvek z každé židovské pozůstalosti.²⁷

Zajímavým dokumentem, jenž přibližuje samotné počátky implementace sekulárního školství v českém židovském prostředí, je protokol ze 13. května 1782 zachovaný v Rakouském státním archivu, v němž F. Kindermann a předáci zemského židovstva pro české gubernium – necelé dva týdny po slavnostním otevření pražské Israelitské hlavní školy a necelý půlrok po prvním jednání o tématu – shrnuli aktuální stav zavádění nového židovského školství na českém venkově (viz Příloha).²⁸ Z protokolu, který po jednotlivých krajích prochází nejvýznamnější židovské obce Čech, vyplývá, že v devatenácti obcích již v květnu 1782 v nějaké podobě probíhala sekulární výuka židovských dětí. Vyučovalo se buď ve zvlášť vyčleněných židovských obecních místnostech či prostorách pronajatých od křesťanů péčí vlastního židovského nebo sjednaného křesťanského učitele (9 případů), nebo prostřednictvím docházky židovských dětí do křesťanských škol, resp. ke křesťanskému kantorovi (8) nebo formou domácí výuky (1). Raritou byl učitel v Chodové Plané, který děti vyučoval ve vlastním bytě, v Tučapech pak zase údajně působil kantor vyučující češtinu (srov. pozn. 7). Až na jedinou výjimku – Kolín, kde žila po Praze druhá největší židovská komunita Čech – vyučovali židovské děti v této době ještě učitelé, kteří nebyli přezkoušeni v normální škole. V deseti dalších lokalitách Čech Židé údajně

27 UnterrichtsHK Teil 1, A 106.9, 3.12.1782. ÖStA, AVA; Singer, 1933, s. 257–258.

28 UnterrichtsHK Teil 1, A 106.9, 13.5.1782. ÖStA, AVA.

měli již pro výuku připravenou či vyhlédnutou místnost, avšak prozatím neměli učitele. V sedmi lokalitách se ve věci zavádění normálního školství pro Židy dosud nic neudálo. V závěru dokumentu se všichni zúčastnění shodli na tom, že předáci všech zmíněných obcí musejí komunikovat s krajskými a vrchnostenskými úřady, ať již jde o zařizování učeben, nebo o shánění učitelů, a nemají-li prostory na výuku, musejí hledat pronájem u křesťanů, jako to udělali Židé v České Lípě.

Soupis obcí v citovaném protokolu obsahuje většinu nejpočetnějších židovských obcí Čech, byť některé, které bychom zde čekali – zejména Rychnov, Luži a Brandýs n. L., zde nenajdeme. O tom, jak vypadala situace v mnoha lokalitách českého venkova, kde žili Židé rozptýleni po jednotlivých rodinách a u nichž se předpokládala domácí výuka či docházka židovských dětí do křesťanských škol, dokument bohužel neinformuje. Lze však předpokládat, že v polovině r. 1782 toto ještě na mnoha místech nebylo realitou.

Údaje z jara 1782 lze porovnat s o dva roky pozdějšími informacemi v Böhmově publikaci a s o pět let pozdějšími údaji v Rieggerově statistice (Böhm, 1784, s. 163, 199; Riegger, 1788, s. 42–51). Do r. 1784 fungovalo v Čechách podle Böhma vedle Prahy minimálně jedenáct dalších židovských triviálních škol – Böhm uvádí ovšem pouze ty nejpokročilejší (Libeň, Teplice, Mladá Boleslav, Nový Bydžov, Hořice, Planá, Polná, Tábor, Kolín, Pořejov a Hroznětín). Riegger uvádí ve své statistice k r. 1787 na venkově 25 činných židovských triviálních škol a minimálně v 56 českých lokalitách, kde žili Židé v malých počtech a nebyli schopni zřídit vlastní školu, podle něj navštěvovaly židovské děti školy křesťanské. Školy Riegger jmenovitě uvádí (Česká Lípa, Teplice, Turnov, Mladá Boleslav, Kolín, Roudnice, Golčův Jeníkov, Luže, Heřmanův Městec, Humpolec, Žamberk, Letohrad, Rokytnice, Tachov, Nové Sedliště, Hroznětín, Kynžvart, Malešov, Bečov, Náchod, Hořice, Nový Bydžov, Polná, Košumberk, Libeň), nicméně zkratka atd. naznačuje, že si nečiní nárok na úplnost.

Údaje ze všech tří zdrojů nejsou v rozporu a víceméně se doplňují, byť v publikacích Böhma i Rieggera nelze přehlédnout nepřesnosti. Např. Rieggerovo uvedení škol v Luži a Košumberku jakožto dvou zvláštních

škol je jistě omyl a podivné je i Böhmovo uvedení školy v Táboře mezi těmi židovskými novými školami, které výrazně pokročily. Jak z protokolu ze 13. 5. 1782, tak z Rieggerovy statistiky totiž vyplývá, že zdejší židovské děti navštěvovaly v 80. letech 18. století křesťanskou školu. Při porovnání zmíněných dokumentů jednoznačně vysvítá seznam lokalit, kde byly sekulární židovské školy ustaveny velmi záhy (1782): Kolín, Mladá Boleslav, Turnov, Nový Bydžov, Hořice, Náchod a Golčův Jeníkov. Přesnější obraz o skutečném stavu zavádění nového školství pro české Židy může však přinést pouze budoucí systematický průzkum školních fasí v kombinaci s dalším lokálním archivním výzkumem.

Pro porovnání zmiňme, že zakládání nových židovských škol na Moravě usnadnilo rozhodnutí využít pro tento účel peněz z odkazu někdejšího moravského zemského rabína Barucha Eskelese (1692–1753), jenž závětí přiřkl 50 000 fl. nadaci na podporu chudých židovských studentů. Peníze byly od r. 1754 uloženy u moravských stavů²⁹ a dvorská kancelář v dubnu 1782 rozhodla o jejich využití na židovské náboženské a normální školy.³⁰ K r. 1784 existovalo již na Moravě údajně 42 nových škol.³¹ Jejich vyšší počet ve srovnání s Čechami byl dán odlišnou sídelní strukturou zdejší židovské populace, jež se po vypovězení z královských měst od druhé poloviny 15. soustředila v řadě středně velkých a početně vzájemně srovnatelných židovských obcí v poddanských městech. V Čechách naproti tomu existovala dlouhodobě jedna početně zcela dominující obec Praha a větší židovské komunity žily dále ještě v Kolíně a Mladé Boleslavi. Zbytek Židů žil však rozptýlen ve středně velkých a malých komunitách po českém venkově a častěji zde proto byl realitou scénář, kdy samostatná židovská normální škola nevznikla (Cermanová, 2023, s. 41).

Přesnějších údajů o školní docházce židovských dětí v Čechách se lze těžko dobat. V zimě 1783–1784 měla podle Böhma pražská hlavní škola 347 židovských žáků a venkovské židovské školy 584 žáků (Böhm,

29 Unterricht StHK Teil 1, A 106.9, 1.6.1754. ÖStA, AVA. Srov. Singer, 1933, s. 287–289.

30 Singer, 1933, s. 288. Srov. Kultus AK Alter Kultus, Akatholischer Kultus, kt. 8, 4. 2. a 21. 2. 1785. ÖStA, AVA.

31 Unterricht StHK Teil 1, A 106.9, 1. 2. 1784. ÖStA, AVA.

1784, s. 197). Z Wienerových údajů se dovídáme, že k r. 1785 se v pražské dívčí škole vzdělávalo 100 žaček (Wiener, 1785, s. 45). Podle Rieggerovy statistiky navštěvovalo r. 1787 venkovské školy 559 dětí a školu pražskou 205 chlapců a 34 dívek a za výukou do křesťanských škol docházelo 278 dětí (Riegger, 1788, s. 43, 45). Nejde jistě o přesné údaje, nicméně naznačují fakt vyplývající i z dalších dokumentů – a sice, že školní docházka měla během 80. let 18. století obecně klesající tendenci. Úřady se to opakovaně snažily řešit již od r. 1784 snahou motivovat úředníky k její důsledné kontrole a hrozbami pokut židovským rodičům (srov. [Kropatschek], 1785, 3. Abt., Bd. 6, s. 358, 24. 7. 1784). Dvorský dekret z 15. dubna 1786 učinil dokonce z absolvování normálního vzdělání podmínku pro povolení sňatku pro všechny Židy, kteří byli v roce 1786 mladší 13 let. Život jim zkomplikoval a patrně též přechodně zvýšil počty žáků, problémy s docházkou však nevyřešil. Opakující se nařízení, že každý židovský žadatel o sňatek musí předložit buď vysvědčení z normální školy, nebo doklad o věku, naznačují, že se v praxi neprosazovalo snadno (Cermanová, 2023, s. 39, 40).

Závěrem

Po počátečním pozitivním přijetí nového vzdělávacího systému českou židovskou komunitou následovalo ještě v průběhu 80. let 18. století jisté vystřízlivění. Příčin bylo více: finančně náročný provoz nových škol, snížení nástupního věku židovských dětí do škol z deseti na šest let, tlak státu vyžadující nekompromisně docházku do škol. Svou roli začaly postupem času hrát též vnitrožidovské spory, kdy na jedné straně stáli učitelé škol – často zastánci radikálně osvícenských idejí, kteří usilovali o prosazení svých představ o obrodě židovské společnosti včetně reformované náboženské výuky do kurikula škol, a na straně druhé tradiční židovské elity – rabíni a obecní představení či další členové obcí, kteří tyto cíle nesdíleli a byli zodpovědní za financování škol. Stát jako vrchní arbitr v této situaci obvykle zaujímal opatrná stanoviska ve snaze neeskalovat spory uvnitř židovské komunity. Jeho hlavním cílem bylo upevňovat nový systém židovského vzdělávání a v jeho rámci „kolej“ světského vzdělávání, jež mělo v dlouhodobém horizontu přivést židovskou společnost k vnitřní proměně (Cermanová, 2023,

s. 42–43; Hecht, 2004, s. 133–134). Výmluvně to ilustruje odpověď vídeňské dvorské kanceláře českému guberniu v reakci na školní protokol z dubna 1786: „To, co je zakořeněno po tisíciletí [a] skrze neměnné náboženské zákony zcela propojeno s charakterem národa, není možné tak rychle změnit a vylepšit. Ke konečnému cíli mohou zde vést jediné shovívavost, trpělivost a obezřetné podkopávání předsudků.“³²

Tento přístup se v dlouhodobé perspektivě ukázal jako funkční. Navzdory zmíněným sporům i problémům se školní docházkou a díky konzervativnímu přístupu státu, jenž neusiloval o rychlé prosazení zásadních změn, jako bylo začlenění reformované výuky židovského náboženství do kurikula nových škol, se sekulární německo-židovské školství v Čechách (i na Moravě) dlouhodobě ujalo a zásadně ovlivnilo myšlenkový svět pozdějších židovských generací. Řečené podtrhuje srovnání s východními částmi habsburské monarchie – Uhrami a Haličí, kde nově zakládané školy získaly mnohem menší podporu místních židovských elit, potýkaly se s mnohem horší školní docházkou a záhy po smrti Josefa II. zanikaly či měnily svou funkci (srov. Hecht, 2004, s. 130–131; Sadowski, 2010, s. 99–165, 273–392, 374–392).

Pro úplnost dodejme, že vstup židovských studentů na půdu vyšších škol v Čechách během 80. let 18. století byl o dost pomalejší než rozvoj jejich vzdělávání v rámci nižšího školství. Přestože evidence židovských studentů v této době dosti pokulhávala (Kisch, 1934, s. 54; Ebelová, 2014, s. 664–665), je z dochovaných dokumentů jasné patrné, že počty židovských studentů na českých gymnáziích a pražské univerzitě byly velmi nízké. Úřední šetření z r. 1786 zjistilo ve všech českých krajích pouze dva židovské studenty na gymnáziu (Mladá Boleslav, Litomyšl), 10 židovských studentů medicíny a žádného studenta práv na pražské univerzitě (Cermanová, 2023, s. 45). Proto se stát snažil židovskou docházkou do vyšších škol podpořit a k 31. srpnu 1786 publikoval nařízení, že židovští studenti mohou jako všichni ostatní čerpat podporu ze stipendií.³³ Přestože se přítomnost židovských

32 ČG PUBL, 1786–1795, sign. 43/30, kt. 1166, 17. 8. 1786. Srov. Singer, 1933, s. 199–200.

33 UnterrichtsHK Teil I, A 106.9, 20. 8. 1786. ÖStA, AVA. První židovský lékař na pražské univerzitě promoval r. 1788, první doktor práv r. 1790 (Kisch, 1934, s. 55).

studentů na gymnáziích a univerzitě během 1. poloviny 19. století zvyšovala (Kisch, 1934, s. 54–68), dlouho platilo, že jejich židovští absolventi nacházeli oproti studentům nežidovským po studiu mnohem obtížněji adekvátní uplatnění.

Proměna židovského vzdělávání zahájená josefínskými dvorskými dekrety z 16. května a 19. října 1781 sehrála v procesu pozvolné proměny a modernizace židovské společnosti v Čechách na konci 18. a v první polovině 19. století zásadní roli. Z dlouhodobého hlediska byly bezpochyby nejvlivnějšími josefínskými reformami plošné prosazení povinné sekulární výuky a s tím úzce související vytlačení židovských jazyků z veškerých úředních písemností Židů. Změny na poli jazyka a vzdělávání českých Židů byly přitom natolik zásadní, že zafungovaly navzdory celkově rozporuplnému vztahu státu vůči Židům a jeho snaze co nejdéle udržet nerovnoprávné postavení židovské minority, jež byla až do poloviny 19. století omezována ve volném pohybu a svobodném uzavírání sňatků.

Příloha

Výtah údajů z protokolu Českého zemského židovstva a F. Kindermanna o stavu židovsko-německého školství v Čechách ze 13. 5. 1782. Unterricht StHK Teil 1, A 106.9. ÖStA, AVA.

Boleslavský kraj	Mladá Boleslav	Výuka probíhá od 1. 5. 1782 v pronajaté místnosti, židovský učitel Lewi Raudnitz vyučuje 38 žáků. Šetření ukáže, zda je mužem na správném místě.
	Turnov	Výuka probíhá ve zvláštní místnosti obecního domu, křesťanský učitel Josef Ruff (56 let) pobírá plat 150 fl. a chce složit učitelskou zkoušku.
Královéhradecký kraj	Nový Bydžov	Výuka probíhá v nové budově věnované židovskou obcí, židovský učitel Herschl Semin pobírá plat 150 fl. a vyučuje 35 žáků; ještě nebyl přezkoušen.
	Hořice	Výuka probíhá ve zvláštní místnosti židovského obecního domu, učitel Bernard Josef (svobodný) pobírá plat 104 fl. a vyučuje 16 žáků.

	Náchod	Výuka probíhá v židovském obecním domě péčí křesťanského kantora; počet žáků, plat, zda byl přezkoušen, nejsou známy.
Chrudimský kraj	Heřmanův Městec	Byla zde vyčleněna zvláštní místnost na výuku, učitel se cvičí.
Čáslavský kraj	Polná	Byla zde vyčleněna zvláštní místnost na výuku, židovská obec navrhuje židovského učitele.
	Humpolec	Vyučovat dochází křesťanský kantor.
	Golčův Jeníkov	Výuka ve zvláštní místnosti obecního domu péčí křesťanského kantora.
Kouřimský kraj	Kolín	Vyučuje zde židovský učitel Guttman Blatter s týdenním platem 3 fl., který byl přezkoušen v pražské normální škole.
	Libeň	Výuka zde brzy začne.
Bechyňský kraj	Tábor	Židovské děti docházejí ke křesťanskému kantorovi.
	Jindřichův Hradec	Čtyři zdejší židovské domy mají domácí učitele, kteří vyučují německy.
	Rožmberk	Židovské děti docházejí do křesťanské školy.
	Pacov	Židovské děti docházejí do křesťanské školy.
	Kardašova Řečice	Židovské děti docházejí do křesťanské školy.
	Tučapy	Zde vyučuje kantor česky.
Prácheňský kraj	Březnice	Je zde ustanoven křesťanský učitel, ale jelikož je tu jen 16 židovských rodin, mohou děti chodit do křesťanské školy nebo může kantor docházet za nimi.
	Kasejovice	Zatím nepodniknuty žádné kroky.
	Sušice	Zatím nepodniknuty žádné kroky.
Plzeňský kraj		Z větších židovských obcí v kraji (Tachov, Kynžvart, Chodová Planá, Švihov, Nýrsko, Nové Sedliště) a menších obcí (Blovice, Spálené Poříčí, Touškov, Terešov, Bezručice) přicházejí v úvahu čtyři místa, která je třeba opatřit školou:
	Tachov	Výuka se plánuje v pronajatém křesťanském domě.
	Kynžvart	Výuka se plánuje v obecním domě.
	Nýrsko	Nutno nalézt pro výuku vhodné místo.
	Švihov	Nutno nalézt pro výuku vhodné místo.

	Chodová Planá	Zde učí židovský učitel ve vlastním bytě.
Sázavský kraj	Údlice	Zatím nepodniknuty žádné kroky.
Loketský kraj	Hroznětín	Byla zde vyčleněna zvláštní místnost na výuku, ještě se neučí.
	Bečov	Byla zde vyčleněna zvláštní místnost na výuku, ještě se neučí.
Litoměřický kraj	Teplice	Snaží se zajistit místnost pro výuku a učitele.
	Česká Lípa	Zde vyučuje křesťanský učitel s platem 50 fl. v pronajaté místnosti od křesťanů; má zdarma byt, světlo a dřevo, od zámožnějších dostává školné.
	Úštěk	Zde by měly židovské děti chodit do křesťanské školy.
	Lovosice	Zde by měly židovské děti chodit do křesťanské školy.
	Libochovice	Zde by měly židovské děti chodit do křesťanské školy.
Rakovnický kraj	Roudnice	Byla zde vyčleněna na výuku dobrá místnost, plánuje se využití zdejšího křesťanského učitele.
	Budyně	Stejný plán jako v Roudnici.
Berounský kraj	Votice	Židovská obec zde chce přijmout křesťanského učitele.
	Kosova Hora	Židovská obec zde chce přijmout křesťanského učitele.

Archivní prameny

Fond Unterricht StHK Studienhofkommission, 1500 (ca.)–1848, Teil I 1500 (ca.)–1791, A 106.9, Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv.

Fond Kultus AK Alter Kultus, 1500 (ca.)–1848, Akatholischer Kultus, Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv.

Fond České gubernium – Publicum, 1774–1783, sign. GV/69. Národní archiv.

Fond České gubernium – Publicum, 1786–1795, sign. 43/30. Národní archiv.

Fond České gubernium – Publicum, 1786–1795, sign. 115/10. Národní archiv.

Fond Židovská náboženská obec Praha, Spisovna II. 1751–1793. Archiv Židovského muzea v Praze.

Tištěné prameny

- [KROPATSCHEK, Joseph (Hg.)], 1785–1790. *Handbuch aller unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer Sistematischen Verbindung*, 18 Bde. Wien: Johann Georg Moesle. [online] [cit. 2025-04-11]. Dostupné z: https://alex.onb.ac.at/static_tables/tab_hvb.htm.
- [KROPATSCHEK, Joseph (Hg.)], 1786–1789. *Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als eine Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Josephs des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung*, 8 Bde. Wien: Johann Georg Moesle. [online] [cit. 2025-04-11]. Dostupné z: https://alex.onb.ac.at/static_tables/tab_tgb.htm.
- PRIBRAM, Alfred F., 1918. *Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Wien. Erste Abteilung, allgemeiner Teil 1526–1847 (1849), Erster Band*. Wien, Leipzig: Wilhelm Braumüller.

Literatura

- BEALES, Derek, 2009. *Joseph II. Vol. II. Against the World, 1780–1790*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 978-1-107-61626-4.
- BÖHM, Ignaz, 1784. *Historische Nachricht von der Entstehungsart und der Verbreitung des Normalschulinstituts in Böhmen*. Prag: [s.n.].
- CERMAN, Ivo (ed.), 2016. *Habsburkové 1740–1918. Vznikání občanské společnosti*. Praha: NLN. ISBN 978-80-7422-483-6.
- CERMANOVÁ, Iveta, 2006. Karl Fischer (1757–1844) I. The Life and Intellectual World of a Hebrew Censor. *Judaica Bohemiae*. Praha: Židovské muzeum v Praze (ŽMP). Roč. 42, s. 125–177. ISSN 022-5738.
- CERMANOVÁ, Iveta, 2007–2008. Karl Fischer (1757–1844) II. The Work of a Hebrew Censor. *Judaica Bohemiae*. Praha: ŽMP. Roč. 43, s. 5–63. ISSN 022-5738.
- CERMANOVÁ, Iveta, 2016. Židovské osvícenství v českých zemích. In: CERMAN, Ivo (ed.). *Habsburkové 1740–1918. Vznikání občanské společnosti*. Praha: NLN, s. 125–141, 735–737. ISBN 978-80-7422-483-6.
- CERMANOVÁ, Iveta, 2020. Official Discussions about the Toleration of Jews in Bohemia: On the Circumstances Surrounding the Issuance of the so-called Edict of Toleration in 1781. *Judaica Bohemiae*. Praha: ŽMP. Roč. 55, č. 1, s. 5–57. ISSN 022-5738.
- CERMANOVÁ, Iveta, 2021/2022. Počátky židovské emancipace v Čechách: tzv. toleranční patent pro české Židy z 19. října 1781. *Židovská ročenka 5782*, Praha: Federace židovských obcí v ČR, s. 22–37. ISBN 978-80-87453-25-4.

- CERMANOVÁ, Iveta, 2022. Under the Pressure of the Enlightened State: Changes in the Burial Customs of Prague Jews during the Reign of Joseph II. *Judaica Bohemiae*. Praha: ŽMP. Roč. 57, č. 2, s. 31–72. ISSN 022-5738.
- CERMANOVÁ, Iveta, 2023. Proměny vzdělávání českých Židů za vlády Josefa II. *Cornova. Revue české společnosti pro výzkum 18. století*. Praha: Česká společnost pro výzkum 18. století – Ústav pro českou literaturu AV ČR. Roč. 13, č. 2, s. 23–53. ISSN 1804-6983.
- CZAKAI, Johannes, 2021. *Nochems neue Namen. Die Juden Galiziens und der Bukowina und die Einführung deutscher Vor- und Familiennamen 1772–1820*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- EBELOVÁ, Ivana, 2014. Židé a josefínské školské reformy. Židovští studenti na pražské univerzitě od osmdesátých let 18. století do rozdělení univerzity v roce 1882. *Český časopis historický*. Praha: Historický ústav AV ČR. Roč. 112, č. 4, s. 655–679. ISSN 0862-6111.
- FEINER, Shmuel, 2002. *The Jewish Enlightenment*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. ISBN 0-8122-3755-2.
- GLASENAPP, Gabrielle von & NAGEL, Michael, 1996. *Das jüdische Jugendbuch: Von der Aufklärung bis zum dritten Reich*. Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler'sche Verlagsbuchhandlung & Carl Ernst Poeschel GmbH. ISBN 978-3-476-01413-9.
- HALÍŘOVÁ, Martina & LINDA, Jaromír (eds.), 2024. *Všeobecný školní řád Marie Terezie z roku 1774. Edice původního vydání českého překladu (1776)*. Praha: Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského. ISBN 978-8086935-66-9.
- HANZAL, Josef, 1966. Rozvoj nižšího školství v Čechách na konci 18. století. *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*. Praha: Karolinum. Tom. VII., Fasc. 1, s. 93–117.
- HANZAL, Josef, 1993. Normální škola v Praze a učitelské vzdělání 1770–1800. *Documenta Pragensia*. Praha: Archiv hl. m. Prahy, Ústav dějin Univerzity Karlovy. Roč. 11, s. 140–144. ISSN 80-7066-921-7.
- HANZAL, Josef, 1998. *Ferdinand Kindermann. Školský reformátor a osvěcenský duchovní (1740–1801)*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství. ISBN 80-7192-366-4.
- HECHT, Louise, 2002. Die Prager deutsch-jüdische Schulanstalt 1782–1848. In: BEHM, Britta L. & LOHMANN, Uta & LOHMANN, Ingrid (Hrsg.). *Jüdische Erziehung und aufklärerische Schulreform: Analysen zum späten 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Münster – New York – Berlin: Waxmann, s. 213–252. ISBN 3-8309-1194-7.

- HECHT, Louise, 2004. „Gib dem Knaben Unterricht nach seiner Weise“ (Spr 22,6). Theorie und Praxis des modernen jüdischen Schulsystems in der Habsburgermonarchie. In: SCHEUTZ, Martin, SCHMALE, Wolfgang & ŠTEFANOVÁ, Dana (Hrsg.). *Orte des Wissens. Jahrbuch der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts*. Bochum: Verlag Dr. Dieter Winkler. Bd. 18/19, s. 117–134. ISBN 3-89911-034 X Kt, 3-89911-049-8 Gb.
- HECHT, Louise, 2008. *Ein jüdischer Aufklärer in Böhmen. Der Pedagoge und Reformier Peter Beer (1758–1838)*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag. ISBN 978-3-412-14706-8.
- HECHT, Louise, 2011. Zwischen Haskalah und Cheder. Schulen und jüdische Erziehung in den Ländern der böhmischen Krone / Mezi haskalou a chederem. Školy a židovská výchova v zemích Koruny české. *Judaica Bohemiae 46 – Supplementum. Individuum und Gemeinde. Juden in Böhmen, Mähren und Schlesien 1520 bis 1848 / Jedinec a obec. Židé v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1520–1848*. Praha – Brno: ŽMP – Společnost pro dějiny židů v České republice, s. 337–352. ISBN 978-80-87366-11-0, ISSN 0022-5738.
- HECHT, Louise, 2017. „Toleranzpatente“. In: DINER, Dan (Hrsg.). *Enzyklopädie jüdischer Geschichte und Kultur*. Stuttgart, Weimar: J. B. Metzler. Band 6: Te–Z, s. 137–141. ISBN 978-3-476-02506-7.
- KARNIEL, Joseph, 1986. *Die Toleranzpolitik Kaiser Josephs II.* Gerlingen: Bleicher Verlag. ISBN 3-88350-454-8.
- KARNIEL, Joseph, 1981. Zur Auswirkung der Toleranzpatente für die Juden in der Habsburgermonarchie im josephinischen Jahrzehnt. In: BARTON, Peter F. (ed.). *Im Zeichen der Toleranz. Aufsätze zur Toleranzgesetzgebung des 18. Jahrhunderts in den Reichen Joseph II., ihren Voraussetzungen und ihren Folgen*. Wien: Institut für protestantische Kirchengeschichte, s. 203–220.
- KATZ, Jacob, 1993. *Tradition and Crisis. Jewish Society at the End of the Middle Ages*. New York: NYU Press. ISBN 0-8147-4637-3.
- KESTENBERG-GLADSTEIN, Ruth, 1969. *Neuere Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern. Erster Teil. Das Zeitalter der Aufklärung 1782–1830*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- KISCH, Guido, 1934. Die Prager Universität und die Juden (Mit Beiträgen zur Geschichte des Medizinstudiums). *Ročenka Společnosti pro dějiny židů v československé republice*. Praha: V komisi u firmy Taussig a Taussig, Nakladatelství a knihkupectví v Praze. Roč. 6, s. 1–144.
- KLABER, Herz, 1833. *Beschreibung der am 30. Mai 1832 gehaltenen fünfzigjährigen Jubelfeyer der israel. deutschen Hauptschule in Prag nebst einer kurzen Geschichte dieser Schule*. Prag: M. I. Landau.
- NOVOTNÝ, Miroslav (ed.), 2020. *Velké dějiny země Koruny české. Školství a vzdělanost*. Praha: Paseka. ISBN 978-80-7432-985-2

- RAŠKA, Jakub, 2014. Hodnotový systém ve výuce normální školy v Praze na přelomu 18. a 19. století. Příspěvek k dějinám státu. *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, Praha: Karolinum. Tom. LIV. Fasc. 2, č. 43–75. ISSN 0323-0562.
- RIEGGER, Joseph Anton, 1788. *Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen. VII. Heft*. Leipzig, Prag: Kaspar Widtmann.
- SADOWSKI, Dirk, 2010. *Haskala und Lebenswelt: Herz Homberg und die jüdischen deutschen Schulen in Galizien 1782–1806*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. ISBN 9783525369906, 9783647369907.
- SAPPERSTEIN, Marc, 1989. *Jewish Preaching 1200–1800. An Anthology*. New Haven – London: Yale University Press. ISBN 0-300-04355-4.
- SILBER, Michael K., 2008. „Josephinian Reforms“. In: HUNDERT, Gershon David (ed.). *YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. New Haven – London: Yale University Press. Vol. I, s. 931–834. ISBN 978-0-300-11903-9. Dostupné z: <https://encyclopedia.yivo.org/article/175>.
- SINGER, Ludwig, 1933. Zur Geschichte der Toleranzpatente in den Sudetenländern. *Ročenka Společnosti pro dějiny židů v československé republice*. Praha: V komisi u firmy Taussig a Taussig, Nakladatelství a knihkupectví v Praze. Roč. 5, s. 223–304.
- SINGER, Ludwig, 1934. Zur Geschichte der Juden in Böhmen in den letzten Jahren Josefs II. und unter Leopold II. *Ročenka Společnosti pro dějiny židů v československé republice*. Praha: V komisi u firmy Taussig a Taussig, Nakladatelství a knihkupectví v Praze. Roč. 6, s. 189–280.
- SLÁDEK, Pavel, 2011. Ezekiel Landau (1713–1793). A Political Rabbi. In: Cerman, Ivo, Kruger, Rita & Reynolds, Susan (eds.). *The Enlightenment in Bohemia. Religion, Morality and Multiculturalism*. Oxford: Voltaire Foundation in association with Liverpool University Press, s. 233–251. ISBN 0729410145, 978-0729410144.
- SOXBERGER, Thomas, 2015. Eighteenth Century Yiddish Prints from Brünn/Brno as Documents of Language Shift in Moravia. *Judaica Olomucensia (Jewish Printing Culture between Brno, Prague and Vienna in the Era of Modernization, 1750–1850)*, Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci. Č. 1, s. 62–89. ISSN 1805-9139.
- TINKOVÁ, Daniela, 2022. *Osvícenství v českých zemích. I. Formování moderního státu (1740–1792)*. Praha: NLN. ISBN 978-80-7422-852-0.
- WANNICZEK, Johann, 1832. *Geschichte der prager Haupt-Trivial- und Mädchenschule der Israeliten, deren Verfassung und merkwürdigen Vorfälle von ihrer Gründung bis auf gegenwärtige Zeiten*. Prag: M. I. Landau.
- WIENER, Moses, 1785. *Nachricht von dem Ursprunge und Fortgange der Deutschen jüdischen Hauptschule zu Prag*. Prag: Johann Joseph Diesbach.

S Staré texty pro nové žáky. Učebnice židovských sekulárních škol v českých zemích na konci 18. století¹

Andrea Jelínková^a

^a The Library of the Czech Academy
of Sciences, Czech Republic
jelinkova@lib.cas.cz

Received 19 March 2025

Accepted 7 April 2025

Available online 31 December 2025

DOI 10.82130/hs2025-02-008

Abstract Old Texts for New Pupils. Textbooks of Jewish Secular Schools in the Czech Lands at the End of the 18th Century

This paper focuses on textbooks used in Jewish secular schools and published in Bohemia and Moravia from 1780s to the early 19th century, after the reforms of Jewish education were introduced in the Czech lands. It will concentrate on the primer and the reader. It examines the circumstances of the creation of these two textbooks and the method of their compilation. On the basis of a compar-

ison with textbooks for Christian schools, it analyses the extent to which they reflect the specific situation of the Jews, especially in terms of religion, language and culture. The results of the research reveal how the reform of Jewish education from its introduction in 1781–1782 to the beginning of the 19th century is reflected in the textbooks used in Jewish secular schools in the Czech lands.

Keywords Jewish education, textbooks for Jewish schools, reform of Jewish education, Jewish secular schools, Jews in Bohemia and Moravia

Úvod

Židovské školství se pod vlivem reforem Josefa II. zásadně změnilo. Dvorský dekret, resp. patent vydaný Josefem II. pro české (1781) a moravské židy (1782) (podrobněji a s přehledem dosavadní literatury Cermanová, 2020) rozšířil školskou reformu vyjádřenou ve všeobecném školním řádu z roku 1774 i na židovské školství. De facto tak stát zavedl

1 Tato studie vznikla v rámci institucionální podpory výzkumu Knihovny Akademie věd ČR, v. v. i. (RVO: 67985971).

povinnost sekulárního školství v zemském jazyce, což bylo ve stávajícím systému židovského vzdělávání novinkou. Systém židovského vzdělávání byl popsán poměrně nedávno (Cermanová, 2023, s. 25–29 i s odkazy na další literaturu k tématu). Stručně tedy připomeňme, že do té doby byli vzdělávání téměř výlučně chlapci a výuka se omezovala na hebrejštinu a náboženská témata. Základy náboženské praxe a etické výuky získávaly děti v domácím prostředí. Od cca pěti let věku pak chlapci navštěvovali nižší školy (*cheder*), kde se učili základy čtení a psaní v hebrejštině a věnovali se studiu Tóry (Pentateuch). Starší a nadaní chlapci od cca 12 let mohli pokračovat na navazující vyšší náboženské škole (*ješiva*), kde se studoval základní pramen židovského náboženského práva, Talmud.

Cílem josefínských reforem bylo v první řadě zmenšit kulturní a jazykové rozdíly mezi Židy a jejich okolím a více integrovat židovské obyvatelstvo do státních struktur. Z hlediska státní politiky bylo současně snahou o integraci i odstranění židovského vernakulárního jazyka (jidiš či *jüdischdeutsch*), a to za každou cenu: toleranční patent nařizoval vést úřední dokumenty v němčině a kromě toho se uvažovalo i o budoucím zákazu tisknout knihy v těchto jazycích a dovážet je (Singer, 1934, s. 198–199).² Napomoci k tomu mělo i zavedení sekulární výuky v němčině. Snahou státu bylo Židy vzdělat, a zvýšit tak jejich využitelnost pro státní ekonomiku. Soudobým diskurzem šlo státu o *Verbesserung der Juden*, polepšení Židů.³ Není tak překvapivé, že se židovské sekulární školství zaměřilo především na výuku německého jazyka a dále etiky či morálky. Kromě těchto předmětů se v židovských sekulárních školách vyučovala i matematika, zeměpis a přírodopis.

2 Tento návrh obsahovalo dobrozdání J. A. Rieggera, o němž se podrobněji zmíním dále. K zákazu tisku knih v jidiš v této době nedošlo. Dovoz veškerých knih v hebrejštině i jidiš do habsburské monarchie byl ovšem zakázán v roce 1802. Podrobněji Cermanová, 2012, s. 227. Děkuji dr. Ivetě Cermanové za připomínky k textu.

3 Termín přejatý z názvu pojednání Christiana Wilhelma Dohma *Ueber die bürgerliche Verbesserung der Juden*, Berlin und Stettin: bey Friedrich Nicolai, 1781. Podrobněji ke vztahu státu a Židů Cermanová, 2020, s. 5–57.

Náboženské versus světské vzdělávání

Vývoji židovského školství především v německých zemích se věnuje několik prací, z nichž většina vyšla v ediční řadě *Jüdische Bildungsgeschichte in Deutschland* editorek Uty a Ingrid Lohmannových.⁴ V českých zemích je podrobně zdokumentovaná především činnost pražské židovské hlavní školy, a to jak dobovými prameny (Böhm, 1784; Böhm, 1785; Wiener, 1785; Wanniczek, 1832), tak moderními studiemi (Kestenberg-Gladstein, 1969; nověji Hecht, 2002; Hecht, 2008; Hecht, 2011), a dále školství v Haliči (Sadowski, 2010). Práce Louise Hecht i Dirka Sadowskiho se mimo jiné věnují také učebnicím; převážně na ně se pak zaměřuje samostatná přehledová práce (Glasenapp & Nagel, 1996, ke sledovanému období především s. 15–64) i další dílčí studie (Nagel, 2015 s přehledem starší literatury).

Zde pouze stručně připomeňme, že podle tolerančního patentu byli Židé povinni zřídit sekulární školy v každém větším městě (triviální školy). V sídle zemské správy (Praha) pak měla být zřízena větší, tzv. hlavní škola, kde se mimo výuku žáků školili i budoucí učitelé.⁵ V místech s malým počtem obyvatel, kde nebylo možno zřídit židovskou školu, měly židovské děti navštěvovat křesťanské školy (Cermanová, 2023, s. 40–41). Náklady na zřízení a provoz školy nesly židovské obce. V habsburské monarchii bylo židovské sekulární školství nařízeno státními úřady, na rozdíl od např. Pruska: berlínská Jüdische Freyschule byla projektem židovských osvícenců, *maskilim* (k ní Lohmann, 2001).

4 Podrobně k ediční řadě viz <https://www.ingridlohmman.de/JF/Schriftenreihe.htm>.

5 Brno, sídlo zemské správy Moravy, patřilo mezi královská města a Židé zde sídlit nesměli. Židovské hlavní školy se v dobových pramenech často nazývají často i jako normální školy. Oproti jiným školám tohoto typu měly normální školy rozšířenou výuku a sloužily i ke vzdělávání budoucích učitelů. V tomto smyslu byla židovská hlavní škola v Praze zároveň školou normální. Dále se židovské sekulární školy často označují i jako německé školy (deutsche Schulen), případně normální školy (Normalschulen). V tomto textu se věnuji především sekulárním, tj. normálním židovským školám. Podrobněji k terminologii viz Přehled typů základních škol na českém území od roku 1774, dostupné z: https://nmpk.gov.cz/sites/default/files/2023/Misc/P/C5%99ehled_typ%C5%AF_z%C3%A1kladn%C3%ADch_%C5%A1kol_na_%C4%8Desk%C3%A9m_%C3%BAzem%C3%AD_od_roku_1774.pdf.

Paralelně se sekulární výukou pod dohledem státu ovšem nadále probíhala výuka v židovských náboženských školách (*cheder*, *ješiva*). Zároveň, a to bylo podmínkou židovských představitelů v čele s tehdejšími rabíny Ezechielem Landauem (1713–1793) při jednáních se státním radou Ferdinandem Kindermannem von Schulstein (1740–1801) o zakládání židovských sekulárních škol na podzim roku 1781, nesměly nově vzniklé školy narušit primární postavení náboženského vzdělávání, které bylo z pohledu tradičních židovských kruhů nejdůležitější (k jednání Glasenapp & Nagel, 1996, s. 25–27, Hecht, 2011, s. 345–346). Výuka v nových židovských školách měla být striktně nábožensky neutrální.

Abychom ovšem dopad nově zavedeného sekulárního školství nepřecenili, je důležité připomenout reálnou situaci. Docházka do židovských škol se vztahovala na děti od 10 let do 13 let,⁶ nejdříve na chlapce, později i na dívky – v Praze existovala židovská dívčí škola od roku 1784. Výuka probíhala pět dní v týdnu, čtyři hodiny v létě a dvě hodiny v zimě v odpoledních hodinách (Wiener, 1785, s. 26), přičemž věk dětí i počet vyučovacích hodin se v průběhu let mírně měnil a upravoval. Židovské sekulární školy navštěvovala asi třetina nebo čtvrtina dětí, na něž se povinnost vztahovala, a jednalo se spíše o chudší děti. Ty z majetnějších rodin měly častěji domácí výuku, během níž dostávaly i základy světského vzdělání včetně výuky cizích jazyků, především němčiny, a to podle zámožnosti i míry akulturace svých rodičů. Na omezený vliv nových škol, zejména na jazyk, upozorňuje i zpráva nejvyššího guberniálního rady Johanna Antona von Rieggera o stavu vzdělanosti českých Židů z roku 1786, tedy čtyři roky po založení škol: podle něj Židé mluví „jüdischdeutsche korupte misch-maschsprache“, a dále připomíná, že existuje mnoho židovských dětí, které neumí pojmenovat stovky věcí správně německy, ale pouze v židovské řeči (citováno dle Singer, 1934, s. 196).

6 Ve věku 13 let se židovský chlapec stával plnoprávným členem náboženské obce, tento přechodový rituál je tradičně spojen s oslavou bar micva.

Z pohledu státních úředníků představovala neznalost jazyka zásadní problém. Ačkoli se Riegerův názor může jevit jako přehnaný, potvrzují jej i tehdejší židovské prameny, jako například zpráva Mosese Wienera, učitele na pražské židovské hlavní škole: „Kdo by věřil [tomu], že národ, který se většinou živí obchodováním mezi Němci, obvykle neumí německy ani psát, ani číst? Přesto píší a mluví, ale jak? Takže nemůžeme mít skutečnému Němci za zlé, když si hořce stěžuje na kruté týrání své národní řeči“ (Wiener, 1785, s. 13, překlad autorka). Wiener nesporně reflektoval reálnou situaci z vlastní zkušenosti, nicméně zde jako by zcela přebíral narativ státních úředníků i státního rady Rieggera.

Jazyk a etika

Výuka na židovských normálních školách zahrnovala čtení, psaní, matematiku, přírodopis a mravouku. V duchu osvícenského optimismu se přitom kladl důraz na zemský jazyk a dále na etiku. Tyto dva okruhy předmětů spolu souvisí více, než je na první pohled zjevné: propojení jazyka a morálky vychází z představ osvícenců, že jazyk bez pravidel neumožňuje správné chápání, poznání a vědění (k tomu zejména Sadowski, 2010, s. 175–181). V tom se ostatně shodují jak židovští osvícenci *maskilim*, tak státní úředníci.

Připomeňme, že mluveným jazykem Židů v českých zemích byla jidiš, jazyk vzniklý ve středověku z hornoněmeckého dialektu s příměsí hebrejštiny a slov ze slovanských a románských jazyků (podrobněji Aptroot & Gruschka, 2010). Zhruba od poslední čtvrtiny 18. století se západní jidiš postupně přibližovala němčině – pro tuto pozdní fázi jidiš se vžil termín přechodová západní jidiš (Soxberger, 2015, s. 69), *jüdisch-deutsch* či *Ashkenazic German* (Wexler, 1981; Uličná, 2016, s. 162). Tento jazyk či etnoлект (Balík, 2015, s. 12, pozn. 5), se blíží němčině v syntaxi, morfologii i slovní zásobě, vždy se však zapisuje či tiskne hebrejskými literami. Přestože se Židé německy domluvili, nejednalo se rozhodně o tzv. *Hochdeutsch* a v dobových pramenech je zmiňován i jejich

specifický akcent (Wiener, 1785, s. 68).⁷ V nežidovském prostředí byl jazyk jidiš považován za zkaženou němčinu, hatmatilku a jazyk bez pravidel. Jidiš byla zároveň prezentována jako jazyk lůzy a spodiny a mnoho výrazů z jidiš přešlo do argotu.⁸

Se zesměšněním židovského jazyka se přitom setkáváme i v neutrálních a seriózně se tvářících dobových pojednáních. Pražský cenzor hebrejských knih a hebraista Leopold Tirsch (1733–1788) ve své učebnici jidiš *De lectione judeo-germanica* cituje fiktivní dopis mezi dvěma Židy, končící výzvou „pošli mi nějaké víno a pálenku“ a postskriptem: „pošli mi i *chumaš* a několik *majsesforim* [tj. Pentateuch a knihy jidiš legend a příběhů], protože mi můj předchozí *bachur* [student] ukradl všechny knihy, a já bych se chtěl pomodlit noční modlitbu“.⁹

Výuka jazyka v židovských normálních školách se tedy soustředila na němčinu, nácvik správné výslovnosti, čtení a psaní, stylistiku či diktáty. Druhým středobodem zájmu v těchto školách byla výuka etiky. Vyplývá z představy, že Židé jsou sice mimo jiné i kvůli jazyku mravně pokřivení, avšak v duchu osvěcenského optimismu je lze napravit (k tomu zejména Sadowski, 2010, s. 177–178). Tomu odpovídala i struktura a koncepce vydávaných a používaných učebnic.

7 Dobová příručka učitele matematiky a přírodních věd na židovské hlavní škole Simona Gunze (též Gunzenhausen) se podrobně věnuje správné výslovnosti samohlásek (o, u) i souhlásek (s, ch aj.). Viz Gunz, Simon: *Praktische Bemerkungen und Vorschläge, zur Verbesserung des Lesefaches, für angehende deutsche Haus- und Schullehrer, vorzüglich jene der jüdischen Jugend*, ... Praha: Tiskárna normální školy, 1792, BCBT10924, s. 11–16.

8 Zmiňme zde například Puchmajerův slovníček výrazů českých zlodějů (*Hantýrka*), jenž vyšel jako příloha k jeho mluvnici romštiny, který obsahuje mnoho výrazů z hebrejštiny, resp. jidiš. Puchmajer, Antonín Jaroslav: *Románi Čib, das ist Grammatik und Wörterbuch der Zigeuner Sprache, nebst einigen Fabeln in derselben, dazu als Anhang die Hantýrka, oder die Čechische Diebessprache*. Prag: Auf Kosten der Josepha verwittweten Vetterl von Wildenbrunn, 1821.

9 [Tirsch, Leopold]: *De lectione judaeo-germanica*... Praha: Tiskárna jezuitská – Jan Jiří Schneider, faktor, 1769, BCBT14345, nepag., s. [6]. Dodejme, že uvedené knihy nejsou k modlitbě zapotřebí.

Učebnice pro novou dobu

Podrobně se nyní zaměříme na základní školní pomůcku, učebnice. Učebnice používané v normálních školách, stejně jako školy samotné, vycházely ze zásad náboženské tolerance (podrobněji i s přehledem starší literatury Čornejová [ed.], 2020, s. 138–168). Byly ovlivněny tehdejší myšlenkou filantropismu vycházející z pedagogických názorů Basedowových, Pestalozziho a dalších a měly být nadkonfesijní (Wiener, 1785, s. 26). Pro potřeby normálních škol tak vznikly nové učebnice podle tzv. normální metody vypracované Ignácem Felbigerem. Vydáváním, kontrolou a distribucí učebnic byla pověřena Komise pro normální školy, která převzala do své správy zrušenou jezuitskou tiskárnu v pražském Klementinu (Mádlová, 2017, s. 63–71). Učebnice pro potřeby normálních škol se dále tiskly i v Brně a ve Vídni.

Již bylo zmíněno, že na židovských sekulárních školách se kladl největší důraz na výuku němčiny a etiky. Pouze pro tyto předměty vznikly zvláštní učebnice. Přestože součástí kurikula byla od nižších tříd také matematika a ve vyšších třídách i geometrie (Erdmesskunde), základy geografie (Karte Böhmens/kaiserlichen Staaten), přírodovědy (Naturgeschichte, Naturlehre) a dějin (Weltgeschichte), pro tyto předměty se zřejmě užívaly stejné učebnice jako v křesťanských školách. Jediné specifické učebnice pro židovské žáky německých škol v českých zemích tak byly slabikář (*Namenbüchlein*, *Buchstabierbüchlein*) a čítanka (*Lesebuch*), používaná pro výuku etiky. Nešlo ovšem o nové učebnice, ale o přepracování či adaptaci učebnic pro křesťanské školy.

Tento postup v zásadě vycházel ze snahy dodržet jednotnou koncepci učebnic normálních škol a současně z nedostatku času na jejich přípravu: jednání mezi Ferdinandem Kindermannem a rabínem Ezechielem Landauem proběhla v listopadu 1781, přičemž židovská hlavní škola v Praze (Israelitische Hauptschule) byla otevřena už v květnu 1782. Mnohem zásadnější byl ovšem rezervovaný přístup židovských představitelů, konkrétně vrchního rabína Ezechiela Landaua, k sekulárnímu školství (obecněji o reakcích E. Landaua na tehdejší dění viz Sládek, 2011). O přepracování nebo dokonce nový text čítanky či učebnice etiky židovská strana neměla zájem. Dobové prameny s ohledem na diplomacii sice eufemisticky tvrdí, že: „sie selben [židovští představitelé] nicht

im Stande waren“ (Böhm, 1784, s. 139–140), ale výsledkem kompromisu bylo, že úpravu učebnic delegovala židovská obec na státní úřad.

Zatímco židovské autority o přípravu vlastních učebnic nestály, protože se nechtěly v sekulárním vzdělávání nařízeném státem angažovat víc, než bylo nezbytně nutné, z pohledu vzdělavců a úředníků pověřených jeho organizací nebyli Židé schopni vlastní učebnice ani připravit. Tento názor alespoň předkládá Böhmová zpráva a přičítá jej na vrub celkové opožděnosti a zaostalosti Židů: podle něj k nim dospělo osvícenství později – a teprve až se rozšíří, jistě si Židé připraví vlastní učebnice (Böhm, 1785, s. 87–90).

Přepracování obou učebnic se ujal již zmiňovaný Ferdinand Kindermann von Schulstein, státní zmocněnec pro zřizování židovských normálních škol a zároveň vyšehradský probošt (k němu Tinková, 2022, s. 245–263). Přepracoval čítanku (*Lesebuch*), používanou jako učebnici morálky, etiky, a zřejmě i slabikář (*Namenbüchlein*). Aby se Kindermann vyhnul možným kontroverzím, předložil před vytištěním korekturu (Abdruck) čítanky vrchnímu rabínovi Landauovi ke kontrole. Ten sice korekturu přehlédl, ale nevěnoval jí asi velkou pozornost – uteklo např. označení Starý zákon, které neodpovídá židovské tradici¹⁰ (k přepracování učebnic Böhm, 1784, s. 139–141, Wiener, 1785, s. 27).

Jak Kindermann při úpravě učebnic postupoval? V zásadě vynechával křesťanské pasáže, nejčastěji modlitby, a některé mravoučné příběhy, které se příliš vzdalovaly tehdejšímu židovskému životu (podrobněji ke Kindermannově metodě Glasenapp & Nagel, 1996, s. 27–36). Vynechané části ale nenahrazoval odpovídajícími židovskými reáliemi nebo modlitbami (desatero, vyznání víry), protože v normálních školách se náboženství vyučovat nemělo – to bylo vlastně podmínkou jejich uznání či spíše tolerance ze strany židovské obce. Odpovídající náhrada přitom možná byla, přinejmenším u starozákonních pasáží – v té době už totiž existoval překlad Bible do němčiny

10 *Lesebuch*, s. 49, kapitola o společenských povinnostech, část týkající se vztahu k bližnímu.

pořízený okruhem osvícenců kolem Mosese Mendelssohna.¹¹ Nepřipadalo ovšem v úvahu, že by se v té době prosadil do vyučování v tehdejší tradiční Praze (k tomu Flatto, 2017, s. 289–296).

Křesťanské versus židovské učebnice

Dříve, než se budeme věnovat obsahu jediných dvou specifických židovských učebnic používaných v židovských sekulárních školách – slabikáře a čítanky, nahlédneme na ně krátce z kvantitativní perspektivy podle počtu vydání. U slabikáře jsme zjistili celkem tři vydání mezi lety 1781–1801.¹² První vydání slabikáře, které muselo vyjít v Praze v letech 1781–1782 (přesněji mezi listopadem a květnem 1782, kdy byla otevřena první hlavní židovská škola v Praze), se nedochovalo. Další (druhé?) vydání v Brně mezi lety 1782–1784 známe díky jedinému exempláři,¹³ stejně sporadicky je doloženo i další vydání v Praze z roku 1801.¹⁴ Čítanka vycházela častěji – zjistili jsme celkem šest vydání: první v Praze z roku 1781 se nedochovalo, stejně jako další (Praha 1784 a 1789, k nim Hecht, 2008, s. 111–117, Sadowski, 2010, s. 191). Exemplářem jsou doložena tři vydání čítanky: v Brně v roce 1782,¹⁵ v Praze z roku 1788 a 1811.¹⁶

11 Mendelssohnův překlad Bible, tzv. *Bi'ur*, vznikl mezi lety 1780–1783. Kindermann k němu jistě mohl mít přístup, protože si s Mendelssohnem korespondoval. K jejich korespondenci Hecht, 2008, s. 113–114.

12 Žádné pozdější vydání slabikáře se autorce této studie v bibliografích ani souporných katalogích dohledat nepodařilo.

13 *ABC oder Buchstabierbüchlein nebst den Leseübungen für die jüdische Jugend der deutschen Schulen im Markgrathume Mähren*. Brünn: gedruckt mit Swobodischen Schriften, [cca 1782–1784], BCBT36177, exemplář Vědecká knihovna v Olomouci.

14 *ABC und Buchstabirbüchlein nebst Leseübungen für die jüdische Jugend der deutschen Schulen im Königreiche Böhme*. Prag: Verlag der k. k. Normalschul-Buchdruckerey, 1801, exemplář Pedagogische Hochschule Wien.

15 *Lesebuch für die jüdische Jugend der deutschen Schulen im Markgrathume Mähren*. Brünn: gedruckt mit Swobodischen Schriften, durch Johann Siedler, Faktorn, 1782, BCBT32894 eviduje čtyři exempláře (Brno, Olomouc, Stuttgart, Berlin).

16 *Lesebuch für die jüdische Jugend der deutschen Schulen im Königreiche Böhmen*. Prag: Normalschul-Buchdruckerey, 1788, BCBT523168, exemplář Koninklijke Bibliotheek Brussel; pod stejným názvem vyšlo i v Praze 1811, exemplář Leo Baeck Institute Library.

Malá dochovanost židovských učebnic je vcelku logická: učebnice a školní literatura obecně patří k užitkové literatuře, která většinou nebyla určena k uchovávání. U učebnic pro židovské školy také můžeme oprávněně předpokládat nižší náklad kvůli menšímu počtu žáků. Malý počet vydání těchto učebnic pak souvisí s demografií – Židé tvořili v té době přibližně dvě procenta obyvatelstva Čech a Moravy,¹⁷ ale z hlediska kvantitativního je srovnání s křesťanskými učebnicemi přesto překvapivé a ukazuje velkou disproporci. Ve srovnatelnou dobu totiž vyšlo v Čechách a na Moravě téměř 30 vydání slabikářů v češtině nebo němčině (24 v češtině a pět v němčině), od založení normálních škol v roce 1774 do roku 1801 pak téměř 50 (36 v češtině a 11 v němčině včetně minimálně čtyř dvojjazyčných vydání). Průměrně se tedy slabikář tiskl dvakrát do roka. Druhý díl čítanky pro křesťanské školy byl vydán minimálně šestkrát.¹⁸

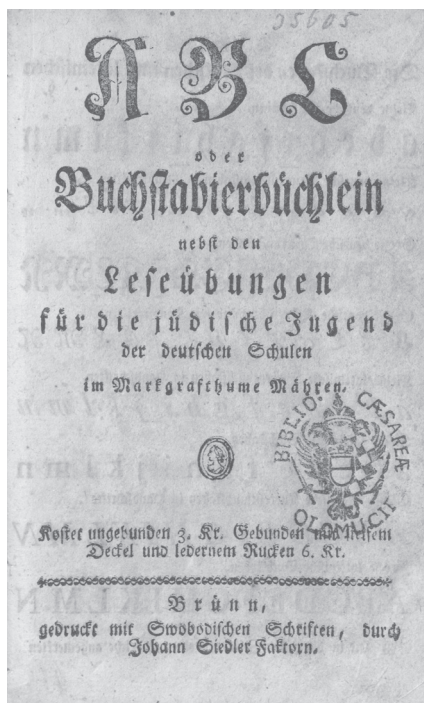
Slabikář

Základní učebnicí, dodnes spojenou s počátky výuky, je slabikář. V případě židovských škol se jednalo skutečně o zcela zásadní pomůcku – Židé totiž, jak víme, nemluvili správně německy a až na výjimky neuměli ani latinkové písmo. V tomto ohledu byla jejich situace v porovnání s křesťanskými dětmi složitější. Základy gramotnosti – elementární znalost čtení a psaní – totiž získávaly děti často již v rodině, před zahájením školní docházky. V případě židovských dětí a němčiny, jazyka školní výuky, to ovšem neplatilo. K základní znalosti čtení a psaní velmi často sloužily například i modlitební knihy, ostatně často jediné knihy, které chudší rodiny měly. Jak připomíná učitel M. Wiener, na rozdíl od křesťanských modlitebních knih ovšem nejsou židovské modlitební knihy psány v *živém* jazyce (Wiener, 1785, s. 72).

17 Pro Čechy máme časově nejbližší demografické údaje k roku 1785, kdy zde žilo cca 42 000 Židů. Na Moravě žilo v roce 1754 kolem 20 000 Židů, v roce 1784 více než 26 000 a k roku 1801 necelých 28 000 (Pěkný, 2001, s. 637).

18 Údaje o vydáních vycházejí z *Bibliografické databáze bohemikálních tisků, rukopisů a moderní literatury* na portále www.knihoveda.cz.

Pro potřeby této práce jsem podrobně zkoumala vydání slabikáře (Brno 1782–84) a čítanky (Brno 1782) a porovnála je s výchozími učebnicemi pro křesťanské děti. Slabikář (obr. 1) začíná přehledem latinkové abecedy, tiskacího a psacího písma, nácvikem čtení slabik a jednoduchých slov. Poté následují kratší říkanky, přísloví či motivační hesla, na něž navazují delší mravoučná čtení, která slabikář uzavírají. Jde o příběhy převzaté z různých vydání slabikářů a čítanek pro křesťanské děti.¹⁹ Vynechány byly modlitby a texty týkající se základů křesťanského

Obr. 1. ABC oder Buchstabierbüchlein nebst den Leseübungen für die jüdische Jugend der deutschen Schulen im Markgrathume Mähren. Brünn: gedruckt mit Swobodischen Schriftten, [cca 1782–1784]. Exemplář Vědecká knihovna v Olomouci, signatura 35.605.

19 Vzorem byl jednak slabikář používaný v normálních školách a dále čítanka sestavená Ignazem Felbigerem: slabikář *ABC und Buchstabirbüchlein zum Gebrauche der Landschulen in den kaiserlich-königlichen Staaten*. Praha: Tiskárna normální školy, 1777, BCBT14618; čítanka *Leseübungen in verschiedenen Schriftarten, für die Schüler der Landschulen in den kaiserl. königl. Staaten*. Praha: Tiskárna normální školy, 1777, BCBT08318.

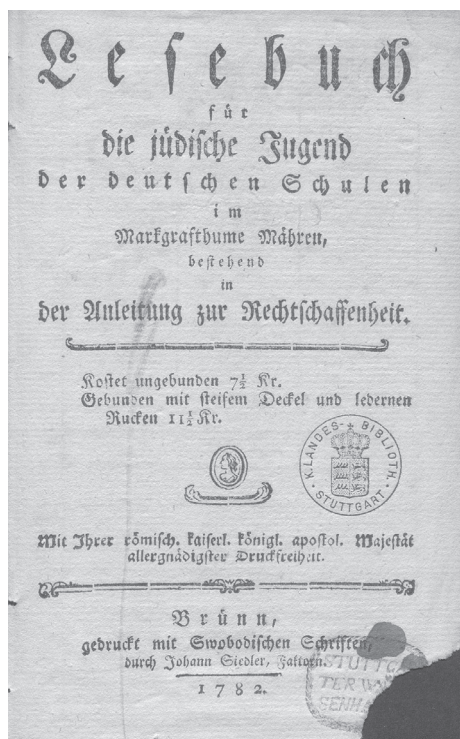
náboženství. Mimo to byly vypuštěny některé příběhy, které jsou zcela mimo tehdejší židovský život: například texty o oráči nebo o zlých sedlácích. F. Kindermann dále vynechal i pasáže zmiňující Ježíše, avšak ty, jež se vztahují k Bohu, ve slabikáři zůstaly. Připomeňme také, že v příbězích nedošlo k úpravě jmen, takže hrdinové mravoučných příběhů v židovských slabikářích se jmenují například Wilhelm či Karl.

Slabikář dále obsahuje školní řád (*Schulgesetze*), s pravidly chování ve škole, k učitelům a ke spolužákům. Tento školní řád byl v křesťanských učebnicích součástí druhého dílu čítanky. Obsahoval i pravidla chování v kostele, která ovšem v přepracování pro židovské školy byla, stejně jako ve výše uvedeném případě, vynechána zcela bez náhrady. Místo adaptace, která by zohledňovala židovskou obdobu kostela, tj. synagogu, uzavírala slabikář neutrální motivační báseň.

Čítanka

Obdobnou metodou přepracoval Kindermann i čítanku (obr. 2). Vychází z druhého dílu čítanky, učebnice používané v křesťanských normálních školách k výuce mravů a etiky.²⁰ V úvodu opět logicky vynechal části spojené s křesťanskou věroukou a dále výrazně zkrátil pasáže o obecných základech morálky, doprovázené v originále citacemi z Nového zákona. Pasáže o vztahu k bližnímu a rodině byly v židovské verzi doplněny citáty z Pentateuchu místo původních odkazů na Nový zákon, což byla jediná adaptace, k níž Kindermann přistoupil. V učebnici se mimo jiné pojednává i o etiketě – vhodném chování, oblečení, osobní hygieně, včasně postoje, sezení, vstupu do místnosti, pozdravech, větrání. V této zdánlivě neutrální části pečlivý Kindermann vynechal odstavec o správném klečení: na rozdíl od křesťanské praxe se během židovských modliteb nepokleká. Obdobně byla z části věnované rodině vynechána věta o nerozlučitelnosti manželství, protože rozvod je v judaismu legitimní. Logicky byla rovněž vynechána i část o duchovních, jejich hierarchii a povinnostech vůči křesťanským věřícím. Oddíl o společnosti

20 *Lesebuch für die Schüler der deutschen Schulen in den K. K. Staaten. Zweyter Theil bestehend in der Anleitung zur Rechtschaffenheit.* Praha: Tiskárna normální školy – Jan Adam Hagen, faktor, 1780, BCBT08329.

Obr. 2. *Lesebuch für die jüdische Jugend der deutschen Schulen im Markgrathume Mähren, bestehend in der Anleitung zur Rechtschaffenheit.* Brünn: gedruckt mit Swobodischen Schriften, durch Johann Siedler, Faktorn, 1782. Exemplář Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, signatura Paed.oct.2379.

(*Gesellschaft*) tak zdůrazňuje teze, že základem dobré společnosti je vzájemná láska lidí. Patriotismu je věnován celý závěrečný oddíl (*Vaterlandsliebe*), v němž se zdůrazňuje myšlenka, že vlast není místo, kde se člověk narodil, ale kde žije (podrobněji Sadowski, 2010, s. 196–200). Je zřejmé, že Kindermannovo přepracování – jako na adaptaci na ně lze nahlížet pouze částečně – spočívalo ve vynechání pasáží, ne v jejich nahrazování novými texty. Výjimku představovala pouze náhrada novozákonních citátů vhodnými citacemi ze Starého zákona. Kindermann ve slabikáři zdůrazňuje obecně etické a humanistické principy a věnuje se i základní etiketě, tzv. „kinderstube“. Na tento přístup upozorňují i dobové prameny: přepracování mělo zohlednit neotesanost (*rohigkeit*) židovských dětí, vzít v potaz jejich nectnosti a chyby a na ně

zaměřit mravouku (Böhm, 1784, s. 139–140).²¹ V učebnicích měly naopak zůstat pasáže, které by židovské děti mohly číst spolu s křesťanskými.²² Výsledkem Kindermannovy práce je učebnice etiky pro židovské děti vytvořená úředníkem a zároveň katolickým duchovním.

Příliš židovské?

Zajímavé je druhé vydání čítanky z roku 1784, jež se sice nedochovalo, ale známe ho díky podrobné recenzi v časopise pruských osvícenců *Measef*.²³ Anonymní recenzent druhé vydání chválí a považuje ho za nejlepší učebnici etiky a morálky určenou židovským dětem. Díky podrobnému obsahu, který je součástí recenze, víme, že v tomto vydání byly nově doplněny úryvky etických pasáží z Talmudu. Autorem těchto doplňků byl nejspíš zmiňovaný Moses Wiener (podrobněji Kestenbergl-Gladstein, 1969, s. 55; Hecht, 2008, s. 116–117). Naopak třetí vydání učebnice z roku 1789 se shodovalo s prvním, vyšlo tedy bez tohoto doplňku. To opět naznačuje pnutí mezi školou a židovskou obcí, která ji financovala: do výuky židovských sekulárních škol neměla být zahrnuta židovská náboženská výuka v žádné formě (Sadowski, 2010, s. 190–191).

Připomeňme rovněž, že již v roce 1781 vyšla v Praze skutečně židovská čítanka. Pod názvem *Lesebuch für Jüdische Kinder* ji sestavil David Friedländer (1750–1834), radikální osvícenec z okruhu Mosese Mendelssohna.²⁴ Poprvé vyšla v Berlíně v roce 1779 a v Praze o dva roky později, zřejmě jako patisk.²⁵ Tato čítanka začíná přehledem abecedy

21 Tento Böhmův pohled přebírá i Wiener. Je přitom pozoruhodné, nakolik Wiener, učitel v pražské židovské škole, přejímá názory a postoje nežidovských úředníků vůči Židům (komolení němčiny, přílišná pozornost věnovaná náboženskému studiu, neotesanost židovských dětí, výuka kvůli lepšímu využití Židů pro stát, atp.) Wiener s. 13, s. 25 a s. 27.

22 To se týkalo provinčních škol, které navštěvovaly židovské i křesťanské děti.

23 *Erste Zugabe des zweyten Jahrgangs zu der hebräischen Monatsschrift (Ha-measef) dem Sammler. Ha-measef 2* (Dezember 1784), s. 7–14.

24 Komentovanou edici této čítanky připravila Zohar Shavit, viz Friedländer, 1989.

25 *Lesebuch für Jüdische Kinder. Zum Besten der jüdischen Freyschule*. Berlin: in Commiſſion bey Christian Friedrich Voß und Sohn, 1779, VD18 12139467. *Lesebuch für*

a základů čtení, pokračuje Maimonidovými třinácti články víry, následují desatero, bajky Berachji Nakdana, etické narativní pasáže z Talmudu, překlad několika modliteb a etické výroky z Talmudu. Čítanku uzavírá přepracování několika mravně-etických příběhů vycházejících z knihy Přísloví i antických zdrojů (příběhy o Archytasovi, Sokratovi, Damonovi a Pythiasovi aj.). Proč Kindermann nepoužil jako základ tuto čítanku? Z pohledu pražských elit reprezentovaných rabínem Landauem byla příliš osvícenská a málo židovská (použitím překladu Talmudu do němčiny a tématy z antiky), naopak pro státní úředníky byla židovská až příliš (Maimonides, Talmud). Kindermann se tak raději rozhodl upravit křesťanské učebnice.

Teprve o třicet let později vznikla „židovská“ učebnice etiky a náboženství *Bnej Cijon* (Víděň a Augsburg 1812). Jejím autorem byl radikální osvícenec Herz Homberg (1749–1841), pověřený úředním dohledem nad židovskými státními školami v Haliči (podrobněji Sadowski, 2010, *passim*; Hecht, 2008, s. 159–163). Byla zařazena i do kurikula židovských sekulárních škol a měla zásadní význam: zkouška z *Bnej cijon* byla totiž od roku 1812 povinná pro všechny židovské novomanžele. Ti se přitom už od roku 1786 museli zároveň prokázat dokladem o absolvování židovské sekulární školy. Obě nařízení vedla přinejmenším k dočasnému zvýšení návštěvnosti židovských škol.

Závěr

Židovské sekulární školy představovaly novum v dosavadním židovském vzdělávání a současně položily základ jeho dlouhodobé dvojkojnosti. Ze strany tradiční židovské ortodoxie byly spíš tolerovány, než respektovány. Rovněž učebnice vydávané pro potřeby těchto židovských škol představovaly nový fenomén: v židovském prostředí dosud neexistovala teoretická učebnice shrnující základy židovské věrouky, navíc v němčině, jazyce normálních škol. Výuka židovského náboženství byla totiž tradičně založena na studiu textů (Tóry, Tanachu, Talmudu).

Jüdische Kinder. Verfasst von einem bekannten jüdischen Gelehrten in Berlin. Praha: Johann Ferdinand von Schönfeld, 1781, BCBT33409. K prvnímu vydání Glasenapp & Nagel, 1996, s. 20–25, k oběma Nagel, 2015, s. 147–153.

I proto byly při výuce v židovských normálních školách používány mírně přepracované učebnice pro křesťanské školy.

Tyto učebnice jsou charakteristické snahou o kulturní transfer či kulturní translaci (Shavit, 2023, s. 27–29). Vnesly do židovského prostředí zcela nové narativy: učebnice etiky upozornila židovské děti, které dosud vedle rodiny vnímaly nanejvýš společenství své židovské obce (*kehilat kodeš*) na existenci jiného společenství, totiž státu. Podle této učebnice zároveň osvědčený panovník usiluje o blaho svých poddaných, kteří mu mají sloužit a v případě potřeby za něj dokonce bojovat – Židé přitom byli povoláváni do armády až od roku 1788. Tentýž panovník ovšem nezrušil vysokou toleranční daň ani familiantský zákon, který striktně omezoval počet židovských rodin v zemi. Jak asi vnímaly židovské děti teze o lásce k vlasti zdůrazňované v Kindermannově čítance, když při domácí pesachové slavnosti četly pesachovou haggadu, končící přáním setkat se v obnoveném Jeruzalémě v následujícím roce? Židovským dětem se tak prezentovaly občanské povinnosti vůči poměrně abstraktní a idealizované společnosti. Obraz Židů této společnosti ovšem po léta formoval mimo jiné Kochemův *Veliký život*, jeden z nejvydávanejších textů nábožensky vzdělavatelské literatury v českých zemích, se svým naturalistickým a antijudaistickým popisem hanění Krista Židy.²⁶

Jazykem sekulárního vzdělávání byla němčina, a ačkoli existovaly i české normální školy, většina židovských dětí navštěvovala školy s německým vyučovacím jazykem. Školy tak posílily znalost němčiny v židovském prostředí. Jejich cílem bylo vymýcení vernakulárního jazyka jidiš či jüdischdeutsch. V tomto ohledu se přitom shoduje postoj státních úřadů a židovských osvícenců, *maskilim*.

Z učebnic je patrná snaha vychovat ze židovských žáků německy mluvící občany židovského vyznání (Singer, 1934, s. 198). Přepracování křesťanských učebnic zdůrazňovalo vedle základních etických principů především ctnosti ideálního poddaného. Dlužno dodat, že tento

26 Martin von Cochem: *Veliký život pána a spasitele naseho Krysta Gežjsse*, Praha: Jezuitská tiskárna – Jan Jiří Schneider, faktor, 1759, K05363. Mezi lety 1698–1759 vyšel Cochemův *Veliký život* v češtině celkem pětkrát.

postup usnadnila či umožnila liknavost a neochota židovských elit vypracovat vlastní učebnici, obecněji rezervovaný přístup – či přesněji odstup – pražských Židů reprezentovaných pragmatickým, ale tradičním Ezechielem Landauem. Původní židovské učebnice židovské věrouky, *Bnej Cijon* Herze Homberga a *Toldot Jisra'el* Petera Beera (Praha, 1796, k ní podrobněji Hecht, 2008, s. 127–151), vznikly teprve mnohem později a za jiných okolností.

Literatura

- APTROOT, Marion & GRUSCHKA, Roland, 2010. *Jiddisch. Geschichte und Kultur einer Weltsprache*. München: C. H. Beck Verlag. ISBN 978-3-406-52791-3.
- BALÍK, Štěpán, 2015. *Jidiš v židovském etnolektu a moderní židovská literární identita v Čechách*. Praha: NLN. ISBN 978-80-7422-445-4.
- BÖHM, Ignaz, 1784. *Historische Nachricht von der Entstehungsart und der Verbreitung des Normalschulinstituts in Böhmen ...* Prag: [s.n.]. BCBT06812.
- BÖHM, Emmanuel, 1785. *Fortsetzung der Historischen Nachricht von der Entstehungsart ... des Normalsinstituts in Böhmen ...* Prag: [s.n.]. BCBT06904.
- CERMANOVÁ, Iveta, 2012. Úpadek a vzestup hebrejského knihtisku v Čechách 1780–1850. In: SIXTOVÁ, Olga (ed.). *Hebrejský knihtisk v Čechách a na Moravě*. Praha: Židovské muzeum v Praze – Academia, s. 215–237. ISBN 978-80-200-2197-7 (Academia), ISBN 978-80-87366-15-8 (ŽM).
- CERMANOVÁ, Iveta, 2020. Official Discussions about the Toleration of Jews in Bohemia: On the Circumstances Surrounding the Issuance of the so-called Edict of Toleration in 1781. *Judaica Bohemiae*. Praha: Židovské muzeum v Praze. Roč. 55, č. 1, s. 5–57. ISSN 022-5738.
- CERMANOVÁ, Iveta, 2023. Proměny vzdělávání českých Židů za vlády Josefa II. *Cornova. Revue české společnosti pro výzkum 18. století*. Praha: Česká společnost pro výzkum 18. století – Ústav pro českou literaturu AV ČR. Roč. 13, č. 2, s. 23–53. ISSN 1804-6983. dx.doi.org/10.51305/cor.2023.02.02.
- ČORNEJOVÁ, Ivana (ed.), 2020. *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada: Školství a vzdělanost*. Praha: Paseka. ISBN 978-80-7432-985-2.
- FLATTO, Sharon, 2016. 19th-Century Prague: Tradition, Modernization, and Family Bonds. *Hebrew Union College Annual*. New York: Hebrew Union College Press. Vol. 87, s. 279–336. ISSN 03609049.
- FRIEDLÄNDER, David, 1989. *Lesebuch für jüdische Kinder*. Neu herausgegeben und mit Einleitung und Anhang versehen von Zohar Shavit. Frankfurt am Main: Dipa Verlag. ISBN 3763801324.

- GLASENAPP, Gabrielle von & NAGEL, Michael, 1996. *Das jüdische Jugendbuch: Von der aufklärung bis zum dritten Reich*. Stuttgart – Weimar: J. B. Metzler'sche Verlagsbuchhandlung & Carl Ernst Poeschel GmbH. ISBN 978-3-476-01413-9.
- HECHT, Louise, 2002. Die Prager deutsch-jüdische Schulanstalt 1782–1848. In: BEHM, Britta L., LOHMANN, Uta & Ingrid LOHMANN (Hrsg.). *Jüdische Erziehung und aufklärerische Schulreform: Analysen zum späten 18. und frühen 19. Jahrhundert*. Münster – New York – Berlin: Waxmann, s. 213–252. ISBN 3-8309-1194-7.
- HECHT, Louise, 2008. *Ein jüdischer Aufklärer in Böhmen: der Pädagoge und Reformler Peter Beer (1758–1838)*. Köln: Böhlau Verlag. ISBN 3-412-14706-0; 978-3-412-14706-8.
- HECHT, Louise, 2011. Mezi haskalou a chederem. Školy a židovská výchova v zemích Koruny české. *Judaica Bohemiae 46 – Supplementum. Jedinec a obec – Židé v Čechách, na Moravě a ve Slezsku 1520–1848*. Praha – Brno: Židovské muzeum v Praze – Společnost pro dějiny židů v České republice, s. 337–352. ISBN 978-80-87366-11-0.
- KESTENBERG-GLADSTEIN, Ruth, 1969. *Neuere Geschichte der Juden in den böhmischen Ländern. Erster Teil. Das Zeitalter der Aufklärung 1782–1830*. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck).
- LOHMANN, Ingrid (ed.), 2001. *Chevrat Chinuch Nearim. Die jüdische Freischule in Berlin (1778–1825) im Umfeld preussischer Bildungspolitik und jüdischer Kulturreform. Eine Quellensammlung*. Herausgegeben von Ingrid Lohman mitherausgegeben von Uta Lohmann unter Mitarbeit von Britta L. Behm, Peter Detrich und Christian Bahnsen. Teil I, II. Münster – New York – Berlin: Waxman. ISBN 3893257802.
- MÁDLOVÁ, Claire, 2017. Organizace tisku učebnic v Čechách. Přizpůsobení jedné tereziánské reformy. *Cornova. Revue České společnosti pro výzkum 18. století*. Praha: Česká společnost pro výzkum 18. století – Ústav pro českou literaturu AV ČR. Roč. 7, č. 1, s. 57–71. ISSN 1804-6983. dx.doi.org/10.51305/cor.2017.01.03.
- NAGEL, Michael, 2015. Deutsch-jüdische Schulbücher im 18. Jahrhundert. In: *Schulbücher um 1800. Ein Spezialmarkt zwischen staatlichem, volksaufklärerischem und konfessionellem Auftrag*. Herausgegeben von Christine Haug und Johannes Frimmel. (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, Band 48). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag in Kommission, s. 141–156. ISBN 3447103922.
- PĚKNÝ, Tomáš, 2001. *Historie Židů v Čechách a na Moravě*. Praha: Sefer. ISBN 80-85924-33-1.
- SADOWSKI, Dirk, 2010. *Haskala und Lebenswelt: Herz Homberg und die jüdischen deutschen Schulen in Galizien 1782–1806*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht. ISBN 9783525369906, 9783647369907.

SHAVIT, Zohar, 2023. Cultural Translation and Educational Media.

In: KÄBISCH, David, von der KRONE, Kerstin & WIESE, Christian (eds.). *Religious Knowledge and Positioning. The Case of Nineteenth-Century Educational Media*. Berlin – Boston: De Gruyter, s. 27–37. ISBN 9783110795905.

SOXBERGER, Thomas, 2015. Eighteenth Century Yiddish Prints from Brünn/Brno as documents of Language Shift in Moravia. *Judaica Olomucensia (Jewish Printing Culture between Brno, Prague and Vienna in the Era of Modernization, 1750–1850)*. Olomouc: Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci. Č. 1, s. 62–89. ISSN 1805-9139.

SINGER, Ludwig, 1934. Zur Geschichte der Juden in Böhmen in den letzten Jahren Josefs II. und unter Leopold II. *Jahrbuch der Gesellschaft für Geschichte der Juden in der Čechoslovakischen Republik*. Prag: In Kommission bei Taussig u. Taussig, Verlagsbuchhandlung in Prag. Roč. 6, s. 198–284.

SLÁDEK, Pavel, 2011. Ezeiel Landau (1713–1793). A Political Rabbi. In: CERNAN, Ivo, KRUGER, Rita & REYNOLDS, Susan (eds.). *The Enlightenment in Bohemia. Religion, Morality and Multiculturalism*. Oxford: Voltaire Foundation in assoc. with Liverpool University Press, s. 233–251. ISBN 0729410145, 978-0729410144.

TINKOVÁ, Daniela, 2022. *Osvícenství v českých zemích. I. Formování moderního státu (1740–1792)*. Praha: NLN. ISBN 978-80-7422-852-0.

ULIČNÁ, Lenka, 2016. Policejní řád pro moravské židovstvo: K pojmu jazyková apropriace. In: BOUŠEK, Daniel, KRÍŽOVÁ, Magdalena & SLÁDEK, Pavel (eds.). *Dvarim meatim. Studie pro Jiřinu Šedinovou*. Praha: FF UK, s. 156–162. ISBN 978-80-7308-598-8.

WANNICZEK, Johann, 1832. *Geschichte der prager Haupt-Trivial- und Mädchenschule der Israeliten, deren Verfassung und merkwürdigen Vorfälle von ihrer Gründung bis auf gegenwärtige Zeiten*. Prag: M. I. Landau.

WEXLER, Paul, 1981. Ashkenazic German (1760–1895). *International Journal for the Sociology of Language*. Mouton Publishers. Roč. 30, s. 119–130.

WIENER, Moses, 1785. *Nachricht von dem Ursprunge und Fortgange der deutschen jüdischen Hauptschule zu Prag, ...* Prag: Jan Josef Diesbach. BCBT02527.

Citované databáze národních retrospektivních bibliografií starých tisků

Bibliografie cizojazyčných bohemikálních tisků do roku 1800 (BCBT).

Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší do roku 1800 (K).

Verzeichnis Deutscher Drucke des 18. Jahrhunderts (VD18).

Elektronické zdroje

Bibliografická databáze bohemikálních tisků, rukopisů a moderní literatury.

Dostupné z: <https://knihoveda.lib.cas.cz/Search/Results>.

Schriftenreihe Jüdische Bildungsgeschichte in Deutschland.

Dostupné z: <https://www.ingridlohmman.de/JF/Schriftenreihe.htm>.

S Protestantské konfesijní školy v českých zemích z kvantitativního hlediska

Zdeněk R. Nešpor^a

^a Charles University, Faculty of Humanities,
Department of Historical Studies,
Czech Republic
zdenek.nespor@soc.cas.cz

Received 12 February 2025

Accepted 15 May 2025

Available online 31 December 2025

DOI 10.82130/hs2025-02-009

Abstract A Quantitative Analysis of Protestant Confessional Schools in the Czech Lands

Legalization of Lutheranism and Calvinism by Joseph II's tolerance decree (1781) and the subsequent regulations allowed establishment of private Protestant schools in the Bohemian Lands. In Bohemia and Moravia, 126 such schools were established in the "long" 19th century, some of which lasted only a short time and others more than a century-and-a-half. The schools also differed in their scope and importance. While Czech-language

(dominantly Reformed) schools began to disappear in the second half of the 19th century, German-language schools (exclusively Lutheran) often existed until the Second World War. The author deals with this entire topic quantitatively, which allows him to show general trends in the establishment and disappearance of this distinctive type of school, which he further documents with particular examples.

Keywords trivial schools, confessional schools, protestant schools, schooling of religious minorities, Bohemia, Moravia, long 19th century

Osvícenské reformy směřovaly ke všeobecnému vzdělávání, přičemž tato „katolicita“ měla znamenat nejenom univerzální rozsah, ale také jednotný obsah základní vzdělanosti. Triviální školy, které vznikaly na základě tereziánských reforem v habsburské monarchii, byly ovšem katolické i v konfesním smyslu – mělo na nich být vyučováno římskokatolické náboženství, a to se nezřídka promítalo i do dalších vyučovaných předmětů (čtení, psaní). Vzdělávací reformy však musely brát ohled na současně zaváděnou či rozšiřovanou náboženskou různost populace.

Jinověrci, jako byli židé a nově povolení protestanti,¹ případně v jiných oblastech monarchie také pravoslavní a další náboženské menšiny, se do tohoto schématu jednoduše nevešli. Směli si proto ponechat vlastní školy, třebaže také reformované, což byl případ židů, nebo zřídit nové soukromé školy, k čemuž došlo v některých případech evangelíků luterského (augsburského) a reformovaného (helvetského) vyznání. Toleranční patent z října 1781 v tomto ohledu sliboval:

„Předně: Nekatolickým Podaným [sic!], kdežto se 100 Familiých wynacházý, ... wlasnj Dům k Modlenj pomjmo Sskole [dovolit] wystawěti ... Za druhe, Nekatolicským Obywatelům zamezeno nenj, swé wlastnj Sskolmajstrowé, genž od Obcech se wychowáwati magj, vstanowili, na kterýž ale Sskoldyrekcy tegto Zemi, co se Spůsobu Včenj, a Pořádku doteyká, Dohljdnutj mjtí má.“ (Frank, 1881, s. 125).

Pro celé „dlouhé“ 19. století se tak vedle dominantně římskokatolických triviálních (obecných) škol mohly uplatňovat a uplatňovaly soukromé konfesní školy protestantské, jejichž poslední zbytky v českých zemích zanikly až v meziválečném období nebo za druhé světové války. Na Slovensku, v Maďarsku či v Rakousku se v mnohem větší míře udržely ještě déle.

Specifické rysy evangelických konfesních škol, vyplývající z jejich nesystémového postavení a menšinového charakteru, ale zdůrazněné i celou řadou explicitních nařízení a předpisů (Jaksch, 1828, sv. V., s. 275–330; sv. X., s. 35–91; Kuzmány, 1855), se proto alespoň v určité míře staly předmětem pozornosti protestantských církevních historiků. Počínaje zasloužilým okresním školním inspektorem Emanuelem

1 Jedna či obě hlavní protestantské konfese byly v tereziánské epoše legální v Uhrách, Slezsku, Haliči, Bukovině, Ašsku a Terstsku, toleranční patent Josefa II. je povolil rovněž v českých a alpských zemích habsburské monarchie a postavení této náboženské menšiny v celé monarchii do určité míry unifikoval. Další tzv. toleranční edikty zlepšily a systemizovaly také postavení židů, třebaže ti nadále zůstali nejníže postavenou legální náboženskou skupinou.

Havelkou (Havelka, 1910; srov. také *Naše školy*, 1914, 1930)² a konče autorem tohoto příspěvku (Nešpor, 2007; 2025). Legislativní rámce i obecné rysy vývoje evangelických škol, stejně jako srovnání situace s dalšími oblastmi Předlitavska (nehledě k tomu, že formálně existovalo jenom malou část sledované epochy), jsou proto vcelku obecně známé, zatímco lokální a regionální specifika ukazují dílčí případové studie (např. 200 let, 2008; Adamus, 1926; Bogus, 2012; Valůšek, 2005). Na tomto místě bych proto chtěl shrnout a analyzovat základní kvantitativní údaje o evangelických školách v Čechách a na Moravě jako celku. Kdy a za jakých podmínek tyto školy vznikaly a zanikaly, jaký byl jejich rozsah a jak se tyto charakteristiky během půldruhého století existence protestantského konfesionálního školství v českých zemích proměňovaly?

Je to úkol překvapivě obtížný, protože ačkoli existuje samostatná školská agenda v archivu někdejší C. k. evangelické vrchní církevní rady,³ míra její zachovalosti je pochopitelně různorodá a zejména pro nejstarší období celkově nevalná.⁴ V zásadě lze konstatovat, že alespoň pro českojazyčné školy tento zdroj vytěžil již Emanuel Havelka (1910), aniž by to současně znamenalo, že máme k dispozici korektní a úplné údaje o všech protestantských školách. Archiválie vrchní církevní rady je proto potřeba doplňovat a korigovat dobovými schematismy a podobnými materiály (Růžička, 1850; Smetánka, 1877; Almanach jubilejní, 1881; Šematismus evangelické církve, 1887, 1913; Jubilejní almanach, 1928; Ullrich, 1936) a v případech, kde to umožňuje lokální či regionální mikrohistorický výzkum, také jeho výsledky (Nešpor, 2009; z novější obecněji orientované literatury zejm. Tomášová, 2018; Zeman,

2 Havelka se ve své monografii naneštěstí omezil jenom na Čechy a Moravu a pouze na školy českojazyčné.

3 Národní archiv Praha, f. Evangelická vrchní církevní rada, zejm. i. č. 10 (zřizování evangelických škol), i. č. 11 (odstupování evangelických škol) a i. č. 19 (vizitace sborů a škol).

4 Není ovšem vyloučeno, že dojde k novým objevům, protože student Jiří Voda ve Vídni aktuálně objevil dosud neznámé archiválie evangelických konzistorií augsburského a helvétského vyznání, které časově předcházely konstituci evangelické vrchní církevní rady, a nebyly pojaty do jejího fondu.

2025). Tak to bude provedeno i na následujících stranách, v následující hierarchii zdrojů:

1. schematismy církevních škol;
2. encyklopedie etablovaných evangelických církví (Nešpor, 2009) shrnující primární prameny a novější literaturu do roku 2008;
3. dílčí novější poznatky vycházející z uvedené sekundární literatury, případně vlastního archivního výzkumu.

Kvantifikace byla provedena výlučně pro potřeby této studie.

I tak je třeba konstatovat, že v řadě případů jsou byt ta nejzákladnější data o jednotlivých evangelických školách a jejich provozu velmi nejistá. Zatímco někde pracujeme s přesností několika málo let, v jiných případech si nemůžeme být jisti ani dekádou vzniku či zániku příslušné školy. V těchto případech, naštěstí méně četných, počítáme s průměrnou hodnotou, není-li výslovně uvedeno jinak. Přes tyto nedostatky máme za to, že ze souboru údajů o všech českých a moravských evangelických školách lze vyčíst podstatné informace o jejich fungování v „dlouhém“ 19. století, případně i později.⁵ Evangelické školy i přes svůj okrajový charakter představovaly významný nástroj vzdělávací autonomie této náboženské menšiny a byly zdrojem její konfesní identity.

Jakkoli zřízení soukromých evangelických škol povolil již toleranční patent a dále je specifikovalo několik navazujících dvorských dekretů, úředníci českého a moravského gubernia s něčím takovým příliš nepočítali, protože tolerovaní evangelíci byli omezeni řadou ekonomických a symbolických závazků (Medek, 1982, s. 148–170, 205–223; Nešpor, 2006, s. 234–246). Ve školské oblasti by na ně čekaly ještě další. Případnou školu a jejího učitele (by) museli vydržovat z vlastních

5 Autor původně zamýšlel do analyzovaného souboru zahrnout také školy v českém/rakouském Slezsku, protože jejich vývoj až do konce habsburské monarchie úzce souvisel s českými a moravskými školami. Nakonec na to však rezignoval jak z důvodů věcných (starší tradice a podstatně větší relativní rozsah těšínského protestantismu, jeho odlišné osudy v meziválečném období, což vše významně ovlivňovalo také tamní školské záležitosti), tak pragmatických (část archiválií je dnes v Polsku a není prakticky dostupná, s výjimkou nově uspořádaného archivu těšínského sboru a. v.).

prostředků, (zpočátku) aniž by byli zbaveni poplatků učitelům na obecních triviálních školách a osvobození od podílu na stavbě a vydržování těchto škol. Proto se předpokládalo, že konfesních evangelických škol nebude mnoho, uplatní se nanejvýš jako svéráz v oblastech s vyšším výskytem této náboženské menšiny. Všude jinde měla být multikonfesionalita řešena umístěním výuky náboženství na začátek či konec vyučování, aby nekatolíci mohli ze školy odejít a být ve svém náboženství vzdělávání samostatně.

Předpoklad marginality evangelických škol se nicméně nenaplnil, nebo nanejvýš částečně. 29 luterských a 55 reformovaných sborů, které se v Čechách a na Moravě ustavily na konci 18. století, si zřídilo 14, respektive 37 škol. Důvodem zřejmě byla konfesní prestiž a patrně i nesnáze, s nimiž se příslušníci náboženské menšiny na počátku toleranční doby museli vyrovnávat. Proto kdekoli jen to bylo možné, usilovali o vlastní školu. Většinou to znamenalo zřízení jedné školy v centru každého sboru, který se k něčemu takovému uchýlil, existovaly však i výjimky v podobě školských obcí mimo sídlo sboru. Jenom dva sbory byly natolik silné, že dokázaly zřídit víc než jednu školu – v obou případech se ovšem jednalo jen o dvě školy. V případech, kdy v dané lokalitě žili evangelíci obou vyznání, zřídil školu jenom silnější sbor a chodily do ní děti z obou. Ať tak či onak, vzhledem k velkému územnímu rozsahu některých sborů současně platilo, že ne všechny děti byly schopné příslušnou školu navštěvovat – ty ze vzdálenějších obcí se musely spokojit s vyučováním v místních římskokatolických školách.

Vydržování soukromých evangelických škol bylo současně ekonomicky vyčerpávající. Plných 9 evangelických sborů tak sice v rané toleranční době, v osmdesátých letech nebo nejpozději na počátku devadesátých let 18. století, své školy zřídilo, avšak muselo je uzavřít po několika letech provozu. Sbory však o školy reálně stály, a proto ty zaniklé byly většinou později zase obnoveny. Podobně jako na počátku 19. století, kdy vlna zakládání konfesních škol již pominula, se k takovému kroku odhodlalo několik dalších evangelických sborů.

Ekonomické obtíže a místy i nepřízeň úřadů a/nebo římskokatolických sousedů nebyly jedinými problémy, s nimiž se první evangelické školy a jejich zřizovatelé museli vyrovnávat. Školám se také nedostávalo

kvalitních učitelů a ti, ať už byly jejich schopnosti jakékoli, se nezřídka dostávali do konfliktu s evangelickými duchovními, pro které chtěli nechtě představovali jistou konkurenci. Zatímco farářům se přitom již dostalo zasloužené badatelské pozornosti (Pražák, 1962; Rychetský, 1983, 1984; Bolom-Kotari, 2023), v případě učitelů neznáme často ani jejich jména, natož širší osudy. Dosud neprovedený výzkum by nicméně asi ukázal, že mezi prvními tolerančními učiteli se zejména na Moravě výrazněji uplatnili příchozí z Uher,⁶ zatímco později to často byli synové duchovních nebo příslušníci několika „učitelských rodů“. Zpočátku nejspíše stačilo jejich přezkoušení příslušným duchovním a teprve v průběhu 19. století došlo k větší institucionalizaci přípravy učitelů, ruku v ruce s formalizací učitelských kvalifikací obecně. S řádnými komisíonálními zkouškami kandidátů učitelství na evangelických školách se však výjimečně setkáváme již na počátku 19. století.⁷

Vzhledem k tomu, že většina ekonomických a symbolických omezení evangelíků platila po celou první polovinu 19. století,⁸ k žádnému velkému rozvoji menšinové religiozity nedošlo. Natož v případě škol. Protestantské sbory, které měly své školy zřízené, sotva stačily na jejich udržení, a další o to usilovaly jenom výjimečně. V první čtvrtině století tak vzniklo jen sedm nových evangelických škol. K jejich dalšímu zmnožení došlo až ve druhé čtvrtině 19. století, spíše k jejímu

-
- 6 V samotných českých zemích bylo pochopitelně nejvíce vzdělaných protestantů ve zbytku Slezska, kde jedině byl protestantismus do vyhlášení náboženské tolerance legální (nepočítáme-li miniaturní Ašsko). Tamní evangeličtí intelektuálové však neměli potřebu odcházet na Moravu nebo do Čech, protože současně došlo k masivnímu zakládání nových evangelických sborů na Těšínsku, kde se mohli uplatnit lépe a pohodlněji. Proto i většinu první generace českých a moravských evangelických duchovních tvořili příchozí z Uher (Bolom-Kotari, 2023, s. 23–76).
- 7 Např. Učitelské vysvědčení Jiřího Císaře, 1801. Ústřední archiv ČCE Praha. F. Císař Ferdinand, kt. 2, VI. Písemnosti rodinných příslušníků. Náhodně objevený dokument je však vskutku výjimečný a nedovoluje odhadnout, nakolik se již tehdy jednalo o běžnou praxi.
- 8 K jejich odstranění došlo tzv. protestantským provizoriem v roce 1849 a formálně prostřednictvím Protestantského patentu v dubnu 1861 (Nešpor, 2006, s. 502–505). Lukášek nicméně ukazuje, že na konci první poloviny 19. století již nebyla všechena toleranční omezení dodržována v úplnosti (např. Lukášek, 1915, s. 67–107).

konci, kdy bylo založeno dalších dvacet škol.⁹ Zřejmě proto, že toleranční omezení již nebyla brána tak vážně a někteří evangelíci se vzmáhali, dalším z důvodů však nejspíš byl i početní a ekonomický vzestup německojazyčných evangelických sborů, jejichž školy sice stále byly v menšině, avšak ne už tak zjevné. Mezi protestantskými školami zřízenými na konci 18. století byly německojazyčné jen dvě, nyní se jednalo o tři další. Všechny německojazyčné školy přitom byly samozřejmě luterské, protože německojazyčný kalvinismus byl v českých zemích zcela marginální.

Odstranění tolerančních omezení v polovině 19. století nastartovalo novou vlnu zřizování evangelických škol, zvláště když Protestantský patent (1861) přinesl formální zrovnoprávnění konfesí a tím i možnost žádat státní subvence na provoz evangelických církví. Zároveň s ekonomickým uvolněním přitom působil i opačný incentiv. Tedy zhrzenost evangelíků z rakouského konkordátu se Svatým stolicem (1855), který dohled nad školním vyučováním – včetně toho evangelického – vrátil do rukou římskokatolické církve. Obavy z nepřejícného uplatňování konkordátních opatření, jakkoli k takovým přehmatům reálně docházelo jen výjimečně, tedy ruku v ruce s lepším ekonomickým postavením evangelických sborů i jejich členů, dále posílily zájem o zřizování soukromých evangelických škol. Tím však jeho důvody ještě nevyčerpáváme, nově se uplatnila také konkurence mezi luterskými a reformovanými sbory a v pozdějších dekádách rovněž konkurence mezi sbory českými a německými. Nové evangelické školy tak začaly vznikat nejenom v nových lokalitách, ale i nedaleko stávajících. V několika případech došlo i na vznik dvou konfesně odlišných protestantských škol v téže obci.¹⁰ Tento extrém se nicméně objevil jenom ve čtyřech případech.

9 Kromě postupné, zatím ovšem skryté emancipace evangelíků mohlo hrát roli i to, že v roce 1831 byli osvobozeni od povinnosti přispívat na stavbu a provoz obecních triviálních škol, pokud vydržovali školu vlastní. Osvobození se udrželo do roku 1870, kdy stát začal cíleně omezovat všechny soukromé školy.

10 Shodné důvody se uplatnily také v případě nové vlny zřizování evangelických hřbitovů (Nešpor, 2016).

Během druhé poloviny 19. století vzniklo v Čechách a na Moravě celkem 59 nových evangelických škol, ovšem značně disproportionálně časově i konfesně. Plných 53 jich totiž vzniklo v letech 1850–70, tedy v době, kdy to pro příslušné sbory bylo nejméně ekonomicky náročné, dokud mohly čerpat dotace a současně se jejich členové nemuseli podílet na provozu obecních škol. Po roce 1870 se jednalo jen o šest nových škol v případech, kdy o jejich existenci mateřské sbory – často nově zřízené a takto si potvrzující vlastní oprávněnost – opravdu silně stály.¹¹ Ve 20. století už žádá další škola nevznikla. Zhruba polovinu nově zřizovaných škol přitom zakládaly sbory, které dosud školu neměly, obvykle ve svém sídle, a druhou polovinu sbory, které tak získávaly další, druhou školu někde jinde. Výrazněji se v případě nově zakládaných evangelických škol uplatnila také konfesionální a národní rozdílnost, kdy na 20 škol luterských připadlo 39 reformovaných a na 49 českojazyčných 10 škol německých.

Zatímco se celkově zlepšilo vzdělání a kvalifikace učitelů na těchto školách – od roku 1867, tedy ještě před Hasnerovou reformou, existoval augsburský učitelský ústav v Bílsku a od roku 1871 reformovaný učitelský ústav v Čáslavi¹² – jejich sociální postavení zůstalo bídné, závislé především na konkrétním sboru a jeho faráři. Jak uvádí Havelka, byť s poznámkou, že se jednalo o výjimky, vztah těchto dvou klíčových vzdělanců v každém sboru „býval někdy i velice nedobrý, nepřekný, nepřátelský, a tu pravidelně na újmu slabšího, méněprávného, totiž učitelovu“ (Havelka, 1910, s. 327). Výmluvným svědectvím o tom je skutečnost, že všech pět prvních absolventů čáslavského učitelského ústavu vzalo raději místa na veřejných školách než na církevních,

11 Dalším důvodem mohlo být to, že český zemský sněm v roce 1888 uznal nerovné postavení protestantských škol s římskokatolickými a povolil každoroční subvenci na provoz prvních uvedených.

12 Učitelé na evangelických školách mohli být již dříve absolventy evangelického gymnázia v Těšíně, případně uherských (nejčastěji slovenských) evangelických lyceí, byly to však výjimečné případy – tuto cestu volili mnohem častěji budoucí evangeličtí duchovní, kteří ji ovšem dále museli doplnit teologickou akademií.

a vrchní církevní rada musela proto další studenty zavázat reversem, že tak neučiní (Jerie, 1887).

Nad evangelickými školami se však začalo smrákat ještě z jiného důvodu. Školské zákony z let 1869–70 výrazně favorizovaly veřejné školy před soukromými, které, aby mohly nadále udílet platné kvalifikace, musely splnit určité podmínky a získat tzv. právo veřejnosti. Zároveň však měly být placeny ze soukromých, v našem případě církevních prostředků, aniž by církevníci nadále byli zbaveni povinnosti přispívat na školy obecné. Jinak řečeno, měli opětovně platit dvakrát, aniž by jejich vlastní školy měly nějaké zvláštní výhody – naopak bylo v těchto případech obtížnější zvládnout rozšíření školy na vícetřídní nebo dokonce přidání tříd měšťanky, ač i to se několika evangelickým školám podařilo. Současně došlo také k vypovězení konkordátu (1870) a odstranění příslušných omezení ze školských zákonů (Jonová, 2010).

Evangelické sbory proto ztrácely důvod pro vydržování vlastních škol. Nabývaly „přesvědčení, že protest. školy nejsou dnes nezbytně nutny [!], když školy veřejné celkem dobře opatřují vzdělání a výchovu protest. dětí“ (Havelka, 1910, s. 314). A tak zatímco v prvních téměř sedmi dekadách 19. století nezanikla vůbec žádná evangelická škola, v letech 1868–1900 jich zaniklo plných 58, téměř polovina všech tehdy existujících škol. V letech před první světovou válkou šlo o dalších nejméně 14 škol a tento proces pokračoval i za války, kdy někteří učitelé museli odejít na frontu (celkem ve druhé dekádě 20. století šlo o čtyřicet zaniklých protestantských škol). Termín zánik je ovšem poněkud přehnaný, protože ve většině případů se jednalo o likvidaci školy jakožto církevní instituce jejím zveřejněním. Škola tedy fungovala dále nebo se připojila k větší škole obecné, přičemž na ní obvykle zůstal tentýž učitel či učitelé, z výše uvedených důvodů často samotní iniciátoři této administrativní změny.

Poslední ránu českým evangelickým školám zasadil vznik Československa. V demokratickém státě, usilujícím o konfesní rovnost, jehož prezident byl navíc sám evangelík, se udržování evangelických církevních škol jevílo zbytečným. V průběhu dvacátých let byly proto postupně zobecňovány a stejně dopadl také čáslavský učitelský ústav

(1921). Poslední českou evangelickou školou, která se udržela až do roku 1930, byla jednotřídka v Horní Krupé (Jubilejní almanach, 1928, s. 131; Nešpor, 2009, s. 160–161). Nutné je ovšem podotknout, že adjektivum český bylo tentokrát použito v jazykovém/národním smyslu. Zatímco čeští protestanti, nově spojení do Českobratrské církve evangelické, hodnotili vznik republiky veskrze pozitivně, jejich němečtí souvěrci, respektive Německá evangelická církev v Čechách, na Moravě a ve Slezsku situaci viděla úplně jinak.¹³ Osm sborů této církve si proto své školy ponechalo, byť i to byla jen část někdejšího rozmachu německých evangelických škol (Ullrich, 1936, s. 240).

Nižší podíl zanikání německojazyčných (augsburských) škol vůči školám českojazyčným (častěji reformovaným) se ostatně projevil již dříve, kdy například v sedmdesátých a osmdesátých letech 19. století zaniklo jenom 6 škol luterských a plných 38 reformovaných. Zatímco poměr sborů obou vyznání byl 44:72 (1886). Ačkoli můžeme spekulovat o tom, že evangelická vrchní církevní rada a rakouské úřady favorizovaly Němce a luterány, jak v meziválečném období zdůrazňovali čeští evangelíci, mohlo to být i jen tím, že udržení škol bylo pro tyto sbory prestižní záležitostí. Jestliže totiž v důsledku hnutí *Los-von-Rom* vznikaly nové, obvykle městské německojazyčné luterské sbory,¹⁴ a jestliže některé z nich – nejméně sedm – přes všechny obtíže zřizovaly vlastní církevní školy, nebylo patrně „únosné“, aby tytéž školy jiné sbory naopak ztrácely.

Vrátíme-li se do meziválečného období, v Čechách a na Moravě z protestantských škol zůstaly jenom ty německé. Většinu z nich tvořily školy městské, obvykle vícetřídní a s vyšší úrovní, tedy takové,

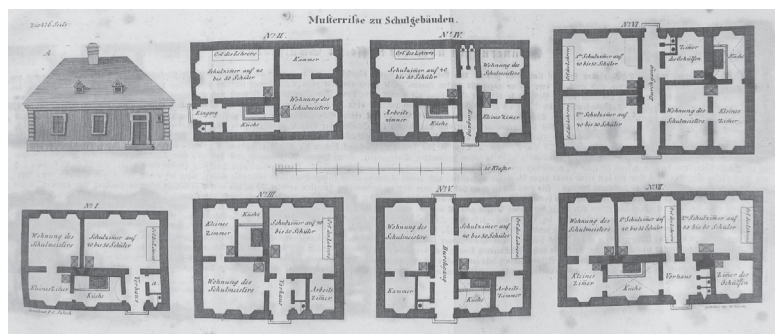
13 Totéž samozřejmě platilo i pro většinu evangelíků ve východním Slezsku (bývalém Těšínsku), kteří se nepřipojili ani k jedné z národních protestantských církví – a ti z nich, již česko-polské rozhranění z roku 1920 ponechalo v Československu, založili samostatnou Augsburskou církev evangelickou ve východním Slezsku v Československu (dnešní Slezskou církev evangelickou a. v.).

14 Ve druhé polovině 19. století vzniklo v Čechách a na Moravě 47 nových sborů augsburského vyznání, z toho 39 německojazyčných (Nešpor, 2009), což si vyžádalo zásadní organizační změny celé luterské církve (Just, Nešpor, Matějka & kol., 2009, s. 255–265; Zeman, 2025).

které dokázaly kvalitativně obstát v konkurenci se školami obecnými. K jejich zániku došlo teprve na sklonku druhé světové války, kdy se celý institucionální systém hroutil, nebo nejpozději hned po válce v souvislosti s vyhnáním českých Němců. Tak byla ostatně likvidována i celá Německá evangelická církev se zpětnou platností k 4. květnu 1945.¹⁵ Avšak jestliže se tím uzavřela jedenapůlstoletá historie evangelického konfesního školství na úrovni základních, případně ještě dříve i středních škol, v samostatném Československu se naopak podařilo splnit dávný sen českých evangelíků po vlastní teologické fakultě (1919). I v tomto případě to však vyvolalo nespokojenost německojazyčných a polskojazyčných protestantů – stejně jako některých českých luteránů, kteří se neztotožnili s rozplynutím vlastní konfese v Českobratrské církvi evangelické – jejichž budoucí duchovní odcházeli studovat buď na evangelickou akademii (od roku 1934 fakultu) do Bratislavy, nebo do zahraničí.

Celkem bylo v letech 1781–1945 v Čechách a na Moravě 126 protestantských církevních škol, z nichž několik vydrželo jen jediný rok a nejdéle sloužící škola byla brněnská, v posledních dekádách obecná i měšťanská – plných 163 let. Na této škole ostatně víc než deset let (1798–1812) jako ředitel působil přírodovědec a ekonom světového formátu Christian Karl André a podobných, byť významem menších intelektuálů bylo na evangelických školách víc. Ještě více bylo jejich absolventů, kteří uspěli nejen na konfesním, ale i mnohem širším poli veřejné činnosti a jejichž podíl na českých vysokých školách – univerzitě i technice – koncem 19. století značně převýšil zastoupení těchto menšin ve společnosti (Seligová, 2010; Sekyrková, 2012). Přestože evangelické církevní školy „dlouhého“ 19. století svým počtem a délkou trvání tvořily malou a snadno přehlédnutelnou epizodu ve vývoji českého a moravského školství, můžeme konstatovat, že jejich význam nebyl úplně zanedbatelný a neomezoval se na nevelkou náboženskou menšinu, respektive menšiny, které je svého času provozovaly.

15 Zákon č. 131/1948 Sb. z. a n.

Obr. 1. Modelové návrhy evangelických škol podle Jakschova *Gesetzlexikonu* (1828).

Obr. 2. Evangelická škola v Rusavě (okr. Kroměříž) získala novou budovu v roce 1864. V současnosti jde o jeden z nejzachovalejších objektů svého druhu. Foto autor.

Obr. 3. Školní budova v Bělčí nad Orlicí (okr. Hradec Králové) z roku 1863 byla v letech 1910–11 zvýšena o patro a nadále sloužila jako modlitebna filiálního sboru. Foto autor, stav před rekonstrukcí v letech 2016–17.

Obr. 4. Modlitebna, původně školní třída v Bělči nad Orlicí. Foto autor, stav před rekonstrukcí v letech 2016–17.

Obr. 5. Rozsáhlá škola německojazyčného evangelického sboru v Jablonci nad Nisou z roku 1903, sloužící zároveň jako fara (vstup z opačné strany). Foto autor.

Tištěné prameny a literatura

200 let, 2008. *200 let budovy Evangelické školy v Návsi / 200 lat budynku Szkoły ewangelickiej w Nawsiu*. Český Těšín: Farní sbor SCEAV v Návsi.

Almanach jubilejní, 1881. *Almanach jubilejní obsahující popsání všech sborů evanjelických h. i a. v. r. 1881 v Čechách a na Moravě stávajících*. Praha: Spolek Komenského.

ADAMUS, Alois, 1926. *Dějiny školství na Těšínsku I*. Moravská Ostrava: Lidová tiskárna.

- BOGUS, Marzena (ed.), 2012. *Język – szkoła – przestrzeń jako determinanty rozwoju kultury Śląska Cieszyńskiego / Jazyk – škola – prostor jako determinanty kulturního vývoje Těšínského Slezska*. Český Těšín: Kongres Poláků v České republice. ISBN 978-80-83381-10-6.
- BOLOM-KOTARI, Sixtus a kol., 2023. *Zrození z osvícenských reforem. Toleranční kazatelé z Uher v procesu formování české společnosti (1781–1870)*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7422-897-1.
- FRANK, Gustav, 1881. *Toleranční Patent císaře Josefa II. Dějiny jeho vzniku a následků dle původních pramenů*. Vídeň: C. k. evangelická vrchní církevní rada.
- HAVELKA, Emanuel, 1910. *Protestantské školství v Čechách a na Moravě*. Praha: Dědictví Komenského.
- JERIE, Josef, 1877. Reversy v semináři. *Hlasy ze Siona*. Roč. 17, č. 2, s. 9–11.
- Jubilejní almanach, 1928. *Jubilejní almanach – schematism československého evangelictví v ČSR*. Praha: Kostnická jednota.
- JUST, Jiří, NEŠPOR, Zdeněk R., MATĚJKA, Ondřej & kol., 2009. *Luteráni v českých zemích v proměnách staletí*. Praha: Lutherova společnost. ISBN 978-80-903632-8-1.
- JAKSCH, Peter Karl, 1828. *Gesetzlexikon im Geistlichen, Religions- und Toleranzfache ... für das Königreich Böhmen I.–X*. Prag.
- JONOVÁ, Jitka, 2010. Školské zákony v souvislosti s postupným rušením konkordátu z roku 1855. *Pedagogium*. Roč. 10, č. 3, s. 19–25. ISSN 1213-7758.
- KUZMÁNY, Karl, 1855. *Urkundenbuch zum oesterreichisch-evangelischen Kirchenrecht*. Wien: W. Braumüller.
- LUKÁŠEK, Josef, 1915. *Příspěvky k dějinám evanj. církve v Praze*. Praha: A. Lapáček.
- MEDEK, Zdeněk J., 1982. *Na slunce a do mrazu. První čas josefínské náboženské tolerance v Čechách a na Moravě*. Praha: Ústřední církevní nakladatelství (Kalich).
- Naše školy, 1914. *Naše školy I*. Chleby: Synodní školní výbor.
- Naše školy, 1930. *Naše školy II*. Chleby: Českobratrský evangelický učitelovdovský ústav.
- NEŠPOR, Zdeněk R., 2006. *Náboženství na prahu nové doby. Česká lidová zbožnost 18. a 19. století*. Ústí nad Labem: Albis international. ISBN 80-86971-06-6.
- NEŠPOR, Zdeněk R., 2007. Protestantské konfesionální školství v českých zemích v „dlouhém 19. století“. In: FASORA, Lukáš, HANUŠ, Jiří & Jiří Malíř (eds.). *Sekularizace českých zemí v letech 1848–1914*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, s. 103–132. ISBN 978-80-7325-117-8.
- NEŠPOR, Zdeněk R., 2009. *Encyklopedie moderních evangelických (a starokatolických) kostelů Čech, Moravy a českého Slezska*. Praha: Kalich. ISBN 978-80-7017-147-9.

- NEŠPOR, Zdeněk R., 2016. Evangelické hřbitovy v Česku: nekrogeografická perspektiva. *Geografie*. Roč. 121, č. 1, s. 187–207. ISSN 1212-0014.
- NEŠPOR, Zdeněk R., 2025. Co si počít s evangelíky, aneb vzdělávání konfesní menšiny v moderních českých zemích. In: EBELOVÁ, Ivana, HOJDA, Zdeněk & NEŠPOR, Zdeněk R. (eds.). *Historicus inter saecula movens. Kniha k životnímu jubileu profesora Jiřího Peška*. Praha: Karolinum, v tisku.
- PRAŽÁK, Richard, 1962. *Maďarská reformovaná inteligence v českém obrození*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- RŮŽIČKA, Josef (ed.), 1850. *Evangelicko-církewnj Ročník, obsahujc: Letopisy ewangelických církewj vlasteneckých z roku 1848 a 1849, jakož i Ručnj Šematismus českých a moravsko-slezských církewj*. Praha: Česko-bratrský kalendář.
- RYCHETSKÝ, Čestmír, 1983. *Kazatelé a sbory české národnosti církví A. V. a H. V. v Čechách a na Moravě 1781–1918*. Praha: Synodní rada ČCE.
- RYCHETSKÝ, Čestmír, 1884. Evangeličtí kazatelé 1781–1918. *Křesťanská revue*. Roč. 51, č. 1, s. 14–21.
- SEKYRKOVÁ, Milada, 2012. Studenti protestantského vyznání na české FF UK-F v Praze v období let 1882–1919. In: HAVELKA, Miloš (ed.). *Víra, kultura a společnost. Náboženské kultury v českých zemích 19. a 20. století*. Červený Kostelec: P. Mervart, s. 285–309. ISBN 978-80-7465-053-6.
- SELIGOVÁ, Markéta, 2010. Zastoupení evangelíků mezi studenty české polytechniky od jejího vzniku do prvních let existence Československé republiky. In: NEŠPOR, Zdeněk R. & KAISEROVÁ, Kristina (eds.). *Variety české religiosity v „dlouhém“ 19. století (1780–1918)*. Ústí nad Labem: Albis international, s. 96–111. ISBN 978-80-86971-02-5.
- SMETÁNKA, Franz (ed.), 1877. *Kurzgefasster Schematismus der evangelischen Kirche Augsburgischen u. Helvetischen Bekenntnisses in Böhmen und Mähren*. Prag: Verlag des Presbyteriums.
- Šematismus evangelické církve, 1887. *Šematismus evangelické církve augšb. a helv. vyznání v královstvích a zemích na říšské radě zastoupených 1886*. Vídeň: C. k. vrchní evangelická církevní rada.
- Šematismus evangelické církve, 1913. *Šematismus evangelické církve augsburského a helvetského vyznání v Rakousku 1913*. Vídeň: C. k. vrchní evangelická církevní rada.
- TOMÁŠOVÁ, Veronika, 2018. *Evangelíci na Těšínsku v tolerančním období (1781–1861)*. Český Těšín: Slezská církev evangelická a. v. ISBN 978-80-87340-03-5.
- ULLRICH, Paul, 1936. Die Deutsche Evangelische Kirche in Böhmen, Mähren und Schlesien. In: *Auslanddeutschtum und evangelische Kirche 1936*. München: Ch. Kaiser, s. 235–267.

VALŮŠEK, David, 2005. *Školy v Jasenné. 1778–2005*. Jasenná: Obec Jasenná.
ISBN 978-80-239-6273-6.

ZEMAN, Václav, 2025. „*Být Němcem znamená být luteránem.*“ *Němečtí evangelíci na Děčínsku a Šluknovsku v 19. a 20. století*. Praha: Karolinum.
ISBN 978-80-246-6146-9.

Školní docházka, sociální složení a postavení žáků hlavní školy v pevnostním Hradci Králové na přelomu 18. a 19. století

Milena Lenderová^a

^a University of Pardubice, Faculty of Arts and Philosophy, Institute of Historical Sciences, Czech Republic
milena.lenderova@upce.cz

Received 8 February 2025

Accepted 16 May 2025

Available online 31 December 2025

DOI 10.82130/hs2025-02-010

Abstract School Attendance, Social Composition and the Status of Pupils at the Main School in the Fortress Town of Hradec Králové at the Turn of the 18th and 19th Centuries

The history of primary education in Hradec Králové illustrates the various stages of the roughly century-long development of the Austrian educational system, from the Theresian reforms to the second half of the 19th century, from the unqualified teacher teaching a few dozen children in a half-decayed building in the town cemetery to the corps of qualified

teachers educating almost six hundred pupils of the main, lower real and girls' schools. The paper will focus on the number and social composition of the pupils, which reflected the fact that for almost the entire period of the existence of the main school in Hradec Králové, not only children from the families of the town's inhabitants attended the school, but also children of soldiers. Even the abolition of lifetime military service in 1802 did not change the significant representation of military children among the pupils of the Hradec Králové Main School. The children of the town's small manufacturers were the most numerous in the school, accounting for about one third of the total number of pupils. The number of pupils from bourgeois families (descendants of landlords) and children of state and municipal employees, i.e. clerks, teachers, doctors, etc., was slightly smaller. Relatively few children from the class explicitly marked as poor in the school register (Arm, Bettler, etc.) were represented.

Keywords education, Hradec Králové, Theresian reforms, social aspects of education

Královéhradecká vojenská pevnost, dokončená roku 1789 a vybudovaná nákladem cca 20 milionů zlatých, ovlivňovala život obyvatelstva jak v letech válečných, tak v dobách míru. Radikálně změnila topografické poměry města i blízkého okolí. Město, sevřené opevněním, s narůstající armádní složkou a terciální sférou (příslušníci církve a úředníci), se přelidňovalo. Před začátkem budování pevnosti, kolem poloviny 18. století, kdy počet obyvatel českých zemí dosahoval necelých tří milionů, žilo v městě 1782 osob; lidnatější byla jeho podměstí, kde žilo 2 342 obyvatel.¹ Josefský katastr uvádí pro Hradec Králové 232 čísel popisných, z toho 207 bylo v rukou soukromých majitelů.² Tento počet domů se do zrušení pevnosti nezvyšoval; převážně dřevěné domy zničené při požárech v roce 1814 a 1836 byly postupně obnovovány už jako zděné objekty (Bláha, 2017, s. 672–673). V roce 1823 žilo ve městě ve 226 domech 3137 obyvatel (Král, 1825, s. 23), o deset let později ve 223 domech 3374 osob (Sommer, 1836, s. 4).

Ve struktuře obyvatelstva hrála významnou roli silná armádní složka v čele s velitelem pevnosti, nejvyšší autoritou ve městě. V době míru bylo ve městě 3600, v době ohrožení až 8000 mužů (Divišová, 2911, s. 441). Méně početné než vojsko bylo kněžstvo, následované úřednictvem. Samostatnou kategorii v sociální struktuře města tvořila tzv. městská honorace – krajský hejtman a další představitelé kraje, členové magistrátu, městský fyzik a ranhojič. Pokud se týče měšťanstva, šlo o řemeslníky, obchodníky, úředníky, majitele domů, o vznikající střední třídu; velká buržoazie – bankéři, továrníci a velcí obchodníci – se v této etapě formování české společnosti v Hradci Králové nenačázeli – málo početní byli ostatně i v celozemském kontextu. V Hradci bylo „malé měšťanstvo“ až na výjimky české (většinou schopné komunikovat německy) a žilo ve většinou poklidné symbióze s vojenskou posádkou města.

1 SOkA HK, AM HK, inv. č. 328, kn. č. 38, Kniha přijatých sousedů a měšťanů, 1780–1808; inv. č. 329, kn. č. 39; Kniha přijatých sousedů a měšťanů, 1808–1841.

2 NA, Josefský katastr, kn. č. 642, Hradec Králové.

Ke zkvalitnění života populace směřovaly osvíčenské reformy, sledující a vychovávající lid doslova od kolébky ke hrobu. Významné místo mezi nimi zaujímaly zásahy do školství.

Místo královéhradecké hlavní školy v organizační struktuře nižšího školství

V době vyhlášení školského patentu se o nižší školství starala příslušná vrchnost, což byl v královských městech magistrát. Tak tomu bylo i v Hradci Králové. Ve městě působil biskupský seminář, založený roku 1714, a gymnázium, zřízené Tovaryšstvem Ježíšovým roku 1636. Obou institucí se osvíčenské zemětřesení dotklo. Semináře dokonce existenčně: roku 1786 byl zrušen, obnoven byl roku 1802. Existenci gymnázia sice ohrozilo zrušení jezuitského řádu v roce 1773 a masivní redukce počtu gymnázií, královéhradecké ale přežilo.

Pod správou města zůstala živořící škola zvaná „plechantská“, nejnižší stupeň někdejší školy partikulární zaniknuvší během třicetileté války. Vedle náboženství poskytovala žákům pouze základy čtení, psaní a počítání. Působil v ní jediný učitel, současně choralista při kostele Sv. Ducha. V roce 1713 jím byl Kristián Klika; jeho plat, placený ze záduší a vybraného školného, činil 50 zl. ročně. Vedle této školy působilo v Hradci i několik tzv. škol pokoutních (Winkelschulen). V roce 1758 se učitelem plechantské školy stal Vojtěch Škrapka, od roku 1740 basista u Sv. Ducha, jehož jméno figuruje ještě na školní fassi (smlouvě mezi provozovatelem školy a učitelem, v níž byly stanoveny všechny povinnosti učitele ke škole, obci, eventuálně ke kostelu, a povinnosti patrona školy k učiteli) z roku 1772. V téže době vyučoval na pražském podměstí Matouš Čapský, na Kopci sv. Jana (dnes Nový Hradec Králové) Jan Filípek.³

Realizací školního patentu byly v jednotlivých zemích monarchie pověřeny studijní dvorské komise, podřízené komisi vídeňské: byly součástí gubernia a řídily veškeré školství v zemi. Česká komise vznikla

3 NA, ŠF, inv. č. 1, kart. č. 3.

roku 1775. Měla dva referáty, první spravoval nižší školství (řídil ho Ferdinand Kindermann), druhý gymnázia (řídil ho Karl Heinrich Seibt).

S Kindermannem vstoupil hradecký magistrát do písemného styku už 31. srpna 1775. Současně se obrátil na podkomořský úřad se žádostí o povolení zřídit ve městě hlavní školu. K jejímu finančnímu zajištění město využilo nadací, jimiž v minulosti disponovala partikulární a po ní plechantská škola. Sloučením nadací získal magistrát celkový kapitál ve výši 4 571 zl. 25 kr., jenž v roce 1777 vynášel úrok 737 zl. ½ kr. Ten se stal základem místního školního fondu, určeného k zajištění učitelských platů a financování nezbytných potřeb školy. Prostředky doplňoval příspěvek ze zemského školního fondu ve výši 100 zl. ročně, z nějž měl být placen katecheta a hrazen funkční přídatek ředitele školy.⁴

Někteří členové magistrátu by se bývali spokojili s pouhou školou triviální (i to budiž dokladem dobového vztahu k lidovému vzdělání), v krajském městě musela ale vzniknout škola hlavní. Trval na ní i Kindermann, jenž 22. srpna 1776 město poprvé navštívil.⁵ Provizorní vyučování zatím úředně neschválené hlavní školy začalo 17. února 1777 v původním domku plechantské školy na hřbitově vedle kostela Sv. Ducha. Vznikl první učitelský sbor – post ředitele nebyl zatím obsazen, místoředitelem a katechetou byl jmenován P. Kristián Fleischer, na místa učitelů absolvent pražské normální školy Jan Hladký, který od odstoupivšího Škrapky převzal funkci basisty při kostele Sv. Ducha, dále Josef Čížek a exjezuita Jan Beer.

V jedné třídě se tísnilo 84 žáků. Díky úsilí primase Františka Švendy, otce hradeckého jezuitského historiografa, se škola mohla v březnu 1777 přestěhovat do prostor pronajatého domu čp. 71 za radnicí. Zde došlo k rozdělení dětí do tří tříd. Postupně se přidali žáci zanikajících pokoutních škol. Teprve potom dalo k otevření hlavní školy souhlas i gubernium. Datum ani číslo guberniálního výnosu nejsou v pamětní knize uvedeny.⁶ Do čela školy se bez nároku na odměnu postavil

4 SOKA HK, HŠ HK, Opis pamětní knihy, inv. č. 2, kn. č. 2, fol. 2a..

5 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 34, k. č. 1, Listy a listiny, Protokol o návštěvě F. Kindermanna.

6 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 1, kn. č. 1, Pamětní kniha, s. 99, 170.

kanovník, josefinista Mořic Klier. Kromě něj a katechety působily ve škole tři učitelské síly, na jednoho učitele tak připadalo 25,6 žáka, což byl průměr, který se už v dějinách školy neměl nikdy opakovat.⁷

Součástí královéhradecké hlavní školy byla učitelská příprava. Podle patentu měla vzniknout jen při normálních školách, ale nedostatek kvalifikovaných učitelů si brzy vynutil otevření preparand i při hlavních školách. Roku 1780 navštěvovalo hradeckou přípravku, která až do počátku 19. století nebyla otevřena každoročně, devět posluchačů. Nejasné jsou počátky tzv. opakovacích hodin, které patent nařizoval pro děti starší dvanácti let: magistrát přislíbil jejich otevření již při Kindermannově návštěvě v srpnu 1776, byly však prokazatelně zahájeny až roku 1779, kdy je navštěvovalo 27 chlapců.⁸

Umístění školy v domě čp. 71 považoval magistrát od samého počátku za provizorní. Původně pomýšlel na stavbu školní budovy na dvoře radnice. Nechal zhotovit projekt, náklady byly odhadnuty na 5 413 zl. V roce 1786 se ale městu naskytla příležitost získat budovu bývalého jezuitského semináře sv. Václava (čp. 33), nacházející se vedle zrušené jezuitské koleje, sídla teď už státního gymnázia. Po zrušení řádu připadl dům náboženskému fondu a město se pokusilo o jeho bezplatné převedení; nakonec ji muselo za 3 175 zl. koupit. Vyučování zde bylo zahájeno v dubnu 1786 (Švenda, IV., 1817, s. 73).

Otevřením čtvrté třídy, učitelské přípravy a zavedením opakovacích hodin byla organizace královéhradecké hlavní školy v základních rysech ustavena a v této podobě přetrvala s drobnými změnami až do počátku druhé poloviny 19. století.

Docházka do školy a sociální složení žáků

Již od počátku bylo zřejmé, že realizace požadavku řádné školní docházky bude výzvou. Právě v ní, kromě základů hygienických návyků, které škola dětem vštěpovala, tkvěl disciplinační potenciál školního patentu: vštípení smyslu pro povinnost a pravidelný řád. Přes snahu

7 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 2, kn. č. 2, fol. 51a, Opis pamětní knihy.

8 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 1, kn. č. 1, Pamětní kniha, s. 170.

zúčastněných, učitelů, farářů a úřadů, trval boj o řádnou návštěvu školy celá desetiletí.

První zprávu o stavu školní docházky pro Hradec Králové máme z 22. srpna 1776, z protokolu sepsaného během Kindermannovy návštěvy. Z protokolu je zřejmé, že do školy by mělo chodit asi 200 dětí, docházelo jich však pouze 100. Předpokladem úspěchu byla řádná evidence školou povinných dětí, což vedlo ke zdokonalení dosavadních konskripčních praktik. K 1. říjnu 1777 chodilo do hlavní školy 128 žáků, z toho 61 dětí bylo v první, 53 ve druhé a 14 ve třetí třídě. Stanovit rozdíl mezi počtem dětí zapsaných a skutečně docházejících je za daného stavu pramenů nemožné. Fond královéhradecké hlavní školy poskytuje jen kusé informace a postup pomocí excerpce z matrik narozených není vzhledem k docházce vojenských dětí možný. Dochované prameny jsou navíc při uvádění počtu žáků nejednotné – jiné počty jsou v dokumentech centrálních, jiné v písemnostech hlavní školy. Uváděné počty jsou tedy přibližné, přesto skutečnost v základních rysech vystihují.⁹

K výraznějším úspěchům došlo až v době vlády Josefa II., kdy vedle výnosů týkajících se návštěvy školy byla stanovena i konkrétní forma postihu nedbalých rodičů: zdvojení školného pro zámožnější rodiče a veřejné práce pro rodiče chudé (Wilfling, 1789, s. 73).

Pokud se týče počtu zapsaných žáků, patřila královéhradecká hlavní škola v celozemském měřítku spíše k menším: více žáků náleželo roku 1787 k oběma pražským hlavním školám – k malostranské 357, novoměstské 421 žáků; ke školám v Brandýse nad Labem pak 259, v Pardubicích 304, Domažlicích 216, Kutné Hoře 457, Českém Krumlově 373, Bohosudově 211 a Klatovech 229.¹⁰ V uvedeném roce to bylo celkem 2 458 dětí, královéhradecká se na tomto počtu podílela 8,42 % (Wilfling, 1796, s. 58–71).

Guberniálním dekretem ze 6. října 1787 byl na místo krajského školního komisaře jmenován Johann Jakub Rösler,¹¹ původně vychovatel v rodině krajského hejtmana Antonína Hanische. Byl propagátorem

9 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 1, Pamětní kniha (1777) 1810–1905, s. 100.

10 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 1, Pamětní kniha (1777) 1810–1905, s. 8–19.

11 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 2, Opis pamětní knihy, fol. 6d.

lidového vzdělání, jehož význam publicisticky zdůvodnil ve Wilflingově Kalendáři (Wilfling, 1791, 82an.), kam přispíval i filantropicky zaměřenými články: o dobročinnosti, zakládání nemocnic pro chudé aj. (Winter, 1926, s. 45, 171). 21. listopadu 1787 se představil v učitelské konferenci, pobyl v Hradci celý měsíc a usiloval především o zlepšení materiálního zabezpečení školy. Proslul neobyčejnou pracovitostí: až do roku 1800, kdy byl přeložen do Chrudimi, prosazoval cílevědomě zakládání nových škol v kraji, dbal na dodržování učebních plánů a řádnou školní docházku. Na místě dal najevo nespokojenost s docházkou a pro nedbalé rodiče zavedl odstupňovaný systém trestů. Řádná návštěva školy měla být napříště záležitostí nejen učitelů a rodičů, ale také magistrátu a příslušného duchovního. Ponižující, ale patrně velmi účinné bylo přivedení nedbalého žáka do školy strážníkem, k čemuž Rösler neváhal několikrát sáhnout.¹² Postihy padly zřejmě na úrodnou půdu, neboť hned v roce 1788 počet žáků dosáhl tří set, což vedlo Röslera k nařízení o odškolení Pražského předměstí, odkud byly děti převedeny do nedalekých Kuklen, a odškolení Malšovic, připojených k Novému Hradci Králové. V následujícím školním roce docházelo do hlavní školy 259 dětí (Švenda IV., 1817, s. 142).

Třebaže tereziánský patent jasně nařizoval vzdělávací povinnost pro děti obou pohlaví, dívky do veřejných škol v podstatě nechodily. V Hradci Králové lze do konce 70. let docházku děvčat vyloučit,¹³ což se změnilo až v průběhu 80. let.¹⁴

Součástí osvícenského populacionismu byla emancipace židovského obyvatelstva, která se ve školství odrazila v nařízení z února 1782, přivádějícím židovské děti do nižších škol a gymnázií. V Hradci Králové byla židovská minorita zanedbatelná – v roce 1787 chodili do hlavní školy dva židovští školáci. Jejich početní zastoupení nepřekročilo po celou dobu existence hlavní školy 1–2 % (Švenda IV., 1817, s. 73).

Problematické bylo žáky naplnit čtvrtou třídu. Klier a po něm Rösler se opakovaně snažili vysvětlit rodičům její význam. Zjevně bez úspěchu.

12 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 9, Konferenční protokoly 1787–1792, kn. 9, fol. 1–2; fol. 64.

13 NA Praha, ŠF, inv. č. 3, kart. č. 8.

14 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 12, Matrika žáků 1792–1809, kn. č. 12.

V říjnu 1788 docházelo do čtvrté třídy sedm chlapců, dva z nich se na základě Röslerova nařízení museli pro neschopnost vrátit do třídy třetí, dva byli stále nemocní, takže zbývající tři byli vyučováni společně se žáky třetí třídy.¹⁵ S nezájmem rodičů o čtvrtou třídu se v prvních desetiletích po vyhlášení patentu potýkaly všechny hlavní a normální školy v zemi. Stav byl setrvalý, dočasně se zlepšil až na začátku 19. století.

Specifikem města coby vojenské pevnosti byla docházka vojenských dětí. O její pravidelnost usiloval především krajský úřad, který již 19. listopadu 1780 nařídil pevnostnímu veliteli, aby nechal sestavit seznam školou povinných dětí podle jednotlivých pluků. O malé účinnosti tohoto nařízení svědčí skutečnost, že jej bylo nutno v roce 1781 a 1790 opakovat.¹⁶ Ke zlepšení docházky potomků vojáků nepřispěla ani skutečnost, že žádné z nich neplatilo školné.¹⁷ Ještě 8. listopadu 1802 si ředitel Vojtěch Groll v přípisě krajskému úřadu stěžoval, že tyto děti chodí do školy nedbale, a žádal krajský úřad, aby zakročil u pevnostního velitelství.¹⁸

Formálně byl však podíl vojenských dětí na počtu zapsaných žáků výrazný:

rok	počet žáků	z toho voj.	tj. v %
1778	154	28	18,18
1787	215	36	16,74
1792	393	99	25,19
1802	345	40	11,7
1805	296	17	5,54
1811	406	36	8,87 ¹⁹

Na výrazném zastoupení vojenských dětí mezi žáky královéhradecké hlavní školy nic nezměnilo ani zrušení doživotní vojenské služby,

15 SOkA HK, HK–HŠ, inv. č. 9, Konferenční protokoly 1787–1792, kn. 9, fol. 7–8.

16 SOkA HK, HK–HŠ, inv. č. 42, Záležitosti žáků, 1790–1853, kart. č. 2.

17 NA Praha, ŠF, inv. č. 3, kart. č. 8.

18 SOkA HK, HK HŠ, inv. č. 42.

19 NA Praha, ŠF, inv. č. 3, kart č. 8; SOkA HK, HK HŠ, inv. č. 12, inv. č. 34, inv. č. 42.

k němuž došlo v roce 1802. Jejich podíl sice dočasně poklesl, nicméně vzápětí opět stoupl tak výrazně, že otevření elementární třídy v roce 1808 bylo bezprostředním důsledkem přílivu vojenských dětí do první třídy.²⁰ Kvůli špatné školní docházce zůstávalo jejich vzdělání většinou neukončené. Neblahý vliv na jejich gramotnost měla i migrace jednotlivých pluků. Děti opouštěly třídy během školního roku; jen v průběhu roku 1791/1792 jich odešlo 72²¹ – a zdaleka ne všechny pokračovaly v návštěvě školy v novém působišti svých rodičů. Končily školní docházku předčasně, pouze někteří ze synů důstojníků pokračovali ve studiu na gymnáziu.²²

Školní matrika dochovaná pro roky 1791–1805 nám umožňuje stanovit délku školní docházky v závislosti na pohlaví dítěte a sociálním postavení jeho rodičů. Docházka dívek se v poslední dekádě století zlepšila, nicméně bez ohledu na sociální postavení končily návštěvu školy absolvováním druhé třídy, většinou ve věku předepsaných 12 let. Přitom při veřejných zkouškách získávaly velmi často odměny za dobrý prospěch,²³ takže ukončení školy druhou třídou mělo svůj původ výhradně v zakořeněné představě o škodlivosti, „přílišného“ ženského vzdělání.

Ve dvanácti letech opouštěla školní lavice i většina chlapců; ve školním roce 1791/1792, kdy do školy chodilo 393 žáků, představovala věková skupina dvanáctiletých 72 % všech absolventů školy.²⁴ I když v následujících letech mírně přibývalo absolventů starších, většina žáků stále končila svou školní povinnost závěrem toho školního roku, v jehož průběhu dosáhla věku dvanácti let. Vzdělání stále ještě nepředstavovalo obecně sdílenou hodnotu.

Pokud se týče příslušnosti k sociální vrstvě, byly ve škole v letech 1791–1805 nejvíce zastoupeny děti městských malovýrobců, které se na

20 SOkA HK, HK–HŠ, inv. č. 1, s. 113–114.

21 SOkA HK, HK–HŠ, inv. č. 12, kn.12.

22 SOkA HK, HK–HŠ, inv. č. 12, kn.12.

23 SOkA HK, HK–HŠ, inv. č. 44, Multiplikáty tištěných seznamů žáků, 1796–1845, kart. 2.

24 SOkA HK, HK–HŠ, inv. č. 12, kn. 12.

celkovém počtu žáků podílely asi jednou třetinou. Vzhledem k tomu, že se jednalo o vrstvu nepříliš zámožnou, která si svůj vztah ke vzdělání budovala velmi obtížně, pocházelo z ní rozhodující množství nedbale chodících žáků a žáků neplatících školné. Je logické, že na gymnázium odtud přestupoval jen nepatrný počet jedinců.

O něco menší byl počet žáků z rodin měšťanských (v matrice v rubrice rodičů uvedeno výslovně „Bürger“, tj. majitel městského domu a držitel várečného práva), kde byly od počátku výrazněji zastoupeny dívky a odkud odcházelo nejvíc chlapců studovat. Bez výkyvů se na sociálním složení žáků královéhradecké hlavní školy podílely děti státních, krajských a městských zaměstnanců a představitelů svobodných povolání, tj. úředníků, učitelů, lékařů apod. U této sociální skupiny lze na jedné straně předpokládat uvědomělý postoj k vzdělání, na straně druhé výrazný podíl domácího vyučování. Vedení školy ostatně neslo konkurenci domácích učitelů nelibě: vyučovali totiž bez výjimky v rodinách schopných platit školné; veřejná škola tak byla připravována o část příjmů.²⁵ Poměrně málo byly zastoupeny děti z vrstvy, jež je v matrice označena výslovně jako chudina (arm či dokonce Bettler); děti z tohoto prostředí se na celkovém počtu žáků podílely zhruba 2–3 %.

Respekt k pravidelné školní docházce v průběhu let sílil. Na počátku 19. století se počet školáků oproti roku 1777 více než ztrojnásobil: pokud školu v roce 1777 z 200 zapsaných dětí navštěvovalo 84, což představovalo 42 %, v roce 1806 z 303 zapsaných dětí docházelo řádně již 286, tj. 94,39 %.²⁶ Zlepšila se docházka dívek; v roce 1805 tvořily 41,22 % z celkového počtu žáků, což sice neodpovídalo běžnému poměru pohlaví, ale přesto znamenalo oproti výchozímu stavu úspěch. I nadále ale končily školu absolutoriem druhé třídy. Situace se až do zřízení samostatné dívčí školy v roce 1852 nezměnila. Možnost dalšího vzdělání jim umožnily i opakovací hodiny, pro děvčata přístupné od roku 1815.²⁷ Do jaké míry skutečně docházela, nelze z pramenů zjistit.

25 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 2, kn. 2, fol. 51d.

26 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 2, kn. 2, fol. 2b; NA Praha, ŠF, inv. č. 9, kart. č. 27.

27 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 2, kn. 2, fol. 6c.

Hospodářské a politické obtíže, plynoucí z dlouhotrvajících válek, měly vliv i na sociální strukturu města. Změny jsou patrné ze soupisu žáků, kde výrazně poklesl počet dětí měšťanů, vzrostl počet dětí malovýrobců a zvětšil se počet těch, kteří byli výslovně označeni jako chudí: tito žáci se v roce 1825 podíleli na celkovém počtu nebyvalými 58,21 %.²⁸ Regres se projevil i ve školní docházce.

Školné

Jedním z dokladů vážně míněné snahy umožnit návštěvu školy všem dětem bylo rozhodnutí osvobodit žáky ze sociálně slabých rodin od placení školného. Problematické bylo určit míru chudoby jednotlivých žáků. Zkušenosti shrnula dvorská instrukce z roku 1789, která stanovila, že školní plat bude vybírán od rodičů všech dětí příslušného věku, pokud nejsou nemajetní, bez ohledu na to, zda žák do školy chodí či nikoli. Na venkově byly za chudé považovány děti, jejichž rodiče jsou domkáři, získávají obtížné prostředky k živobytí, jsou sloužící či již škole platí za tři nebo více dětí. Ve městech děti rodičů bez stálého zaměstnání, dále děti vojáků – s výjimkou důstojníků. V obou případech jsou od školného osvobozené děti docházející ze vzdálenosti více než půlhodiny cesty; takové děti ostatně nemohou být k návštěvě školy nuceny (Wilfling, 1791, s. 9).

Instrukce dále stanovila výši školného s výhradou, že může kolísat podle místních poměrů. Školné se mělo pohybovat mezi jedním (nejmenší žáci) a dvěma (nejstarší žáci) krejčary týdně.²⁹ Peníze dostával přímo učitel: tradice tzv. „sobotales“, pro učitele poněkud ponižující, byla zakořeněná.

Pro sumární výši školného, vybíraného od školáků v Hradci Králové, máme jen málo dokladů. Každopádně celkový výnos představoval jen menší část nákladů vydávaných na školství. František Švenda uvádí, že v roce 1784, kdy do školy chodilo 243 dětí, bylo vybráno pouhých 12 zl (Švenda, IV., 1817, s. 35). To byla částka skutečně zanedbatelná,

28 SOkA HK, HK–HŠ, inv. č. 34, kart. 1.

29 SOkA HK, HK–HŠ, inv. č. 34, kart. 1.

svědčící o velkém počtu neplatících žáků; může být dokladem malé autority učitelů a jedním z důvodů, pro který se v roce 1789 vybírání školného ujali osobně radní. O dva roky později se na školném vybralo již 259 zl. 54 kr., což představovalo asi čtvrtinu částky 1181 zl. 50 kr., tedy sumy vynaložené na hlavní školu v tomto roce.³⁰ V roce 1816 představovalo školné 215 zl. 3 kr., v roce 1824 pak 353 zl ½ kr.³¹

V roce 1804 se hradečtí učitelé, podporovaní městským děkanem Josefem Čenkem z Vartenberka, pokusili prosadit zvýšení školného; sledovali tím zvýšení svých platů, které se kvůli růstu životních nákladů zdály nedostatečné.³² Magistrát neprojevil o návrh zájem, došlo pouze k rovnoměrnému rozdělení vybraných peněz mezi učitele: v roce 1805 vypočítali radní se souhlasem krajského úřadu podíl každého učitele na školném ve výši 71 zl. 41 kr.³³

Zvýšení školného nařídila svými výnosy z 21. srpna 1824 a 25. listopadu 1826 studijní dvorská komise. Školné mělo vzrůst na 2 kr. v první a ve druhé třídě, na 2 ½ ve třetí a na 3 kr. týdně ve čtvrté třídě.³⁴ Královéhradecký magistrát se však podobnými nařízeními neřídil – školné upravil o své újmě již v roce 1816, kdy jej ve všech třídách zdvojnásobil.³⁵ Zvýšení mělo opačný efekt: vedlo ke zvýšení počtu žáků, jejichž rodiče této povinnosti dostát nemohli.

Právě v těchto letech kulminoval počet žáků uznaných za neschopné platit školné:

rok	počet žáků	z toho neplatících	tj. v %
1778	154	37	24,03
1791	326	159	48,77
1825	402	234	58,21

30 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 41, Školní fase, kart. č. 2.

31 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 34, Písemnosti týkající se vztahu školy k obci, kart. 1.

32 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 2, Opis pamětní knihy, kn. 2, fol. 55c.

33 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 1, Pamětní kniha (1777) 1810–1905, kn. 1, s. 68.

34 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 2, Opis pamětní knihy, kn. 2, fol. 21d.

35 SOKA HK, D HŠ, inv. č. Pamětní kniha děkanství, III, s. 550.

rok	počet žáků	z toho neplatících	tj. v %
1854	765	235	30,72 ³⁶

Pokud se týče sociálního složení dětí, které byly v roce 1825 osvobozené od školného, patřily sem:

- 1 dítě měšťanské,
- 85 dětí malovýrobců (převládali potomci krupařů, ševců a pekařů)
- 32 dětí městských zaměstnanců (obecní sluhové, strážníci, vdova po učiteli, muzikant)
- 70 dětí rodičů bez stálého zaměstnání (dětí nádeníků, invalidů, vdov, svobodných matek aj.).

U dvou dětí označených jako chudé není sociální postavení rodičů uvedeno.³⁷

Nejen magistrát, ale i gubernium bedlivě sledovalo, zda žáci nejsou od školného osvobozováni neoprávněně. V guberniálním výnosu z 23. června 1827 se zdůrazňuje, že při prominutí školného je třeba prověřit a řádně uvést fakta o hospodářské situaci rodiny: počet dětí, zaměstnání otce, knihovni cenu domu, hospodářství, výměr polností, dluhy aj. (Přítel mládeže, 1827, s. 8). Toto nařízení spolu s úpravou školného z roku 1826 bylo na dlouhou dobu posledním centrálním zásahem do tohoto neuralgického bodu školské politiky. Pak nastalo období místních iniciativ.

Třebaže osvobození od školného mělo umožnit návštěvu školy i nejchudším dětem, brzy se ukázalo, že nedostatek hotových peněz k zaplacení školného není jedinou příčinou nezájmu o vzdělání. Bída širokých vrstev nejen znemožňovala vybavit děti základními učebnicemi, ale často i potřebným oděvem. Ke zlepšení školní docházky měl proto od počátku reformovaného školství přispět i systém nejrozličnějších filantropických akcí.

36 NA Praha, ŠF, inv. č. 3, kart. č. 8; SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 41, Školní fase, kart. 2; SOKA HK, HK VV, inv. č. 210.

37 SOKA HK, HK–HŠ, inv. č. 34, kart. 1.

Jednou z prvních forem podpory, která se objevuje brzy po roce 1775, bylo rozdávání učebnic nemajetným žákům. Bylo zřejmé, že toto je jediná možnost, jak zabránit tomu, aby vynucená návštěva školy dětmi z nejchudších vrstev nebyla pouhou formalitou. Bezplatná distribuce učebnic byla de facto nařízena vládou, která rozhodla, že z celkového objemu učebnic vytištěných normální tiskárnou v Praze jich musí být celá jedna čtvrtina určena k rozdání nemajetným školákům (Polák, 1968, s. 11). Vyčleněný počet knih však nestačil, a tak na jednu učebnici běžně připadali dva až tři žáci.

Učebnice zdarma dostávali rovněž chudí žáci královéhradecké hlavní školy, dbal na to již Klier a spolu s ním i magistrát (Weiss, 1904, II, s. 44). Knihami byly děti odměňovány i u příležitosti pololetních zkoušek, rovněž v těchto případech bývaly odměnou učebnice, především katechismy.

Nedostatek školních knih ovšem nebyl a ani nemohl být základní příčinou nedostatečné návštěvy školy. Dětem z nejchudších vrstev často chyběly i elementární součásti oděvu, které by jim, především v zimě, umožnily opustit domov a vydat se na cestu do školy. Proto se ve školské politice dostaly brzy do popředí ošacovací akce, na nichž se kromě soukromníků podílely v pozdější době také korporace. Pravidelné ošacovací akce pořádaly tzv. ústavy chudých (Armeninstitut), které na základě dvorského dekretu z 9. listopadu 1782 vznikly v každé obci či městě. V Hradci Králové byl tento ústav založen již v roce 1773 (Švenda, IV, 1817, s. 25). O zvětšení jeho peněžního fondu se snažil mj. Klier, jenž osobně organizoval podomní sbírky. Z jeho iniciativy bylo – patrně poprvé – v roce 1789 u příležitosti letních zkoušek obdarováno patnáct chudých dětí úplným oděvem a jedenáct oděvními součástmi. Akce se v dalších letech pravidelně opakovala, přičemž se počet obdarovaných dětí nepatrně zvyšoval.³⁸

Uvedená forma podpory se v době předbřeznové stala samozřejmostí. Od počátku 19. století využívalo město pro školní ošacování akce tzv. Hlaváčovské nadace, založené již roku 1662 měšťanem Václavem

38 SOKA HK, HK HŠ, inv. č. 2, fol. 6a.

Hlaváčem z Levhartic. Nadace byla počátkem 19. století obnovena – 16. ledna 1802 adjustoval nadační listinu tehdejší vrchní ředitel normálních škol V. Lenhardt. V roce 1808 bylo z jejích úroků oblečeno 14 dětí, především sirotků.³⁹

Od druhé dekády 19. století patřil mezi podporovatele královéhradecké hlavní školy také knihkupec a nakladatel J. H. Pospíšil. Chudým školákům rozdával knihy vydané ve vlastní tiskárně, nadto patřil k iniciátorům početných akcí, jejichž výtěžek sloužil k uspokojování sociálních potřeb žáků hlavní školy. Jednou z prvních byla česká beseda, konaná 19. května 1819, která vynesla 150 zl., určených k nákupu českých knih a oděvu pro nemajetné školní děti (Květenský, 1966, s. 6).

Mikrohistorický pohled na královéhradecké „základní“ školství v posledních desetiletích 18. a prvních 19. století dokládá složitost i úspěšnost procesu prosazování závazné vzdělávací povinnosti: na jeho začátku bylo pár nekvalifikovaných učitelů vyučujících několik desítek dětí v polorozpadlém stavení na městském hřbitově, na konci, před přijetím Hasnerovy reformy, zástup kvalifikovaných učitelských sil (a bylo mezi nimi několik výjimečných mužů), vzdělávajících téměř 600 žáků hlavní, nižší reálné a dívčí školy.

Vývoj moderní školské soustavy je synchronní s jednotlivými etapami vzniku moderního českého národa. Královéhradecká hlavní škola neovlivnila toto dění přímo, natož pak plánovitě. Naopak, téměř po celou dobu svého vývoje, až do poloviny 60. let 19. století, působila k utváření jazykového utrakvismu a s ním spojené národní lhostejnosti. Svůj vlastní výchovný cíl – přesvědčit hradeckou veřejnost o významu vzdělání a poskytnout žákům sumu znalostí a dovedností (jejíž objem a charakter určovalo politické zřízení společnosti) – však splnila beze zbytku. Jistým dílem přispěla k tomu, že po obnovení ústavnosti obývají město již občané gramotní, většinou schopní nalézt uplatnění v oblasti hospodářské a správní, ale také společenské a kulturní. Jsou mezi nimi i občané hlásící se již k českému národu.

39 OA HK, HK HŠ, inv. č. 34. Je zajímavé, že této nadace se k ošacování žáků hradeckých základních škol prokazatelně používalo až do roku 1940.

Archivní materiály a literatura

Monografie

BLÁHA, Radek a kol., 2017. *Hradec Králové*. Vydání první. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 978-80-7422-504-8.

DIVIŠOVÁ, Jaroslava, 2011. *Encyklopedie města Hradce Králové*. Hradec Králové: Garamon. 2 sv. ISBN 978-80-86472-52-2.

KRÁL, Josef Mirovít, 1825. *Průvodce po biskupství královéhradeckém*. Hradec Králové: J. H. Pospíšil.

KVĚTENSKÝ, Vlastimil, 1966. *Knihovny a knihovnictví. 1818–1848. Bibliografie zpráv a článků z obrozeneckých novin, časopisů a almanachů*. Hradec Králové: Státní vědecká knihovna.

NOVOTNÝ, Miroslav a kol., 2006. *Dějiny vyššího školství a vzdělanosti na jihu Čech. Od středověkých počátků do současnosti*. České Budějovice: Jihočeská univerzita. ISBN 80-7040-883-9.

POLÁK, Karel, 1968. *Třemi stoletími. Stručné dějiny Státního pedagogického nakladatelství*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.

SOMMER, Johann Gottfried, 1836. *Das Königreich Böhmen. Vierter Band, Königrätzer Kreis*. Prag: J.G. Calwe'sche Buchhandlung.

ŠAFRÁNEK, Jan, 2013. *Školy české: obraz jejich vývoje a osudů. I. svazek, r. 862–1848*. Praha: Nákladem Matice české.

ŠVENDA, František, 1817. *Cztyrtý Hliněný Obraz Hystorye Králowstwj Českého, a Paměťj Města Králowé Hradce nad Labem: to gest: Proměný Králowstwji Českého, a ztenčenj Města Pewnostj ohraženého, w běhu věku 18. sto lety*. W Hradcy Králowé: Pjsmem Jana Frantisska Pospjssila.

URBAN, Otto, 2003. *Kapitalismus a česká společnost: k otázkám formování české společnosti v 19. století*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. ISBN 80-7106-500-5.

WEISS, Anton, 1904. *Geschichte der Österreichischen Volksschule unter Franz I. und Ferdinand I. 1792-1848*. Graz: Styria, Bd. 2.

WINTER, Eduard, 1926. *Ferdinand Kindermann Ritter von Schulstein (1740/1801), der Organisator der Volksschule und Volkswohlfahrt Böhmens: ein Lebensbild nach archivalischen Quellen*. Augsburg: Johannes Stauda.

Periodika

Kalender für Aufseher, Katecheten und Lehrer der Nationalschulen im Königreiche Böhmen auf das Jahr ... Wilfling, Ignác Richard, ed. Prag: bei Kaspar Widtmann, 1788–1797. *Materialien zur alten und neuen Statistik von Böhmen*, 1788. Leipzig – Prag.

Přítel mládeže, aneb, zásoba spisů ku prospěchu a potěšení učitelů a vychovatelů duchovních i světských, 1827. W Praze: Josef Liboslav Ziegler.

Archivní prameny

Státní okresní archiv Hradec Králové (SOkA HK), Archiv města Hradec Králové (AM HK), inv. č. 328, kn. č. 38, Kniha přijatých sousedů a měšťanů, 1780–1808; inv. č. 329, kn. č. 39; Kniha přijatých sousedů a měšťanů, 1808–1841.

Státní okresní archiv Hradec Králové, Hlavní škola Hradec Králové (HŠ HK), inv. č. 1, Pamětní kniha (1777) 1810–1905; inv. č. 2, Opis pamětní knihy, kn. 2; inv. č. 9, Konferenční protokoly 1787–1792; inv. č. 12, Matrika žáků 1792–1809, kn. č. 12; inv. č. 34, Písemnosti týkající se vztahu školy k obci, kart. č. 1; inv. č. 41, Školní fase, kart. č. 2; inv. č. 42, Záležitosti žáků, 1790–1853, kart. č. 2; inv. č. 44, Multiplikáty tištěných seznamů žáků, 1796–1845, kart. 2.

Národní archiv (NA) Praha, Josefský katastr, kn. č. 642, Hradec Králové.

Národní archiv Praha, Školní fase (ŠF), inv. č. 1, kart. č. 3.

S Gramotnost v řemeslnickém prostředí

Jana Stráníková^a

^a University of Pardubice, Faculty of Arts
and Philosophy, Institute of Historical
Sciences, Czech Republic
jana.stranikova@upce.cz

Received 19 March 2025

Accepted 25 April 2025

Available online 31 December 2025

DOI 10.82130/hs2025-02-011

**Abstract Literacy in the Context of Crafts-
manship**

This study focuses on the linguistic, stylistic, and orthographic features of personal correspondence written by members of artisan families between the late 18th century and the 1850s. Through a comparative analysis of manuscript sources, it reveals varying levels of adherence to the contemporary orthographic norm and examines the relationship between educational attainment, school attendance, and the writers' written competencies. Particular attention is paid to gendered

and social determinants that shaped the form and function of letters within both familial and broader societal contexts.

Keywords artisans, family, middle classes, literacy, orthography, historical linguistics, language variation, style, education, schooling, school attendance, correspondence, ego-documents, 19th century

Rok 1774, respektive 1775, představuje klíčový mezník v dějinách školství habsburské monarchie. Všeobecný školní řád přinesl čtyři klíčové změny, které ovlivnily systém školství i proces socializace dětí. První změnou bylo zavedení všeobecné vzdělávací povinnosti. Reforma dále přinesla centralizaci a vytvoření státního dohledu nad školami. A došlo také k vytvoření jednotného systému primárního školství, ve kterém se ovšem počítalo s tradiční stratifikací podle sociálních vrstev a ekonomických potřeb regionů, a byly tak zavedeny tři typy škol: triviální, hlavní a normální. V neposlední řadě je třeba zmínit, že zavedení Všeobecného školního řádu přineslo standardizaci výuky a učitelského vzdělávání.

Reforma se ovšem neprosazovala rovnoměrně. Gramotnost a zájem o školní vzdělání se výrazně lišily v jednotlivých regionech monarchie. Nejvyšší úroveň gramotnosti byla v rakouských zemích a v Čechách, poněkud nižší na Moravě a výrazně horší v Uhrách (včetně dnešního Slovenska). Bez ohledu na region platilo, že vyšší mírou gramotnosti disponovala města, zatímco venkovské oblasti měly se vzděláváním větší problémy. Hlavní překážky školní docházky představovaly ekonomické faktory, tradice (požadavek na vzdělávání jako nutné součásti procesu socializace každého dítěte byl zcela nový) a dostupnost škol. Zpomalovaly praktické naplnění požadavků Všeobecného školního řádu, a tak se v některých regionech gramotnost zlepšovala velmi pozvolna. Přesto reforma představuje zásadní mezník ve vývoji vzdělávacího systému střední Evropy. Nejenže položila základy moderního školství v habsburské monarchii, ale také definovala vzdělání jako součást procesu socializace každého člověka a jako nástroj státní správy k organizaci společnosti (Cohen, 1988; Novotný a kol., 2020, s. 151–156; Kadlec, 2020, s. 111–149; Novotný, 2009; Vošahlíková, 2016, s. 37–45).

Stanovení otázky a charakteristika pramenů

Řemeslníci představovali specifickou skupinu obyvatel – byli součástí městského i venkovského prostředí a jejich vzdělávací potřeby se lišily v závislosti na profesi i regionu. Zavedením všeobecné vzdělávací povinnosti se i u nich začala předpokládat alespoň elementární gramotnost. Jaká ale byla situace předtím? Ve velkých městech habsburské monarchie, jako byla Praha, Brno nebo Vídeň, byla gramotnost mezi řemeslníky relativně vysoká. V menších poddanských městech a městečkách byla situace složitější. Městečka sice měla jistou míru samosprávy a určitou školskou infrastrukturu, ale podléhala vrchnosti, která neměla vždy zájem podporovat vzdělávání. Na venkově, mimo lokální centra, byla míra gramotnosti před rokem 1774 (a ještě i dlouho po něm) velmi nízká. Zájem o školní docházku (synů) mohli mít pouze představitelé venkovských elit (Ehmer, 2016; Dülmen, 2006, s. 165; Engelbrecht, 1988, s. 46).

Gramotnost v řemeslnickém prostředí úzce souvisela s dostupností škol a s ekonomickými faktory. Vzhledem k tomu, že výkon řemesla

vyžadoval získání profesní edukace, bylo nezbytné, aby rodina věnovala čas a hmotné prostředky, jež by dítěti (synovi) tuto edukaci zajistily. Tím se řemeslnické prostředí zásadně odlišovalo od agrárního, kde k převzetí usedlosti nebylo vyžadováno žádné formální vzdělání a neexistovala ani žádná instituce, která by ho kontrolovala a regulovala (jako u řemeslníků cechy). V hodnotovém žebříčku řemeslníků představovalo vzdělání důležitý faktor pro zajištění lepší budoucnosti dítěte (Řezníčková, 2007, s. 101–119). Mnohé autobiografické texty řemeslníků dokonce reflektují vzdělání jako cestu k lepšímu životu a vyššímu společenskému statusu (ideálem byl měšťan s akademickým vzděláním). Naopak setrvání v řemeslnickém prostředí jako sice tradiční a zajištěnou pozici vnímali jako určitou existenční nejistotu (Ehmer, 2023).

Zatímco příslušníci nižších sociálních vrstev vytvářeli písemné dokumenty jen zřídka (s výjimkou písmáků), řemeslnické prostředí se vyznačovalo systematickou produkcí písemností. Řemeslníci potřebovali mít písemné doklady k důležitým i každodenním ekonomickým transakcím (koupě domu, běžné účetní dokumenty). Písemnou komunikaci vedli v rámci výkonu své profese i pro soukromé účely. Korespondence patřila k běžným projevům jejich gramotnosti a souvisela s jejich životním stylem. Mladí muži odcházeli do učení a následně na vandr a dopisy jim umožňovaly kontakt s rodiči. Taktéž dcery trávily část dětství či dospívání mimo domov, v rodinách přátel či příbuzných, aby poznaly jiné prostředí, a potřebovaly být ve spojení se svou rodinou.

Tato studie se zaměřuje na otázku gramotnosti řemeslníků v českých zemích v kontextu školské reformy Marie Terezie a je založena na analýze osobních dopisů (viz seznam pramenů v závěru studie). Ačkoli korespondence v řemeslnickém prostředí vznikala systematicky, k jejímu uchování bohužel systematicky nedocházelo. Rozsáhlejší soubory dopisů se zachovaly v rodinách, v nichž některý z jejich členů dosáhl sociálního vzestupu (jako součást jeho písemné pozůstalosti) – a i tam jen výjimečně. Pro potřeby této studie byly vybrány rozsáhleji zachované korpusy rodinné korespondence a několik jednotlivin v oblasti východních Čech, resp. Vysočiny. Jedná se o cca 800 česky psaných dopisů z období od roku cca 1800 do 1853. Umožňují nahlédnout do schopnosti jejich pisatelů formulovat text a posoudit

úroveň jejich pravopisu a slovní zásoby, a jsou tak přímým dokladem gramotnosti jejich autorů a autorek. Zároveň jsou zajímavé i svým obsahem, který přináší zajímavá fakta o konkrétních osobách z řemeslnického prostředí. Způsob rozboru tohoto cenného materiálu je tedy dvojího druhu: a) analýza pravopisné úrovně, b) obsahová analýza. Tento přístup umožňuje na konkrétních příkladech zhodnotit, jaká byla gramotnost řemeslníků před rokem 1774 a do jaké míry se školská reforma skutečně promítla do praxe, resp. se projevila v písemnostech příslušníků řemeslnických rodin.

Výuka slohu

Před vydáním Všeobecného školního řádu v roce 1774 nebyla výuka slohu (resp. školní výuka obecně) centrálně formalizována. Venkovské školy se zaměřovaly na základní gramotnost. Podobné to bylo v městských školách, kde se ovšem kromě trivia a náboženství vyučovaly i další předměty (Šafránek, 1913, s. 102–108). Ve vyšších třídách se děti mohly setkat s výukou latinské stylistiky a rétoriky, avšak praktická slohová cvičení v národních jazycích byla spíše výjimečná. Žáci se však obvykle seznámili s různými typy ekonomických či právních písemností.

Všeobecný školní řád zahájil proces alfabetizace napříč sociálními vrstvami a vytvořil jednotný systém objemu a obsahu výuky, který se lišil podle typu školy, resp. sociálního postavení místních obyvatel. Součástí výuky reformovaných škol měl být také sloh (Papouschek, 1988, s. 37–41). Cílem této výuky bylo naučit děti lépe chápat text a samostatně ho vytvářet. Psaním dopisů, resp. jakýchkoli textů, si měly osvojit dovednost využitelnou v budoucím praktickém životě, případně mohly získat důkladnou průpravu pro svůj duševní a intelektuální rozvoj a tím předpoklady pro další vzdělávání.

Na hlavních školách se s výukou slohu počítalo ve vyšších třídách v rozsahu pět hodin týdně. Děti se měly vzdělávat v mluvnici, osvojit si schopnost formulovat text a naučit se psát konkrétní typy písemností, mj. i dopisy (Papouschek, 1988, s. 37–41). Ačkoli hlavní školy nabízely kvalitní slohovou výuku, její reálný vliv narážel na sociální a genderové bariéry způsobené tradiční neochotou chudých rodičů posílat děti do školy, resp. rodičů dívek posílat je do školy, celých šest let. Ve školních

lavicích třetí a čtvrté třídy, kde se sloh učil, zasedaly primárně děti z bohatších rodin, a především chlapci. Děti z chudších rodin obecně kvůli četné absenci nepostoupily do vyšších tříd. U dívek platilo, že ukončovaly docházku často dříve než ve 12 letech, a jejich přítomnost ve vyšších třídách byla obecně považována za zbytečnou. Tuto typickou situaci dobře ilustruje i trojtřídní, resp. později čtyřtřídní hlavní škola v Německém (dnes Havlíčkově) Brodě. Ve 20. letech 19. století lze vysledovat vysokou míru absence jedenáctiletých a dvanáctiletých dívek a jejich malý počet ve vyšších třídách (např. ve školním roce 1820–21 do třetí třídy chodilo 56 chlapců a pouze 7 dívek) (Stráníková, 2008).

Mimo velká města nebyly požadavky na školní znalosti tak rozsáhlé. Všeobecný školní řád požadoval, aby se děti na triviálních školách věnovaly opisování souvislých textů. Tím se měly naučit psát a zároveň seznámit s různými typy písemností a naučit se je vytvářet. Pro dvoutrídní triviální školy byla definována i přesná časová dotace slohové výuky, a sice pět hodin týdně (Papouschek, 1988, s. 37–41). Požadavek na výuku mluvnice ani výuku psaní dopisů či jejich opisování nebyl stanoven. Epistolární praxe se však na jednotřídkách i dvoutřídkách pěstovala.

Obsah a metody slohové výuky definoval i Felbiger ve své *Methodenbuch*, přičemž zdůraznil, že nezbytným předstupněm rozvoje písemného projevu je rozvíjení ústního vyjadřování. Zastával názor, že pak je možné se kvalitnímu vyjadřování pro potřeby běžné písemné komunikace naučit. Za vhodné prostředky považoval poslech, pozorování a napodobování osob, které disponují vytržbenými vyjadřovacími schopnostmi. Primární cíl slohové výuky ovšem spatřoval v tom, že se děti naučí psát dopisy a další užité písemnosti, které jsou důležité pro praktický život (Hubáček, 1980, s. 46–47; Stráníková, 2011).

V důsledku vyhlášení Všeobecného školního řádu vznikaly i učebnice. První učebnicí slohu a psaní dopisů byla publikace *Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen andern Aufsätzen zum Gebrauche für Schüler der deutschen Schulen in den k. k. Erblanden* vydaná v roce 1775 ve Vídni. Obsahovala teoretický úvod pro učitele, jak procvičovat sloh a vyučovat psaní dopisů, a zároveň v ní bylo možné nalézt vzory různých typů dopisů a jednacích písemností. Český překlad ovšem nevznikl.

První česká učebnice slohu vyšla až v roce 1815, kdy piarista a učitel mladoboleslavské hlavní školy Oldřich Klička publikoval své dílo *Krátké uvedení k vyhotovení psaní a jiných písemností, kteréž v obecnství uměti zhotoviti velmi užitečné jest, pro žáky českých vlastenských škol*. Jednalo se o překlad německého originálu, který měl být používán pro výuku slohu v primárním školství. Další učebnici vzniklou jako překlad německé verze, *Úvod krátký k vyhotovování písemností podle předepsané ruční knihy německé pro české školní čekance a žáky na triviálních školách*, vydal v roce 1830 František Krtek, učitel táborské hlavní školy a později normální školy v Praze. První původní českou učebnici slohu vydal v roce 1831 Jan Nepomuk Filčík, učitel v Chrasti u Chrudimi, pod názvem *Písemnosti pro nejoutlejší mládež českou a moravskou*.

Éra českých učebnic slohu tedy spadá až do období po vydání tzv. Schulkodexu, který v roce 1805 mj. uzákonil výuku slohu i na triviálních školách, když nově požadoval samostatné hodiny slohové výuky i na tomto typu školy. Je však nutné zmínit, že reálně tuto legislativní změnu děti v některých lokalitách třeba ani nepocítily. Někde už možná v praxi probíhala a jinde jejímu zařazení mohla bránit nízká kvalita a odbornost místní školy, resp. učitele. Na hlavních školách byla slohová výuka přesunuta do čtvrté třídy, což víceméně odpovídalo reálné praxi.

Ovládnutí pera a pravidel písemného záznamu¹

Osvojení čtení a psaní vyžadovalo nejen zvládnutí grafické podoby znaků, ale i pochopení jejich vztahu k hláskám. To bylo hlavním cílem školní výuky a prvním krokem ke gramotnosti. Naučit se číst a psát jednotlivá písmena a slova však neznamenalo totéž jako umět chápat

1 Odkazy na prameny ve formě citací v textu uvádím pouze tam, kde je nezbytné doložit konkrétní biografické, faktografické či jiné věcné informace odkazem na specifickou písemnost nebo její část. V případě analýzy ortografických a jazykových kompetencí pisatele/pisatelky takové odkazy neuvádím, neboť tyto závěry vycházejí z interpretace celého souboru jeho/její dochované korespondence. Odkazy na jednotlivé soubory dopisů jsou uvedeny v závěrečném seznamu pramenů.

text a být schopný ho formulovat. Správné psaní navíc předpokládalo znalost dobového pravopisu a určitých záludností českého jazyka.

Skutečnost, že daná osoba po sobě zanechala písemnou pozůstalost, je dokladem dosažení určité úrovně gramotnosti a nadto i schopnosti tuto dovednost trvale udržovat a prakticky ji využívat. Autor jakéhokoli textu prokazatelně chápal vztah mezi grafickou a fonetickou rovinnou jazyka. Pravopisná norma, doložená v tištěných textech 18. a počátku 19. století, se ve zkoumaném korpusu řemeslnické korespondence odráží s proměnlivou přesností. Sledováním pravopisných zvyklostí jednotlivých pisatelů je možné definovat jejich znalosti a vytvořit hlubší závěry o jejich vzdělání.

Jejich texty nabízejí možnost analyzovat pravopisné znalosti sledováním užití grafických znaků pro jednotlivé hlásky a dalších jevů, např. důslednosti v záznamu hlásek na asimilačních pozicích (např. „Buch“ místo „Bůh“, „ass“ místo „až“, „pokut“ místo „pokud“). Dále lze zkoumat míru dodržování pravopisných norem, které se odchylovaly od fonetického principu. Například dvojhlásky [ou] a [ej] se měly psát jako „au“ a „ey“ („mauka“, „neymenssj“). Grafická podoba hlásky [j] tedy měla tři možné varianty a lišila se podle kontextu: kromě dvojhlásky [ej] uváděné jako „ey“ se vlastní a osobní jména psala s „J“ („Jan“) a jen v ostatních případech se užívalo „g“ („geden“, „gjdl“). Také hlásky [i]/[í], jež se měly zapisovat jako „i“ a „j“, nebo pravidlo o psaní hlásky [u] (jako „v“ na začátku slova: „včil“, „navčil“, jinde „u“ „kuchyň“) nabízejí možnost sledovat ta ortografická pravidla, která odporovala fonetickému principu a byla pro méně zdatné pisatele obtížná.

Nebývale vysokou úroveň dodržování ortografického úzu nalézáme v dopisech Anny Hulakovské, dcery havlíčkobrodského ševce Pavla Franckého a manželky ševce Matěje Hulakovského. Anna se narodila v roce 1765 (*Matrika NOZ Havlíčkův Brod*, 1744–1776, fol. 250), číst a psát se tedy naučila ještě předtím, než byla v jejím rodišti roku 1779 zřízena hlavní škola. Přímé doklady o tom, kde získala své vzdělání, sice neexistují, lze však předpokládat, že navštěvovala místní městskou školu, jejíž existence je doložena již od raného novověku. Představuje tak zajímavý doklad gramotné ženy, resp. přítomnosti dívek ve školních lavicích ještě před tereziánskou reformou primárního školství.

Analyzovat ortografické znalosti Anny Hulakovské lze na základě jejích dopisů, které napsala až v dospělosti; nejstarší pochází z roku 1824, kdy jí bylo 59 let a byla už deset let vdovou. Dopisy ji ukazují jako pisatelku, pro niž nebyla tvorba textu pouhým fonetickým přepisem mluvené řeči. Dodržovala dobový ortografický úzus, ačkoli ne vždy důsledně, přesto však na relativně vysoké úrovni. Dvojhlásku „ou“ zapisovala v souladu s tehdejší pravopisnou normou jako „au“ („*kraupi*“, „*chteli se stebau segit*“, „*chtegi get na paut*“). Stejně tak správně zapisovala hlásku „ž“ na asimilačních pozicích („*podrž*“, „*kdiž*“, „*až*“) a správně používala „v-“ namísto „u-“ na začátku slova („*vlici*“, „*vpřimna*“). Používala také grafém „j“ pro hlásku [j], byť ne zcela důsledně, to je však možné při číst nářeční výslovnosti daných slov. Její schopnost odpoutat se od pouhého fonetického přepisu slov se projevovala i ve způsobu zápisu osobních a místních jmen začínajících na „J“ – na rozdíl od ostatních pisatelů z jejího prostředí relativně důsledně užívala grafém „J“ namísto „G“.

V kontrastu s ortografickými schopnostmi Anny Hulakovské se nachází styl její dcery Marie, provdané Spěšné. Marie, narozená v roce 1787 (*Matrika NOZ Havlíčkův Brod*, 1777–1818, fol. 110), měla určité znalosti dobového pravopisu, jak ukazuje její jediný dopis z roku 1818. Zapisovala dvojhlásku [ou] podle dobového úzu jako „au“ („*gsau*“, „*kaupil*“), používala „d“, „z“ a „ž“ na asimilačních pozicích („*snad*“, „*už*“), ale ne vždy správně („*přez tu zimu*“, „*hesky*“). Nepřesně rozlišovala hlásky [h] a [ch] („*Buhticžku*“, „*bih*“, „*tichle*“), hlásku [h] zapisovala starým spřežkovým pravopisem („*Westicžky*“) a „ě“ psala jako „ie“ i „iě“ („*Prawiegi*“, „*chtiěla*“). Dále nerozlišovala vždy správně hranice slov. Horší úroveň jejích pravopisných dovedností v porovnání s matkou je překvapivá. Může být způsobena buď omezenými možnostmi formálního vzdělání, nebo individuálními faktory.

Zajímavá zjištění přináší i jediný dochovaný dopis Annina manžela Matěje Hulakovského z roku 1809 a rovněž jediný dopis jejich syna Františka z roku 1825. Matěj, narozený v roce 1764 (*Matrika NOZ Havlíčkův Brod*, 1744–1776, fol. 239), psal v souladu s ortografickým územ dvojhlásku [ou] ve formě „au“, ovšem nebyl si vědom pravidla o psaní hlásky [u-] na začátku slov jako „v-“. Hlásky [d] a [ž] na asimilačních pozicích

nezapisoval ortograficky správně. Jeho dopis odpovídá přechodné fázi pravopisné normy (používal „cz“ a „cz“ pro hlásky [c] a [č]). Distribuce grafému „j“ pro hlásku [j] je nesystematická, což je zčásti nutné přikládat nářeční výslovnosti některých slov a zčásti autorovu chybování. Pravopis Františka, narozeného v roce 1792 (*Matrika N Havlíčkův Brod*, 1777–1818, fol. 188), je slabší než u otce i matky. Hlásky na asimilačních pozicích psal často foneticky („pořat“ místo „pořád“, „Snich“ místo „sníh“), k fonetickému zápisu inklinoval i u dvojhlásky [ou] a hlásku [u-] na začátku slova psal výhradně foneticky. Jeho dopisy nesou znaky nižší úrovně formálního vzdělání, resp. horších znalostí české ortografie, což lze přičíst charakteru jeho edukace (část dospívání strávil v německém prostředí).

U dalších dcer Anny a Matěje Hulakovských – Ludmily narozené v roce 1788 (*Matrika N Havlíčkův Brod*, 1777–1818, fol. 188), Agnes narozené r. 1794 (*Matrika N Havlíčkův Brod*, 1777–1818, fol. 213) a Barbory narozené r. 1804 (*Matrika N Havlíčkův Brod*, 1777–1818, fol. 353) – se vyskytují různé pravopisné chyby, ale u mladších sester je zřejmé hlubší ukotvení ortografických znalostí. Společným rysem všech tří sester je užívání dobového zápisu dvojhlásky [ou] ve formě „au“ s různou mírou nekonzistence. Velmi zřídka je výskyt dvojhlásky [ej] v ortograficky správné podobě „ey“. Ludmiliny dopisy vykazují tendenci zapisovat hlásky na asimilačních pozicích foneticky, její mladší sestry tyto a další pravopisné jevy zvládaly s větší mírou systematickosti (byť ne zcela důsledně).

Dopisy čtyř sester Hulakovských tak nabízí možnost sledovat souvislost mezi pravidelnou školní docházkou a pravopisnou úrovní jejich písemného projevu. Starší dvě sestry, Marie a Ludmila, reflektují ve svých dopisech nedostatky svého písemného projevu a přičítají je nepravidelné školní docházce. Naproti tomu u mladších sester, Agnes a Barbory, se tyto zmínky neobjevují. Je u nich patrná lepší kvalita pravopisného projevu, která se projevuje především v konzistentnějším zvládnutí ortografických pravidel, zejména v přesnějším zapisování hlásek na asimilačních pozicích. To naznačuje hlubší základy školních znalostí a systematictější školní docházku.

Nejnižší úroveň ortografických znalostí ve zkoumaném vzorku korespondence vykazuje dopis Rosiny Dvořákové. Tato pisatelka, matka Josefy Dvořákové, provdané Havlíčkové, a tedy babička Karla Havlíčka Borovského, se narodila kolem roku 1750 a dne 3. února 1784 se provdala za Jana Dvořáka (Brotánek, 1946). Dochoval se po ní jediný dopis, který je na velmi elementární úrovni jak z hlediska pravopisné normy, tak z hlediska grafické podoby.

Již na první pohled je patrné, že pro Rosinu bylo psaní mimořádně obtížné. Její rukopis je značně nepravidelný, rozřesený a místy obtížně čitelný (zřejmě v důsledku vyššího věku, omezené zkušenosti se psaním či obojího). Písmo postrádá stabilitu a jednotlivá písmena jsou často nejednoznačně utvořena, což znesnadňuje jejich identifikaci. Pisatelka zapisovala slova po slabikách, ba dokonce po jednotlivých písmenech. Některá písmena jsou vynechaná, některá nadbytečně uvedena. To vše současně s absencí interpunkce ztěžuje rekonstrukci slov a pochopení obsahu. Lze to ilustrovat na příkladech jako „*won masta rost wo te be*“ (tj. „*On má starost o tebe.*“) či „*Hawlicek przigel pe piku p p na m*“ (tj. „*Havlíček přijel. Pepi, kup nám...*“). Z dochovaného dopisu nelze s jistotou vyvozovat obecné závěry o jejích schopnostech strukturovat text, neboť jediný zachovaný dokument nemusí věrně odrážet celkovou úroveň pisatelky. Nicméně charakter písma a pravopisné jevy naznačují, že Rosina měla jen omezený kontakt s psanou podobou jazyka a pravděpodobně neprošla systematičtějším vzděláním. Její pravopisné dovednosti tak stojí v ostrém kontrastu s dopisy Anny Hulakovské a vlastně i jejích dcer, jejichž ortografické schopnosti byly vyšší, pravděpodobně díky lepšímu vzdělání a pravidelnější praxi v psaní.

Zajímavé generační srovnání nabízí korespondence rodiny Šemberových. Řemenářský mistr ve Vysokém Mýtě František Jan Šembera (narozen 1759) se 28. února 1783 oženil s Dorotou Němcovou z Lito-myšle (narozena 1765). Měli patnáct dětí, pět se dožilo dospělosti. Druhorozený František (1786) se stal knězem, dcera Františka (1792) se provdala za vysokomýtského mlynáře Vojtěcha Brychtu (*Kniha pro zaznamenávání dluhů*, nestr.; *Rodokmen Šemberů*).

František Jan zanechal kromě konceptu dopisu a několika dopisů i *Knihu k zaznamenávání dluhů*, obsahující ekonomické záznamy,

biografické údaje a poznámky. Jeho pravopis oscilloval mezi starší a modernější normou, přičemž v oficiálních dokumentech upřednostňoval modernější podobu, jak ukazuje komparace konceptu nedatovaného dopisu a jeho čistopisu (koncept: „dobrodjncu“, „pecny“, „přiwes“, „hranice“, „třetj“, „dwacitnjku“ a „cyzozemsky“; čistopis: „dobrodinczu“, „Pecznyj“, „Přiwiwes“, „hranicze“, „třzetj“, „dwaczetniku“ a „Czizozemskyj“). Jeho pravopis obsahuje ustálené používání „au“ pro dvojhlásku [ou], ovšem dvojhlásku [ej] psal foneticky („megta“, „Welebneg“). Asimilační pozice ovšem zapisoval víceméně správně („totiž“, „giž“, „od“, „Gotfried“).

Jeho manželka Dorota po sobě zanechala pouze dva nedatované dopisy vzniklé mezi lety 1819–1826. Hlásky na asimilačních pozicích psala s vyšší mírou chybovosti než její manžel. Dvojhlásky [ou] a [ej] uváděla výhradně ve fonetické podobě (např. „Odpusteg“, „negdřiw“, „tegden“, „doufam“, „budou“, „poroučim“, „sloužit“). Její dopisy ovšem ukazují jasný příklon k modernější formě pravopisu.

Dopisy jejich dcery Františky Brychtové ukazují podobné tendence, její pravopis je moderní, bez spřežkových variant pro hlásky [c], [č], [r] a [ř]. I ona psala dvojhlásky [ou] a [ej] foneticky. Hlásku [j] na začátku slov ve vlastních a osobních jménech ovšem na rozdíl od matky zapisovala v souladu s ortografickým územím jako „J“ (např. „Jozefa“, „Johanes“). Také hlásky na asimilačních pozicích zvládala lépe než matka, i když ne zcela bezchybně (např. „až“, „už“, „diž“, „než“, „pod“, „od“, „pořad“, „posawad“, ale „Buch“ – tj. „Bůh“).

Druhorozený syn Františka Jana a Doroty, František, stejně jako další tři bratři dosáhl díky vzdělání sociálního vzestupu, ale jeho pravopis se v mnohém podobá písemnému projevu běžnému v jeho původní sociální pozici. Nejstarší Jan (narozen 1784) a nejmladší Alois Vojtěch (narozen 1807) psali v podstatě v souladu s dobovou pravopisnou normou a jejich texty se vyznačovaly vysokou úrovní struktury a formulací. Tomu se blíží i dopisy prostředního Josefa (narozen 1794), byť nedosahují takových kvalit.

Jedním z rozdílů, které Františka odlišují od osoby z jeho původního sociálního prostředí, je způsob užívání „i“ a „y“. František v zásadě respektuje normu psaní „y“ po sykavkách „s“, „c“ a „z“ i po tvrdých

souhláskách, zatímco po měkkých souhláskách, tj. po hláskách [dʲ], [tʲ], [ɲ], konzistentně píše měkké „i“ („odesylam“, „zeleny“, „kdyby“, „sy“, „když“, „ty“, „swatcych“, „wssecky“, „penize“, „zaplatjm“, „nesstastny“, „přihody“). Přestože v aplikování tohoto pravidla není zcela důsledný, jednoznačně se tím odlišuje od pisatelů z řemeslnického prostředí a projevuje se jako pisatel znalý vyšší úrovně pravopisné normy.

Správné zapisování dvojhlásek [ou] a [ej] jako „au“ a „ey“ je vzhledem k jeho znalostem očekávané, byť vykazuje v jednotlivých dopisech více či méně četné odchylky. Při psaní osobních a vlastních jmen na počátku slov obvykle užívá standardní grafém „J“, avšak v některých případech se objevuje fonetický zápis „G“. Asimilační pozice hlásek píše s neúplnou, ale vysokou mírou správnosti, i když se v jeho dopisech vyskytují i fonetické podoby, které naznačují přetrvávající vliv mluveného jazyka.

Františkova korespondence ukazuje, že vzdělání nad rámec povinných šesti let mu nepochybně poskytlo solidní pravopisné základy. Přesto je překvapivé, že rozdíl mezi jeho ortografickými znalostmi a pravopisem méně vzdělaných členů rodiny není nijak výrazný. To naznačuje, že ani pokročilejší školní vzdělání nemuselo nutně vést k plnému osvojení dobových pravopisných norem, což mohlo souviset s celkovou variabilitou pravopisné praxe v první polovině 19. století a rovněž s absencí výuky české ortografie na školách obecně, resp. na těch, které absolvoval.

Generační srovnání umožňuje také analýza korespondence rodiny Hankových. Otec Václav Hanka se narodil na počátku léta roku 1753 (*Matrika NOZ Věstary*, 1716–1773, s. 193), jeho nejstarší syn Jan 17. května 1774 (*Matrika N Hořiněves*, 1774–1779, fol. 2), dcera Marie Magdalena 14. července 1786 (*Matrika N Hořiněves*, 1774–1779, fol. 57) a mladší syn František 26. června 1788 (*Matrika N Hořiněves*, 1774–1779, fol. 63). Dopisy nejmladšího Václava narozeného 10. června 1791 (*Matrika N Hořiněves*, 1774–1779, fol. 80) nebyly do analýzy zahrnuty, neboť dosáhl výrazného sociálního vzestupu. Korespondence otce a jeho tří dětí pochází z období první až třetí dekády 19. století, kdy bylo Václavu Hankovi mezi padesáti a sedmdesáti lety, zatímco jeho děti se věkově nacházely mezi prahem dospělosti až věkem cca 40 let.

Václav Hanka užíval starší ortografickou normu, přičemž hlásku [ř] zapisoval jako „rz“ či „rz“, hlásky [c] a [č] jako „cz“ a „cz“ a dvojhlásky [ou] a [ej] foneticky. Naproti tomu v asimilačních pozicích hlásek se jeho pravopis řídil dobovým územ. Nejstarší syn Jan již vykazoval vyšší míru pravopisné reflexe – dvojhlásku [ou] zapisoval jak v ortograficky správné podobě „au“, tak i foneticky jako „ou“ a asimilační pozice hlásek uváděl převážně správně. Podobný vývoj lze pozorovat i u jeho sourozenců Marie Magdaleny a Františka, přičemž František jako jediný z analyzovaných členů rodiny Hankových zapisoval dvojhlásku [ej] v souladu s normou jako „ey“, byť nikoli důsledně.

Dopisy Jana, Marie Magdaleny a Františka jasně ilustrují posun k modernější ortografické normě, která již nevyužívá spřežky pro hlásky [ř], [c] a [č]. Zároveň ukazují, že sourozenci nevnímali text jako pouhý fonetický přepis mluvené řeči, nýbrž si osvojili principy pravopisné struktury, o čemž svědčí relativně správné užívání hlásek v asimilačních pozicích. V korespondenci rodiny Hankových se přitom neprojevuje žádný genderový handicap – Marie Magdalena psala na obdobné pravopisné úrovni jako její bratři Jan a František.

Řemeslnické prostředí lze na základě analýzy zvoleného vzorku korespondence definovat jako prostředí, které podporovalo děti v získání gramotnosti, mělo zájem o jejich vzdělání a rozvoj schopnosti psát. Zároveň je ale nutné konstatovat, že míra zvládnutí dobového ortografického úzu byla velmi individuální a záležela spíše na konkrétních životních okolnostech než na obecně platné strategii rozšířené napříč celou vrstvou řemeslnictva. Pisatelé si dobře osvojili psaní jednotlivých písmen a správně chápali jejich zvukovou hodnotu. V tomto se chyby prakticky nevyskytují, jednotlivá písmena píšou všichni správně. Určitou výjimku představuje Rosina Dvořáková, jejíž znalosti ovšem lze zkoumat pouze v jednom zachovaném dopise.

Gramotnost a získání vzdělání nicméně patřilo k zavedenému procesu socializace dětí v řemeslnických rodinách (zejména ve velkých, resp. ve svobodných královských městech) již v době před zavedením všeobecné vzdělávací povinnosti. Jak ukazuje příklad Anny Hulakovské, mohlo i ženám poskytnout nečekaně kvalitní znalosti

písemné komunikace a ortografie. Otázkou zůstává, nakolik byl její případ běžný, nebo naopak ojedinělý.

Dopis jako prostředek komunikace – zájem o vzdělání

Dopis, který napsal Matěj Hulakovský, švec z Německého Brodu, svému synu Františkovi v roce 1809,² nám poskytuje cenný pohled na to, jak řemeslníci vnímali vzdělání a profesní kvalifikaci svých dětí. František, tehdy sedmnáctiletý, se učil kupcem (zřejmě v Jihlavě). Otec v dopise jasně vyjadřuje svůj zájem o synovo profesní zdokonalování, ale také o jeho osobní spokojenost a úspěch ve vybrané profesi: „*Však ale píšeš mi, že prozatím spokojený jsi, to mně ještě docela nepotěšilo, neb bych rád od tebe slyšel, že docela a na vždycky s tvým předsevzetím spokojený jseš.*“ V dopise se odráží silný vztah mezi otcem a synem, kde otec zaujímá pozici autority, dává praktické rady a podporu. Jako autoritu prezentuje i řemeslnického mistra, u kterého je František v učení: „*Já též tvému pánu píšu, jak se ty jemu chováš. Ať tehdy nikdy žaloby na tě neslyším, nýbrž hled, abys si u každýho lásku získal.*“

„*Bud' jen ve všem pilnej, abys vše dobře pochopil, co tvůj pán za nákupy vede. To ti bude někdy vše k dobrýmu. Nebud' v ničemž línej,*“ píše otec Matěj Hulakovský. Tento apel na pilnost a zodpovědnost je typický pro řemeslnickou výchovu, která zdůrazňovala význam praktických dovedností kodifikovaných v podobě konkrétní profesní kvalifikace, jež synovi měla umožnit budoucí profesní život a zajistit živobytí. Matěj zároveň zdůrazňuje, že vzdělání v řemesle je nejen otázkou materiálního zabezpečení, ale i morální povinnosti vůči rodičům a širší komunitě.

Korespondence rodiny Hulakovských ukazuje silný zájem o to, aby si potomci v dětství a dospívání osvojili potřebné znalosti a synové i profesní kvalifikaci. Je zřejmá péče o děti v období dospívání a poskytnutí času a prostředků na to, aby získaly znalosti a dovednosti, jež by jim v budoucnu zajistily výkon nějaké profese za účelem obživy (synové) a možnost uplatnění v domácnosti manžela (dcera). Korespondence

2 HULAKOVSKÝ, Matěj, 1809. 1 dopis synovi F. Hulakovskému. Fond Jan Hulakovský, karton 6, složka 53. SOKA, Havlíčkův Brod.

ukazuje u Hulakovských tradiční úctu k osvojování dovedností jako pojistky sociálního pádu (kvalifikovaný muž měl možnost stát se řemeslným mistrem, dcera disponující všemi praktickými dovednostmi nutnými pro vedení domácnosti, hospodářství a eventuelně i pomoc v řemesle měla svými schopnostmi mít rovněž pojištěné zabezpečení jakožto manželka řemeslníka – samostatná existence v podobě provozování řemesla svobodnou dívkou myslitelná nebyla).

Nejmladší ze synů Matěje a Anny Hulakovských získal kromě primárního vzdělání i vyšší, a dokonce univerzitní vzdělání, které mu umožnilo získat sociálně prestižnější, byť ekonomicky značně nejistou pozici. Korespondence Hulakovských ukazuje (být spíše v náznacích) zájem rodiny poskytnout nejmladšímu synovi zabezpečení tímto způsobem (i s ohledem na to, že měl zdravotní problémy, které by ho v řemesle handicapovaly). To je vlastně v souladu s tím, co se vyskytuje v autobiografických textech řemeslníků v 19. století (viz Ehmer, 2023, s. 95). Vyšší nebo dokonce akademické vzdělání bylo vnímáno jako cesta ke snadnějšímu živobytí v podobě úřednického či jiného postu.

Dopisy Anny Hulakovské, která posílala synovi do Prahy, ukazují, že ho rodina podporovala i materiálně, když mu posílala potraviny a další potřebné věci. Anna, stejně jako mnoho dalších rodičů z nižších vrstev, vnímala vzdělání jako důležitý aspekt synova života, ale její hlavní starostí bylo zabezpečení jeho základních potřeb. „*Milý dítě! Pozdravuji tě nastokrát. Posílám ti skrz Vojtěcha Žáka jednu škatuli s cejchama a vejice a pytel bramborů...*“, píše mu v roce 1824.³ Její dopisy ale nejsou pouze o materiální, ale i psychické podpoře, kterou Anna svému synovi poskytovala.

Dopis, který napsal Matěj Havlíček své dceři Johaně v roce 1844,⁴ ukazuje jiný aspekt řemeslnického přístupu ke vzdělání, tentokrát v kontextu vzdělávání dcer. Johana byla tehdy na vychování v německé rodině, což bylo v té době pro děti z řemeslnických vrstev poměrně

3 HULAKOVSKÁ, Anna, 1824–1843 a nedat. 138 dopisů synovi J. Hulakovskému. Fond Jan Hulakovský, karton 6, složka 51 a karton 7, složky 60 a 61. SOKA, Havlíčkův Brod.

4 HAVLÍČEK, Matěj, 1844. 2 dopisy dceři Johaně Pujmanové. Fond K. Havlíček Borovský, korespondence rodinná. LA PNP, Praha.

běžné. Dopis je napsán v němčině, což naznačuje, že Havlíčkovi vnímali jazyk jako součást důležitého vzdělání pro jejich dceru, která se nacházela v německém kulturním prostředí.

„Nauč se tolik, kolik bude jen možné, abys nebyla pro lidstvo na obtíž, ale užitečná,“ píše otec své dceři, čímž vyjadřuje nejen důraz na praktické vzdělání, ale i na etiku a společenskou odpovědnost. A dále ji nabádá: *„Tvou povinností není zahálet [...]. Mysli na to, že to chtějí Tvoji rodiče, že je to stojí těžce a poctivě vydělané peníze.“* Dětství a dospívání vnímá jako důležitý čas, kdy je třeba učit se a sbírat zkušenosti, a to nikoli pouze ve své rodině a svém rodišti, ale je třeba využít tuto fázi života, odejít od rodiny a seznámit se s tím, jak to funguje jinde: *„Neboť takové lidi, kteří svá nejlepší léta stráví u rodičů, nazýváme my, vlastenci neb Čechové, peciválky. Takoví nemají pro nikoho žádnou hodnotu, i jsou sami sobě nepříjemní, když litují toho, co už není možné spravit.“*

Tento dopis ilustruje, jak se tehdejší řemeslníci snažili zajistit svým dětem nejen praktické dovednosti, ale také širší kulturní přehled (zkušenosti odjinud), který je měl připravit na život v interakci s tehdejší společností. V tomto případě byl kladen velký důraz na znalost druhého zemského jazyka (němčiny), což bylo považováno za cennou kompetenci pro budoucí život mladé ženy, zejména v městském prostředí. Havlíčkovi nespatořovali ve vzdělání svých dětí jen prostředek k získání dovedností pro řemeslo (synové) či praktických dovedností pro vedení domácnosti a hospodářství (dcery), ale cestu k zachování sociální pozice či eventuálně sociálnímu vzestupu. To, že Johana byla poslána do německé rodiny, ukazuje na ambice rodičů, kteří chtěli pro svou dceru zajistit širší přístup k výměně zkušeností a vzdělání než to, co mohli nabídnout v domácím prostředí.

I Havlíčkův dopis dceři obsahuje četné apely na etiku a zodpovědnost dcery vůči rodině a společnosti. Často zmiňuje náboženství a víru jako garanta morálky a entitu, jež měla dceři v těžkých chvílích pomoci: *„Mysli proto denně na všemohoucího Boha, že dal Tvým rodičům prostředky a takový řádný a dobrý dům a nemysli na nic jiného než na to, co je Ti uloženo,“* píše v dopise.

Na zbožnost svých dětí, která je měla chránit před špatnými rozhodnutími a usnadnit jim životní těžkosti, často apeluje i otec Václav

Hanka.⁵ Jeho dopisy začínají a končí formulacemi, které měly jeho dětem tuto hodnotu připomenout. Příkladem takového dítěte je Baruška, dcera Františka Hanky a vnučka Václava Hanky. Ta se nejen učila německy, ale měla také procházet důkladnou náboženskou výchovou. Důraz byl kladen na znalost základních náboženských principů a modliteb, jako jsou Otčenáš, Desatero nebo Zdrávas Maria. Takové vzdělání nemělo pouze duchovní význam, ale mělo i praktický dopad na život v komunitě, kde byly náboženské obřady a tradice hluboce zakořeněny.

Vzdělání, které bylo kladeno na náboženské základy, tak sloužilo nejen k osobnímu rozvoji, ale i k integraci do širší sociální struktury a k udržení rodinné cti. V tomto ohledu byla důležitá disciplína a zodpovědnost. Václav Hanka ve svých dopisech, například v těch o vnuku Františkovi, zdůrazňuje, že „*Arci že on kázeň mítí musí, aby měl bázeň*“, což ukazuje na důležitost mravního základu v rodinné výchově. Kromě toho se rodina Hankova obávala nežádoucích vlivů z okolí, jak ukazuje Hanka ve svých dopisech o znepokojení nad možnými špatnými přáteli, kteří by mohli ohrozit budoucnost jeho nejmladšího syna Václava během studií v Praze.

Dopisy rodiny Hankových ukazují, že výchova dětí byla nejen praktickým, ale i morálním úsilím. Kromě náboženského vzdělání byla pro rodinu důležitá i schopnost připravit děti na tvrdou práci a etický život, které měly v budoucnu využít. Tato kombinace vzdělání, etických zásad a praktických dovedností vytvářela pevné základy pro stabilní život. V tomto kontextu se v dopisech rovněž projevoval zájem o správu majetku a finančních prostředků, stejně jako o ochranu před zadlužením. Zároveň je patrný silný důraz na to, aby rodina zajistila dětem stabilní základ pro budoucí život.

V dopisech zachycených v 19. století se tak odráží komplexní a pečlivý postoj ke vzdělání a budoucnosti dětí. V kontextu řemeslnické rodiny se vedle náboženské výchovy kladl důraz nejen na odborné schopnosti, jež měly zajistit finanční stabilitu, ale také na rozvoj dalších

5 HANKA, Václav, 1813–1821 a nedat. 79 dopisů synovi V. Hankovi; 1821–1822 a nedat. 6 dopisů dceři M. M. Hankové a synovi V. Hankovi. Fond Václav Hanka, korespondence přijatá. LA PNP, Praha.

dovedností, jako je zpěv nebo hudební výchova, které měly obohatit osobní i kulturní život rodiny.

Závěr

Analýza řemeslnické korespondence ukazuje, že řemeslnické prostředí obecně podporovalo získání gramotnosti a kladlo důraz na schopnost psát. Vzdělání dětí, včetně osvojení základních pravopisných pravidel, bylo součástí jejich socializačního procesu ještě před zavedením všeobecné vzdělávací povinnosti. Nicméně úroveň pravopisných znalostí nebyla v rámci této sociální vrstvy homogenní, ale závisela na individuálních životních podmínkách pisatelů a jejich přístupu ke vzdělání.

Pisatelé si zpravidla dobře osvojili tvary písmen a správně chápali jejich zvukovou hodnotu, což vedlo k relativně přesnému fonetickému přepisu mluvené řeči. Nicméně dodržování dobového ortografického úzu bylo značně variabilní. Podobně jako v případě rodiny Hankových lze sledovat posun k modernějším pravopisným formám, avšak na rozdíl od Hankových, kde generace mladších pisatelů již přirozeně směřovala k nové normě, u řemeslnické korespondence záleželo spíše na individuálních schopnostech a vzdělání než na generačním vývoji.

Výrazné rozdíly se objevují mezi jednotlivými pisateli. Zatímco někteří si osvojili pravidla asimilace hlásek a zapisovali dvojhlásky v souladu s normou, u jiných převažoval fonetický přepis. Zvláštní případ představuje Rosina Dvořáková, jejíž dopis vykazuje znatelné pravopisné odchylky. Naproti tomu příklad Anny Hulakovské ukazuje, že i v řemeslnickém prostředí mohlo být dosaženo vysoké úrovně písemné komunikace. Otázkou zůstává, zda její případ odráží běžnou praxi, nebo se jednalo o výjimku.

Z hlediska genderových aspektů analýza ukazuje, že ženy v řemeslnickém prostředí měly přístup ke vzdělání a některé z nich zvládly pravopis na srovnatelné úrovni s muži, jak dokládají dopisy Anny Hulakovské. Podobně i v rodině Hankových byla Marie Magdalena pravopisně na stejné úrovni jako její bratři, což svědčí o tom, že genderový handicap se v těchto sociálních skupinách v oblasti písemné komunikace výrazně neprojevoval.

Celkově lze říci, že řemeslnické prostředí poskytovalo příležitosti k získání pravopisné kompetence, avšak její konkrétní úroveň se odvíjela spíše od individuálních podmínek než od jednotné sociální strategie.

Analýzovaná korespondence ukazuje na zájem o vzdělání, který řemeslnické rodiny u svých dětí měly, přičemž u synů byl kladen důraz na profesní kvalifikaci, pilnost a odpovědnost. Otec radí synovi, aby se věnoval řemeslu s pečlivostí, což mělo zajistit jeho budoucí živobytí. Důležitý byl i morální základ výchovy, spojený s úctou k autoritám a povinnostmi vůči rodině a komunitě. Dopisy také svědčí o materiální a psychické podpoře dětí, například posíláním potravin, ale i zájmu o vyšší vzdělání. Korespondence rodiny Havlíčkových odhaluje ambice týkající se kulturního přehledu, přičemž dívky byly posílány do německých rodin, aby získaly širší zkušenosti. Výchova dcer zahrnovala i důraz na etiku, zbožnost a odpovědnost. Rodiny se snažily připravit děti na život v rámci širší sociální struktury, s důrazem na osobní rozvoj, mravnost a stabilitu rodiny, optimálně jim zajistit společenský vzestup (u synů prostřednictvím vzdělání).

Seznam pramenů

- BRYCHTOVÁ, Františka, 1819–1859 a nedat. 272 dopisů bratrovi A. V. Šemberovi. Fond A. V. Šembera, karton 13, inv. č. 1224–1495. Regionální muzeum, Vysoké Mýto.
- [Anonym], *Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen andern Aufsätzen zum Gebrauche für Schüler der deutschen Schulen in den k. k. Erblanden, Wien: Verlag der deutschen Schulanstalt, 1775. Vídeň: Verlag der Deutschen Schulanstalt.*
- DVOŘÁKOVÁ, Rosina, nedat. Dopis dceři Josefě Havlíčkové. Fond K. Havlíček Borovský, korespondence rodinná. LA PNP, Praha.
- FILCÍK, Jan Nepomuk, 1831. *Písemnosti pro nejoutlejší mládež českou a moravskou.* Praha.
- HANKA, František, 1812–1842 a nedat. 36 dopisů bratrovi V. Hankovi. Fond Václav Hanka, korespondence přijatá. LA PNP, Praha.
- HANKA, František, nedat. Dopis otci V. Hankovi. Fond Václav Hanka, korespondence rodinná. LA PNP, Praha.
- HANKA, František, nedat. Dopis sestře M. M. Hankové. Fond Václav Hanka, korespondence rodinná. LA PNP, Praha.

- HANKOVÁ, Marie Magdalena, 1814–1819 a nedat. 6 dopisů bratrovi V. Hankovi. Fond Václav Hanka, korespondence přijatá. LA PNP, Praha.
- HANKA, Jan, 1817–1842 a nedat. 55 dopisů bratrovi V. Hankovi. Fond Václav Hanka, korespondence přijatá. LA PNP, Praha.
- HANKA, Jan, 1827 a nedat. 2 dopis sestře M. M. Hankové. Fond Václav Hanka, korespondence rodinná. LA PNP, Praha.
- HANKA, Jan, nedat. Dopis otci V. Hankovi. Fond Václav Hanka, korespondence rodinná. LA PNP, Praha.
- HANKA, Václav, 1813–1821 a nedat. 79 dopisů synovi V. Hankovi. Fond Václav Hanka, korespondence přijatá. LA PNP, Praha.
- HANKA, Václav, 1821–1822 a nedat. 6 dopisů dceři M. M. Hankové a synovi V. Hankovi. Fond Václav Hanka, korespondence přijatá. LA PNP, Praha.
- HAUSEROVÁ, Barbora, 1840–1845. 26 dopisů bratrovi J. Hulakovskému. Fond Jan Hulakovský, karton 6, složka 51 a karton 7, č. složka 56 a 60. SOKA, Havlíčkův Brod.
- HAVLÍČEK, Matěj, 1844. 2 dopisy dceři Johaně Pujmanové. Fond K. Havlíček Borovský, korespondence rodinná. LA PNP, Praha.
- HULAKOVSKÁ, Anna, 1824–1843 a nedat. 138 dopisů synovi J. Hulakovskému. Fond Jan Hulakovský, karton 6, složka 51 a karton 7, složky 60 a 61. SOKA, Havlíčkův Brod.
- HULAKOVSKÝ, František, 1825. 1 dopis bratrovi J. Hulakovskému, Fond Jan Hulakovský, karton 6, složka 51. SOKA, Havlíčkův Brod.
- HULAKOVSKÝ, Matěj, 1809. 1 dopis synovi F. Hulakovskému. Fond Jan Hulakovský, karton 6, složka 53. SOKA, Havlíčkův Brod.
- KLIČKA, Oldřich, 1815. *Krátké uvedení k vyhotovení psaní a jiných písemností, kteréž v obecnství uměti zhotoviti velmi užitečné jest, pro žáky českých vlastenských škol.* Praha.
- KRTEK, František, 1830. *Úvod krátký k vyhotovování písemností podle předepsané ruční knihy německé pro české školní čekance a žáky na triviálních školách,* Praha.
- Matrika narozených, oddaných a zemřelých Havlíčkův Brod, 1744–1776.* Sign. 2325. SOA, Zámorsk.
- Matrika narozených, oddaných a zemřelých Havlíčkův Brod, 1777–1818.* Sign. 2326. SOA, Zámorsk.
- Matrika narozených, oddaných a zemřelých Všetaty, 1716–1773.* Sign. 179-2. SOA, Zámorsk.
- Matrika narozených Hořiněves, 1774–1779.* Sign. 49-3. SOA, Zámorsk.

PAPOUSCHEK, Johann (ed.), 1880. *Die allgemeine Schulordnung vom 6. Dezember 1774 im Urtexte nebst Einleitung und Commentar. Eine Erinnerungsschrift an die glorreiche Begründerin der österreichischen Volksschule, die Kaiserin Maria Theresia, aus Anlass ihres hundertsten Sterbetages, allen Lehrern und Schulfreunden gewidmet.* Znojmo.

SPĚŠNÁ, Marie, nedat. 1 dopis matce Anně Hulakovské. Fond Jan Hulakovský, karton 7, složka 59. SOkA, Havlíčkův Brod.

ŠEMBERA, František Jan, 1776–1823. *Kniha pro zaznamenání dluhů.*
Fond A. V. Šembera, karton č. 1 dodatky. Regionální muzeum, Vysoké Mýto.
Rodokmen Šemberů. Fond A. V. Šembera, karton č. 1, inv. č. 5. Regionální muzeum, Vysoké Mýto.

ŠEMBEROVÁ, Dorota, nedat. [1819–1826]. 2 dopisy panu Veveríkoví.
Fond A. V. Šembera, karton č. 1 dodatky. Regionální muzeum, Vysoké Mýto.

ŠEMBERA, František, 1829–1840. 24 dopisů bratrovi A. V. Šemberovi. Fond
A. V. Šembera, karton 12, inv. č. 951–974, Regionální muzeum, Vysoké Mýto.

ŠEMBERA, František, 1823–1830 a nedat. 8 dopisů bratrovi J. Šemberovi. Fond
A. V. Šembera, karton č. 2 dodatky. Regionální muzeum, Vysoké Mýto.

VODIČKOVÁ, Ludmila, 1826–1853. 39 dopisů bratru J. Hulakovskému. Fond Jan
Hulakovský, karton 6, složka 51. SOkA, Havlíčkův Brod.

Seznam literatury

BROTÁNEK, Jiří Karel, 1946. *Deset generací Havlíčkovských: genografická studie o rodu a rodině Karla Havlíčka Borovského a rodech krevně spřízněných.* Havlíčkův Brod: Místní národní výbor.

COHEN, Gary B., 1988. Education and Czech Social Structure in the Late Nineteenth Century. In: RÁNKI, György (ed.). *Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa.* Wien: Verlag für Geschichte und Politik, s. 32–45. ISBN 3-7028-0280-0.

DÜLMEN, Richard van, 2006. *Kultura a každodenní život v raném novověku (16.–18. století) III: Náboženství, magie, osvícenství.* Praha: Argo.
ISBN 80-7203-813-3.

EHMER, Josef, 2016. The Artisan Family in Nineteenth-Century Austria: Embourgeoisement of the Petite Bourgeoisie? In: CROSSICK, Geoffrey & HAUPT, Heinz-Gerhard (eds.). *Shopkeepers and Master Artisans in Nineteenth-Century Europe.* London, New York: Routledge, s. 195–218.
ISBN 978-1-138-66565-1.

- EHMER, Josef, 2023. „Traditionelle“ Handwerker und ihre Zünfte als starke Akteure in der neuzeitlichen Expansion von Warenmärkten und Arbeitsmärkten. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*. Supplement, No. 34, s. 223–261.
- ENGELBRECHT, Helmut, 1988. *Geschichte des österreichischen Bildungswesens: Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs* 3. Wien: Österreichischer Bundesverlag, ISBN 3-215-04002-6.
- HUBÁČEK, Josef, 1980. *Počátky vyučování slohu na české škole*. Hradec Králové: Pedagogická fakulta.
- KADLEC, Petr, 2020. *Vzdělání – společnost – hospodářství: utváření profesně vzdělávací infrastruktury v Předlitavsku od poloviny 19. století do roku 1914 na příkladu rakouského Slezska*. Červený Kostelec: Pavel Mervart. ISBN 978-80-7599-228-4.
- NOVOTNÝ, Miroslav a kol, 2020. *Velké dějiny zemí Koruny české. Školství a vzdělanost*. 1. vyd. Praha: Paseka, 2020. ISBN 978-80-7432-985-2.
- NOVOTNÝ, Miroslav, 2009. Děti státu. Školství v českých zemích mezi reformou a tradicí. In: TINKOVÁ, Daniela & LORMAN, Jaroslav (eds.). *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého osvícenství*. Praha: Casablanca, s. 164–182. ISBN 978-80-903756-6-6.
- ŘEZNIČKOVÁ, Kateřina. 2007. *Študáci a kantoři za starého Rakouska. České střední školy v letech 1867–1918*. Praha: Libri. ISBN 978-80-7277-163-9.
- STRÁNÍKOVÁ, Jana, 2008. Německobrodská hlavní škola v 19. století – hlavní tendence vývoje docházky chlapců a dívek. In: HALÍŘOVÁ, Martina (ed.). *Od početí ke školní brašně*. Pardubice: Východočeské muzeum, s. 61–73. ISBN 978-80-87151-01-3.
- STRÁNÍKOVÁ, Jana, 2011. Slohová cvičení a výuka psaní korespondence na elementárních školách na přelomu 18. a 19. století. *Theatrum historiae*, 8, s. 151–162. Pardubice: Univerzita Pardubice. ISSN 1802-2502.
- ŠAFRÁNEK, Jan, 1913. *Školy české. Obraz jejich osudů a vývoje I: 862–1848*. Praha: Matice česká.
- VOŠAHLÍKOVÁ, Pavla. 2016. *Rákoska v dílně lidskosti: česká škola v 19. století očima účastníků*. 1. vyd. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-2533-3.

S Farní školy na Tábořsku v roce 1713 z pohledu přípravných spisů pro tereziánský katastr

Tereza Wiendlová^a

^a Museum of Czech Literature,
Literary Archive, Czech Republic
Terzaw@seznam.cz

Received 19 March 2025

Accepted 25 April 2025

Available online 31 December 2025

DOI 10.82130/hs2025-02-012

Abstract Parish Schools in the Tábor Region in 1713 in the Light of the Preparatory Documents for the Theresian Cadastre

The study focuses on the nature and condition of parish education in the Tábořsko region at the beginning of the 18th century by examining spiritual preparatory writings created for the purposes of the Theresian cadastre. In the context of re-Catholicization following the Battle of White Mountain, education became an important tool of the Catholic Church (in connection with the establish-

ment of a new Catholic parish structure), and schooling in both rural and urban areas became an exclusively ecclesiastical matter. The writings provide valuable, though limited, information on parish schoolmasters, their monetary and material income, and the condition of school buildings. They reveal significant diversity among parishes – while urban schoolmasters were generally better provided for, rural schools were often in poor condition, with low teacher incomes and deteriorating buildings. In some parishes, there were no schools or teachers at all, and in such cases, unofficial schools may have emerged. Education, especially in rural areas, often served more as musical training than as a means of promoting literacy. The findings confirm that the educational system in Tábořsko was strongly affected by the region's unfavorable economic conditions.

Keywords Theresian cadastre, spiritual preparatory writing (duchovní tabele), parishes, parish schools, Tábor region, Bechyně region

Církevní vzdělávací systém prošel po bitvě na Bílé hoře mnohými změnami. Rychle zanikly všechny nekatolické školy a školství se tak dostalo výhradně do rukou katolické církve. Vzdělávání obyvatel navíc získalo důležitou roli v rekatolizačním procesu, bylo proto záhodno vybudovat pevnou síť farních škol v návaznosti na budování nové

katolické farní organizace (Martínek, 1991, s. 3; Čornejová, Kasper & Kaperová, 2020, s. 64, 65; Mikulec, 2013, s. 224). Pro výzkum školství na počátku 18. století (a i pro celkový výzkum podoby farností a stavu farní správy) jsou důležitým a zajímavým pramenem duchovní příznávací tabely, které byly od roku 1713 zasílány do rektifikační kanceláře v Praze za účelem vytvoření nového (tj. tereziánského) katastru (Chalu-pa, Lišková, Nuhlíček & Rajtoral, 1964, s. 5–7). Uloženy jsou ve fondech Tereziánský katastr a Archiv pražského arcibiskupství v Národním archivu ČR. Jedná se o rukopisné záznamy vyhotovené jednotlivými faráři, kteří vyplňovali tabely dle přesných instrukcí do jasně daných rubrik. Nejprve museli faráři uvést farní i filiální kostely a kaple, které měli na starosti, a rovněž jména patronů a vrchnosti ve svém obvodu. Dále zapisovali informace o školách, špitálech a bratrstvech, o počtu obcí náležejících k farnosti, počtu duší (lidí schopných zpovědi, cca od 10–12 let), o četnosti mší a vzdálenosti obcí od kostela. Je uváděn movitý i nemovitý majetek kostela i fary, soupis desátku, hospodářské náležitosti, nadání a fundace ve prospěch kostela či faráře, právo pivová-rečné či soupisy dlužníků a věřitelů. V dalších rubrikách jsou zapsány také údaje o štóle (pro faráře, kaplana či školního mistra), o farních budovách, zpusťlých budovách, o stavu věcí potřebných pro mši sva-tou nebo např. o způsobu uchovávání svátosti oltářní. Jelikož byly tabely psány za účelem vytvoření katastru a zdanění, kvalita množ-ství získaných kulturně-historických údajů často závisí na ochotě pisa-tele odhalit více, než bylo nezbytně nutné; v takových případech se pak může jednat o zdroje zajímavých informací o životě faráře a jeho oveček. Lze zde najít i cenné poznatky k dějinám jednotlivých obcí a farností (Wiendlová, 2022, s. 13–15).

Tato krátká studie (vycházející z bakalářské práce *Farnosti na Tábořsku z pohledu přípravných spisů pro tereziánský katastr*, KTF UK, 2022) se zabývá tím, co nám mohou tabely prozradit o školství na Tábořsku. Tábořskem rozumíme východní část tehdejšího Bechyňského kraje, z něhož se v roce 1751 vyčlenilo a vznikl samostatný Tábořský kraj (Janák & Hledíková, 1989, s. 189, 225). Z hlediska církevního roz-dělení tak jde zejména o vikariát miličinský (neboli chýnovský), větši-nu vikariátu jindřichohradeckého a část vikariátu vltavotýnského,

což představovalo 53 farností, ke kterým se ve fondu TK dochovalo 68 duchovních příznávacích tabel, z toho 57 českých a 10 německých.¹

Výhradně farním školám na Tábořsku se dosud žádné studie nevěnovaly, částečně je zpracovávají texty *Jihočeské školství v 18.–18. století* od J. Hejnice (1974) a *Triviální školy v okolí Pelhřimova na konci 18. století* od Z. Martínka (1991); další práce se věnují farním školám v jiných regionech Čech, např. Stuchlá (2004) píše o prachatickém vikariátu či Zich (2017) o vikariátu radonickém. Problematice farních škol v Čechách v pobělohorském období jako celku se věnuje M. Sládek (2025). Pro farní školství na Moravě je velice cenná práce Rudolfa Zuberu (2003) věnující se moravské církvi v 18. století. Školstvím a vzdělaností v raném novověku se zabývá i oddíl v knize z tematické řady *Velké dějiny země Koruny české – Školství a vzdělanost* (Čornejová, Kasper & Kasperová, 2020).

Co se týče školství, duchovní příznávací tabely obsahují nepříliš obsáhlé informace o místních farních školách a školních mistrech, nad kterými měl dohled sám farář; nejčastěji zmiňují stav školy a různé hmotné a peněžní příjmy kantora. Tabely však neukazují celý obraz školství v dané oblasti, který zahrnuje například i řádové školy a gymnázia (např. jezuitské gymnázium a kolej v Jindřichově Hradci či premonstrátské gymnázium v Milevsku) (Mikulec, 2013, s. 221–230). Nic neprozrazují ani o žácích – jejich počtu, docházce, původu, o rozdílech mezi žáky ve městě a na venkově, průběhu školního dne atd. Rudolf Zuber uvádí, že na Moravě obecně platilo, že farnost byla zároveň i školním okrskem (2003, s. 14); zdá se však, že se toto pravidlo nedá aplikovat na některé části Čech.

Na Tábořsku existovaly spíše malé, chudší farnosti na venkově a v okolí menších měst a jen několik málo lidnatých a bohatých městských farností (již zmíněný Jindřichův Hradec, Počátky, Bechyně, Pacov, Chýnov) (Wiendlová, 2022, s. 54, 55). I tyto bohaté městské farnosti ale

1 Ve fondu Tereziánský katastr (TK) je větší množství tabel nežli farností, protože k některým farnostem bylo vytvořeno vícero tabel – zřejmě na základě vizitací a pozdějších oprav. Ve fondu Archivu pražského arcibiskupství (APA), kde jsou tabely svázané do knih, lze povětšinou najít k jedné farnosti jen jednu tabulu.

nedosahují takového rozsahu a velikosti, jaké zachytil například Eduard Maur v jiných částech Čech, především na severu a severovýchodě, kde v této době došlo k rychlému demografickému vzestupu, vázanému na hospodářský vývoj, zejména rozvoj plátenictví (Maur, 1993, s. 168). Oblast Tábořska takovým vývojem neprocházela, jednalo se především o zemědělskou oblast v nepříliš přívětivých geografických podmínkách.

Zdejší školy se v 17. století rozvíjely ponejvíce ve městech, kde byly fary rychleji obsazovány a kde se mohla udržet i tradice předbellohorských městských škol.² Městští kantoři byli nesrovnatelně lépe zabezpečeni než ti, kteří působili na venkově. Obecně se na příjmech kantorů podílela vrchnost, církev i poddaní, a to v podobě deputátu od vrchnosti, fundací, platu od obce, štóly a služeb při farním kostele. Štólu tvořily především příjmy ze svateb, koledy a pohřbů, kdy učitelé při těchto úkonech pomáhali farářům. Určitou částku mohli dostávat i od rodičů či žáků. Nezanedbatelnou součástí byly také naturálie v podobě obilí, různých potravin, slámy či dříví (Martínek, 1991, s. 8). Ve zkoumané oblasti měli rozhodně nejvyšší roční plat kantoři v Jindřichově Hradci a Počátkách. Není to ovšem překvapivé vzhledem k tomu, že obě města byla zdaleka nejlidnatější. Peněžní příjem jindřichohradeckého kantora se pohyboval okolo 112 zlatých (díky vysoké fundaci 62 zlatých, 16 krejcarů a 3 denáry; ze štóly měl asi 50 zlatých)³ a i v Počátkách se částka mohla vyšplhat až na 100 zlatých, především díky štědré fundaci od obce ve výši 56 zlatých. Od děkana dostával 12 zlatých a dalších 12 za učení. Příjmy ze svateb, zápisů do matriky, koledy a pohřbů činily okolo 20 zlatých a něco málo se mu dostalo i z menších fundací. Počátecký děkan přispíval i kantorovi u nedalekého filiálního kostela v Žirovnici, který si ročně přišel i se štólou na zhruba 15 zlatých.⁴ I v některých dalších městech byl peněžní příjem

2 Ve druhé polovině 16. století se povznesla např. škola v Pelhřimově, viz Hejnic, 1974, s. 56, 57.

3 NA Praha, TK, spisy, kart. 831, inv. č. 2837.

4 NA Praha, TK, spisy, kart. 845, inv. č. 2875.

kantora relativně vysoký, např. v Pacově,⁵ Bechyni⁶ (cca 70 zlatých) či Chýnově⁷ (cca 50 zlatých). U příjmů však není možné postihnout vše, a to vzhledem k proměnlivosti štól a naturálních příspěvků, o kterých farář často píše pouze přibližně.

Ačkoliv se peněžní příjmy pohybovaly průměrně okolo 26 zlatých,⁸ velké procento kantorů nedostávalo více než 10 zlatých. Jednalo se o kantory na venkovských školách nebo u filiálních kostelů, kteří byli většinou odkázáni na nízké štólové poplatky a posnopné; například v Rynárci si kantor vydělal vedle obilí jen 9 nebo 12 krejcarů za rok. Farář bídny stav vysvětluje smrtí Jana Josefa hraběte Breunera, pražského arcibiskupa, který by prý školu býval zaopatřil.⁹ To dokazuje důležitou roli patronů a místní vrchnosti, kteří přispívali a starali se o zabezpečení škol: v Pacově ustanovil příspěvek kantorovi generál Myslík,¹⁰ v Budislavi zase kantora „vrchnost dle své libosti vychovává v panském sejdlu“¹¹ a v Onšově patron (zároveň gruntovní vrchnost) ustanovoval kantora, literáty, kostelníky i zvoníky.¹² Většinou právo ustanovit i odvolat učitele drželo v rukou duchovenstvo, jelikož farní školy byly původem i určením církevním zařízením (Zuber, 2003, s. 15).

Kantor poskytoval dětem základní vzdělání, tedy znalost čtení, psaní, počítání a hudby. Ve městech byl obsah výuky rozsáhlejší, tj. k základu přibyl ještě katechismus, denní modlitby a úcta k rodičům a představeným (Zuber, 2003, s. 17). S žáky kantor zajišťoval zpěv v kostele (např. při mších), ovšem zvláště na venkově mohla škola

5 NA Praha, TK, spisy, kart. 832, inv. č. 2872.

6 NA Praha, TK, spisy, kart. 822, inv. č. 2808.

7 NA Praha, TK, spisy, kart. 830, inv. č. 2835.

8 V porovnání s koncem 18. století, kdy se příjem učitelů pohyboval okolo 60 až 70 zlatých, viz Zuber 2003, s. 17.

9 NA Praha, TK, spisy, kart. 841, inv. č. 2866.

10 NA Praha, TK, spisy, kart. 843, inv. č. 2872. Zikmund Jan Myslík z Hyršova (1606–1666) byl úspěšným a proslulým generálem třicetileté války; i přes svůj nižší původ byl schopný se vypracovat ve sféře společenské, majetkové i církevní. Pacov se za jeho působení stal středobodem společenského života kraje okolo Táboara. Viz Fridrich 2015, s. 63, 66, 69.

11 NA Praha, TK, spisy, kart. 824, inv. č. 2813.

12 NA Praha, TK, spisy, kart. 842, inv. č. 2868.

vést spíše k hudební průpravě než ke gramotnosti. Kantor byl často i zvoníkem (Hejnic, 1974, s. 55; Mikulec, 2013, s. 232) či si přivydělával jako varhaník. Samostatní varhaníci ve městech i na venkově byli ovšem většinou lépe placeni než učitelé (Zuber, 2003, s. 16).¹³ Výuka mohla být mnohdy chápána jen jako doplňkové zaměstnání, vzhledem k tomu, že řada kantorů si musela kvůli nízké mzdě přivydělávat ještě jinými způsoby, zvláště v létě, kdy do školy mnoho dětí nechodilo. Například šebřšovský kantor Václav Macháček s manželkou se museli živit také nějakou řemeslnou či fyzickou prací a kantor Jakub Hauser z Kamberku byl i krejčím.¹⁴ Učitelé často pomáhali farářům s vybíráním desátků nebo zapisováním dlužníků (Hejnic, 1974, s. 58) a spolupůsobili při církevních obřadech (za které obdrželi třetinu štólových poplatků). Faráři rovněž mnohdy nedodržovali předpis, aby sami vedli zápisy v matrikách, a přenechávali tento úkon kantorům. Za zápisy do matrik mohli učitelé obdržet drobný obnos (Zuber, 2003, s. 21).

Obecně lze říci, že školní budovy byly ve velmi špatném stavu, a to především na venkově – faráři v několika případech použili označení „shnilá“ či „mizerná“. Velmi špatný stav škol je zmiňován v Dolní Cerekví, Mladé Vožici, Hořepníku, Věžné, Černovicích, Pelhřimově a Červené Řečici. Jednalo se často o desítky let staré dřevěné budovy, které se nejen zubem času rozpadaly, navíc představovaly riziko pro fary. Jelikož často stály v jejich těsné blízkosti, mohla fara v případě požáru od dřevěné školy rychle vzplanout, na což upozorňoval i farář z Červené Řečice.¹⁵ Vybavení škol nijak komentováno není, jen v Pelhřimově se píše o starých židličkách.¹⁶ Povinnost stavět a udržovat školy ležela na obcích a vrchnosti (Zuber, 2003, s. 17) a zpravidla odrážela bohatství či chudobu jednotlivých míst a jejich obyvatel. Zatímco pacovská obec dávala

13 Například na panství v Mladé Vožici měl varhaník ročně 35 zlatých, zatímco kantor František Hrdlička jen 30 zlatých. In: NA Praha, TK, spisy, kart. 838, inv. č. 2859.

14 NA Praha, TK, spisy, kart. 833, inv. č. 2839.

15 NA Praha, TK, spisy, kart. 826, inv. č. 2817.

16 NA Praha, TK, spisy, kart. 844, inv. č. 2873.

spravit vše, co bylo potřeba,¹⁷ v Černovicích k žádným opravám nedocházelo.¹⁸ Škola ve Věžné byla prý koupena jen za 6 zlatých.¹⁹

Ve většině škol působil jen jeden učitel, ale v několika málo případech jich bylo více nebo měl pomocníky. V Pacově, Černovicích a Počátkách vypomáhal mládenec, který byl živ z kantorova příjmu.²⁰ V Onšově byl kantor i spolukantor, i když neměli školní budovu, ve které by učili.²¹ V Pelhřimově působil kantor, subkantor i mládenec, podobně jako v Táboře.²² Na mnoha místech, podobně jako v Onšově, sice působil kantor, chyběla však škola.

Alespoň jeden kantor je zmiňován asi u 85 % farností (45 z 53 farností). Z toho u čtyř je vyloženě zmíněno, že školu nemají, a čtyři farnosti zmiňují školu ve špatném stavu. V tabelách je častý zápis o kantorovi, ale zda je ve farnosti škola, či ne, bývá bohužel mnohdy nejasné, pokud to farář jasně nenapsal. Kantor ani škola nebyli v 8 farnostech. Počet škol u filiálních kostelů byl na Táborsku poněkud slabší, kantor či škola jsou zmiňováni jen asi u pěti až šesti filiálék z přibližně 20 celkově zmíněných (tedy asi 25 %). Zřízení škol u filiálních kostelů mohlo být zapříčiněno volnějším vztahem k farnímu kostelu či přílišnou vzdáleností školy od vesnic (Martínek, 1991, s. 4), navíc dávalo smysl založit více škol v lidnatějších farnostech. V souvislosti s chybějící školou se například hoštický farář rozepsal o možnosti snadného vzniku školy – nabídl přestavbu jedné chalupy v blízkosti kostela na školu, z nákladu zádušních peněz. Kantorovi, kterého velmi potřebovali, by se prý na zkoušku dalo zádušní políčko.²³

V 18. století existovala i neoficiální rovina školství, takzvané pokoutné soukromé školy, kde mohli vyučovat řemeslníci bez většího

17 NA Praha, TK, spisy, kart. 843, inv. č. 2872.

18 NA Praha, TK, spisy, kart. 824, inv. č. 2815.

19 NA Praha, TK, spisy, kart. 830, inv. č. 2835.

20 Pacov viz NA Praha, TK, spisy, kart. 843, inv. č. 2872; Černovice viz NA Praha, TK, spisy, kart. 824, inv. č. 2815; Počátky viz NA Praha, TK, spisy, kart. 845, inv. č. 2875.

21 NA Praha, TK, spisy, kart. 842, inv. č. 2868.

22 Pelhřimov viz NA Praha, TK, spisy, kart. 844, inv. č. 2873; Tábor viz NA Praha, TK, spisy, kart. 848, inv. č. 2889.

23 NA Praha, TK, spisy, kart. 840, inv. č. 2862.

vzdělání, chalupníci, ale i kaplani (Martínek, 1991, s. 4). V Borotíně i v Hodušíně na panství Jistebnice byli hospodští, kteří učili děti sami, jelikož tam při filiálních kostelích ani u kaplí školy nebyly.²⁴ V některých případech se děti vzdělávaly právě tímto způsobem, aby nemusely zdolávat velké vzdálenosti z vesnic ke škole u farního kostela, a to zvláště v zimě (Martínek, 1991, s. 8). Je možné, že takových míst jako Borotín a Hodušín bylo mnohem více, a farář je pouze nezmiňuje. I v Lodhéřově u Jindřichova Hradce vyučovali děti sami sedláci. Farář uvádí, že k tomu nemají nic, kromě své zbožnosti, a že jim pomáhá, když za ním v dané věci přijdou.²⁵

V žádné z táborských tabel nebyla vůči kantorovi napsána výtka či stížnost, naopak se farář kantora zastává, např. v Bernarticích. Obyvatelé se zde zdráhali dávat kantorovi letník,²⁶ ačkoliv na to měl podle zádušních knih právo, a vymlouvali se, že ho nedávali nikdy. Farář konstatuje, že by to bylo záhodno, protože kantor „velikou musiku s troubou a bubny náležitě vyvádí“.²⁷ Je možné, že šlo o nezáměr či nedbalost ze strany rodičů, pramenící z obecných názorů na význam a důležitost výuky, je však nutné počítat i s nedostatečnými finančními možnostmi rodičů z chudších vrstev. K úhradě výuky častokrát nezbývaly prostředky a děti byly kvůli robotním povinnostem častěji posílány za prací než do školy (Hejnic, 1974, s. 58). Většinou ale poddaní poplatky odváděli, např. v Miličíně kantor dostával od jistého poddaného ročně kopu peněz a šest sáhů dříví.²⁸

Situace farních škol na Táborsku byla pestrá, každé místo bylo ve své podstatě jedinečné, ovšem celkově lze hovořit o nepříliš dobrém stavu školství, pramenícím z chudoby místního obyvatelstva. Faráři sami upozorňovali na chudobu a nízkou průměrnou výši štóly, která byla na Táborsku téměř dvakrát menší než v prachatickém vikariátu, který se rovněž nachází v zemědělsky ne příliš bohatém a hornatém

24 NA Praha, TK, spisy, kart. 833, inv. č. 2838.

25 NA Praha, TK, spisy, kart. 831, inv. č. 2837.

26 Dávky syra nebo poplatek místo něj odváděný o svatodušních svátcích.

27 NA Praha, TK, spisy, kart. 823, inv. č. 2810.

28 NA Praha, TK, spisy, kart. 838, inv. č. 2856.

kraji. Tento nedostatek finančních prostředků se projevoval ve špatném stavu školních budov, v nízkých platech kantorů, jejich celkovém nedostatku a v časté nutnosti provozovat pokoutné školy (Wiendlová, 2022, s. 55; Stuchlá, 2004, s. 76).

Seznam literatury

Nevydané prameny

Národní archiv Praha, Archiv pražského arcibiskupství I., tabula 1713.

Národní archiv Praha, Tereziánský katastr, spisy, tabula 1713.

Vydané prameny a edice

CHALUPA, Aleš, LIŠKOVÁ, Marie, NUHLÍČEK, Josef & RAJTORAL, František, 1964. *Tereziánský katastr český*. Sv. 1, Rustikál (kraje A-CH). Praha: Archivní správa ministerstva vnitra.

Sekundární literatura

ČORNEJOVÁ, Ivana, KASPER, Tomáš & KASPEROVÁ, Dana, 2020. *Velké dějiny zemí Koruny české. Tematická řada, Školství a vzdělanost*. Praha: Paseka. ISBN 978-80-7432-985-2.

FRIDRICH, Hynek, 2015. Poslední z rodu: Johana Eusebie Barbora říšská hraběnka ze Žďáru, provdaná Myslíková z Hyršova a následně z Caretto Millesimo (po 1630–1709). *Paginae Historiae, Sborník národního archivu*. Praha: Národní archiv. Roč. 23, č. 1, s. 55–103. ISSN 1211-9768.

HEJNIC, Josef, 1974. Jihočeské školství v 15–18. století. *Jihočeský sborník historický*. České Budějovice: Jihočeské muzeum. Roč. 43, č. 2–4, s. 54–60.

JANÁK, Jan & HLEDÍKOVÁ, Zdeňka, 1989. *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*. Praha: SPN. ISBN 80-04-21189-5.

MARTÍNEK, Zdeněk, 1991. Triviální školy v okolí Pelhřimova na konci 18. století. *Vlastivědný sborník Pelhřimovska*, Pelhřimov: Okresní muzeum v Pelhřimově. Č. 2, s. 3–13.

MAUR, Eduard, 1993. Problémy farní organizace pobělohorských Čech v polovině 17. století. In: HLEDÍKOVÁ, Zdeňka (ed.). *Traditio et cultus. Miscellanea historica Bohemica*. Praha: Karolinum, s. 163–176. ISBN 80-70667621.

MIKULEC, Jiří a kol., 2013. *Církev a společnost raného novověku v Čechách a na Moravě*. Praha: Historický ústav. ISBN 978-80-7286-206-1.

- SLÁDEK, Miloš, 2025. *Gramotnost, farní školy a výuka náboženství v Čechách na přelomu 17. a 18. století*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. ISBN 978-80-7671-182-2.
- STUHLÁ, Pavla, 2004. *Prachatický vikariát 1676–1750. Vybrané otázky církevní správy*. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. ISBN 80-73080826.
- WIENDLOVÁ, Tereza, 2022. *Farnosti na Táborsku z pohledu přípravných spisů pro tereziánský katastr*. Bakalářská práce. Katolická teologická fakulta Univerzity Karlovy, katedra církevních dějin a literární historie.
- ZICH, Leoš, 2017. *Farářské relace z radonického vikariátu z let 1676/77*. Diplomová práce. Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, katedra PVH a archivního studia.
- ZUBER, Rudolf, 2003. *Osudy moravské církve v 18. století*. Díl II., Olomouc: Matice cyrilometodějská. ISBN 80-72661566.

S Tereziánský školský řád a táborské školství do poloviny 19. století

Miroslav Novotný^a

^a University of South Bohemia
in České Budějovice, Faculty of Arts,
Institute of Archival Studies and Auxiliary
Sciences of History, Czech Republic
mironovo@volny.cz

Received 28 March 2025

Accepted 22 April 2025

Available online 31 December 2025

DOI 10.82130/hs2025-02-013

Abstract The Theresian School Order and the Education System in Tábor until the Mid-19th Century

The school reforms of the Enlightenment era in the case of the royal town of Tábor first manifested themselves primarily in the sphere of lower education, as the town offered no other educational opportunities until the mid-19th century. Gradually, not only trivial schools (in Tábor, Klokoty, Měšice, Starý Tábor, Dražice), but also the main school (1811), teachers' preparatory school (1812), girls' school (1836) and real-school (1850) were established in the town and on its es-

tate. These schools were also connected with the work of some personalities such as Josef Bezecný, Antonín Doležálek, Josef Vlastimil Kamarýt, Václav Novotný, and Antonín Svatoš. On these foundations, after 1850, the education system in Tábor developed further, which brought the town into the ranks of České Budějovice and Písek, the two centres of education of the south of Bohemia at that time.

Keywords 1774–1850, Tábor, school reforms, schools in Tábor, personalities

„Das Schulwesen aber ist und bleibet allzeit ein Politikum“

Koncem roku 1774 byla schválena a od počátku následujícího roku uvedena do života zásadní reforma obecného školství v českých zemích, jejímž autorem byl opat augustiniánského kláštera ve slezské Zaháni Johann Ignaz Felbiger. Na základě *Všeobecného školského řádu pro německé normální, hlavní a triviální školy ve spojených císařsko-královských dědičných zemích* byla ustanovena povinná vzdělávací povinnost, resp. povinná školní docházka pro všechny děti od šesti do dvanácti let (nedodržování školní docházky bylo možno sankcionovat – tuto povinnost ukládal městským magistrátům a vrchnostenským úřadům 13. článek tereziánského školského řádu). Po skončení povinné školní docházky měli

dospívající navštěvovat tzv. nedělní opakovací hodiny až do dvaceti let věku (tato hranice byla zkrácena o pět let pro obě pohlaví v letech 1805, resp. 1823). Absolvování bezplatných opakovacích kurzů bylo podmínkou pro následné vydání výučního listu. Výuka v triviálních školách, které byly jedno- nebo dvoutrídni a zpravidla působily v malých městech a na venkově (měly být zřizovány v místech, kde se nacházelo alespoň 90–100 školou povinných dětí), byla zaměřena především na náboženství a trivium, tj. čtení, psaní a počítání. Vyučovacím jazykem na těchto školách měla být mateřština většiny místního obyvatelstva. Pedagogický sbor školy tvořil učitel, místní duchovní, popř. i učitelův pomocník. V krajských a větších městech byly obvykle zřizovány hlavní školy, zpravidla troj- nebo čtyřtrídni, s odpovídajícím počtem pedagogů a s německým vyučovacím jazykem (česky bylo možno vyučovat pouze v nejnižší třídě). Jejich curriculum zahrnovalo vedle trivia zejména poznatky z geometrie, stavitelství, rýsování, dějepisu a základů latiny. V případě čtyřtrídni školy byla poslední třída rozdělena na dvě oddělení s výukou rozšířenou i o základy mechaniky, fyziky, stereometrie a zeměpisu. Poslední typ školy představovaly školy normální, v nichž se žáci měli připravovat pro další studium nebo pro přechod do praxe. Do výuky, jež zde již plně probíhala v německém jazyce, byly zařazeny i základy mechaniky, kresby, stavebnictví a přírodopisu. Základní didaktickou pomůckou učitelů elementárních škol se stala *Kniha methodní* sestavená rovněž J. I. Felbigerem, vydaná v němčině ve Vídni v roce 1775 a o dva roky později též v Praze v zrcadlovém německo-českém znění. Její používání či spíše znalost učiteli jednotlivých škol byla úřady vyžadována (Novotný, 2020, s. 138–200; Engelbrecht, 1984, s. 491–501; Halířová & Linda, 2024).

Školská reforma přinesla nejen postupné vytvoření základní struktury školské správy, ale především výrazné rozšíření sítě nižších škol v zemi i zlepšení školní docházky dětí a gramotnosti obyvatelstva. Tento vývoj lze dobře sledovat též v případě správního střediska Táborského kraje, který byl zřízen v souvislosti s krajskou reformou v roce 1751 rozdělením původního územně rozsáhlého Bechyňského kraje na kraj Budějovický a Táborský. Táborský kraj se řadil k regionům s nejnižším počtem škol – v sedmdesátých letech 18. století zde bylo evidováno

pouze 59 nižších škol, jejich počet vzrostl do konce 18. století na 127, o půl století později se zastavil na čísle 170. Z nich bylo 108 českých, 39 německých a 20 smíšených triviálních škol (včetně dvou nekatolických, jedné židovské a čtyř dívčích škol) a dále zde nechyběly ani tři německé hlavní školy v Jindřichově Hradci, Pelhřimově a Táboře – obě posledně jmenované školy v první polovině 19. století též zajišťovaly přípravné kurzy pro učitele triviálních škol (Sommer, 1842, s. XXV; Novotný, 2021, s. 29–38; Novotný, 2023, s. 18–19).

Královské horní město Hradiště hory Tábor

Krajské Královské horní město Hradiště hory Tábor v závěru 18. století teprve stálo na počátku dlouhé cesty překonávání předchozí stagnace, na jejímž konci – o sto let později – se proměnilo ve významné regionální centrum – hospodářské, politické, kulturní i vzdělanostní. Velkou brzdou všestranného rozvoje Tábora dlouho představovala jeho lokalizace na ostrožně nad řekou Lužnicí i jeho status pevnostního města. Prstenec hradeb obepínajících město a bran strážících vstup do něj začal být postupně odstraňován po roce 1830, jako poslední z velkých fortifikačních těles šla k zemi Pražská brána až v roce 1884. To ovlivňovalo pomalý růst počtu domů a obyvatel ve městě. Od roku 1785 do roku 1840 stoupl počet domů z 287 na 444 (327 v centru Tábora a 117 na předměstí), včetně úředních budov, špitálů, fary a dvou škol. S ohledem na geografické podmínky se růst města mimo historické centrum soustředil nejprve východním směrem do prostoru pozdějšího Nového Města – další výrazný rozvoj této části Tábora začal až v souvislosti s výstavbou železnice v poslední třetině 19. století. Tento vývoj pochopitelně kopírovala rovněž populační křivka. V letech 1811 až 1846 stoupl počet obyvatel města z 3 236 na 4 694. Z hlediska národnostní skladby se jednalo především o Čechy, vedle německé menšiny významnou roli v Táboře měli rovněž příslušníci židovské komunity (cca 5 %), ovšem většina obyvatel byla bilingvní a úřední komunikace ve městě probíhala až do roku 1850 v němčině. Teprve na samém počátku 20. století se počet tábořských residentů přehoupl přes desetitisícovou hranici (tj. 10 703).

Rovněž tradiční řemeslnicko-obchodnický ráz táborské ekonomiky a její spjatost se zemědělskou výrobou se v první polovině 19. století jen postupně proměňovaly. Táborská obec vlastnila celkem 16 lokalit v rámci svého panství, tj. Čekanice, Čelkovice, Dražice, Drhovice, Hejlov, Horky, Klokoty, Náchod, Nasavrky, Radimovice, Lhotu Samoty, Starý Tábor (Sezimovo Ústí), Svrabov, Všechnov, Zahradku a Zárybičnou Lhotu, součástí panství byly též části Plané, Zhoře a Měšic. Součástí po roce 1848 nově ustanoveného městského velkostatku se však staly pouze nedaleké Klokoty a Dražice spolu s hospodářskými dvory, rybníky, lesy a pozemky nacházejícími se na území bývalého dominia.

Důležitou roli v rámci městské ekonomiky představovala stále řemeslná malovýroba, jejíž struktura se proměňovala jen zvolna, zejména jako důsledek proměn poptávky doposud zaměřené především k uspokojení vlastní domácí spotřeby. Navíc vedle dominantních řemeslníků a živnostníků ve sféře ekonomických aktivit v Táboře postupně sílil též vliv úředníků městské a krajské správy. Skutečnou modernizaci městské ekonomiky však přinesl až vývoj ve druhé polovině 19. století.

Ve veřejném a kulturním životě města hrála ve sledované době tradičně významnou roli katolická církev spolu s místními cechy. Postupně se však i v Táboře začaly více prosazovat různé spolky, resp. nové formy a aktivity společenského života. K nejstarším spolkům ve městě patřil místní ostrožský sbor (1802), od počátku třicátých let 19. století působil v Táboře německý čtenářský spolek, zatímco o české čtenářské pečoval nejprve místní švec a vlastenec Matěj Polánecký, který půjčoval české knihy ze své soukromé knihovny, od poloviny šedesátých let na jeho činnost volně navázal již řádný český čtenářský spolek. Pro společenský a kulturní život Tábora bylo velmi důležité působení jak filiálky Landfrasovy tiskárny a knihkupectví (po roce 1835, resp. 1838), tak i pobyt pražského nakladatele a tiskaře Ignáce Leopolda Kobera (v letech 1846–1853), jenž mj. podporoval i místní divadelní ochotníky. Ochotnický a zpěvácký spolek byl však v Táboře založen až v roce 1857, respektive 1860, tedy v době, kdy se táborská spolková krajina začala výrazněji proměňovat a rozšířila se např. o Měšťanskou besedu (1862), Sokolskou jednotu (1883) či dámský spolek Zora (1870), který sehrál též významnou roli v rozvoji dívčího školství ve městě. V neposlední

řadě je třeba zmínit i reformu městské samosprávy, na jejímž základě byl v roce 1788 ustanoven táborský regulovaný magistrát. Z pětice táborských purkmistrů, kteří se v této funkci vystřídali do roku 1850, největší pozornost problematice táborského školství věnoval v době svého působení na magistrátu (1807–1812) vysokomýtský rodák Martin Kopecký (1777–1854), jenž po odchodu z Tábora zastával purkmistrovský úřad též v Lokti (1812–1828) a v letech 1828–1850 i v Plzni (Novotný, 2023, s. 22–69).

Táborské školství v letech 1782–1850

Právě v závěru Kopeckého táborského purkmistrování v roce 1811 byla v krajském městě zřízena hlavní škola, do té doby zde působila pouze trojtřídní farní (městská) škola, která byla umístěna v těsném sousedství děkanského kostela Proměnění Páně na hoře Tábor v Děkanské ulici v budově, která sloužila školským účelům již od počátku 16. století a ve století 19. se stala přechodným sídlem hned několika táborských škol. Potřebné informace k dějinám táborského školství v daném období podávají vedle pramenů (NA Praha, České gubernium, Školní fase; SOA Třeboň, Biskupský archiv, Školské spisy konzistoře a SOkA Tábor, kroniky škol, výroční zprávy apod.) jak některá souhrnná starší (Kolář, 1924, s. 156–188; Zenkl, 1892 či Thir, 1920, *passim*), tak především novější zpracování (Novotný, 2023, s. 60–67).

Podle školní fase z roku 1790 mělo táborskou farní školu navštěvovat celkem 459 dětí (219 chlapců a 240 dívek) z města i blízkého okolí, školné však platili rodiče pouze 122 chlapců a 118 dívek (tj. 52 %). Počtu dětí odpovídalo též složení učitelského sboru: před rokem 1811 zde dlouhodobě působil zejména rektor a učitel nejvyšší třídy Jan Živna (v letech 1782–1797), po jehož smrti vedení školy převzal Jakub Pommer; na výuce se podílel rovněž Jan Kučera a František Krtek v pozici druhého učitele a k ruce jim bylo během této doby postupně sedm školních pomocníků – Vojtěch Faber, Josef Klotzinger, Václav Richter, Jakub Böhm, Jan Vaňoušek, František Prokeš a Václav Dubský. Ve škole působili rovněž učitelé náboženství, jimiž byli místní duchovní – ať již tamní augustiniáni (P. Šimon) či táborští, popř. i klokoťští kaplani Tomáš Vykysalý, Vojtěch Kovář, Jan Pech a Antonín Lang. I když celkové

příjmy tábořských kantorů nebyly nejnižší ve srovnání s obvyklou praxí (Novotný, 2020, s. 167–168)¹, kvalita výuky nenaplňovala očekávání rodičů dětí stejně jako chování některých kantorů, což se odrazilo jak v nespokojenosti měšťanů, tak i ve školní docházce, kdy rodiče některé děti raději posílali do tzv. pokoutních škol ve městě nebo do nedalekých farních škol (zejména do Malšic).

Zlepšení poskytované výuky, rozšíření i o další poznatky např. z geometrie, rýsování, dějepisu či zeměpisu, se tábořské děti dočkaly až po roce 1811. Tato změna k lepšímu je spjata s nástupem Martina Kopeckého do úřadu tábořského purkmistra, díky jehož úsilí se podařilo dosavadní městskou školu povýšit na německou školu hlavní, do níž měli chodit jak chlapci, tak dívky. Škola měla zpočátku jen tři třídy, o dva roky později byla rozšířena i o třídu čtvrtou, která byla v roce 1838 rozdělena na dvě oddělení, a přibyla též elementární (přípravná) třída. To pochopitelně přineslo i vyšší náklady na provoz a vybavení školy i zabezpečení kantorů, jejichž počet rovněž vzrostl. Navýšené náklady na provoz školy převzalo tábořské právovárečné měšťanstvo. Podle školní faze datované 29. září 1813 celkové náklady na chod školy dosahovaly výše 1 693 zlatých, přičemž nejvyšší příjem se týkal rektora (a současně i katechety), jemuž náleželo 493 zlatých, druhým nejlépe ohodnoceným kantorem byl učitel kreslení s částkou rovných 400 zlatých.² V roce 1837 řediteli náleželo služné ve výši 450 zlatých, katecheta

-
- 1 Příjmy učitelů se skládaly z platu v hotovosti, včetně příspěvku na bydlení, a z deputátu, který se skládal zejména z obilí, hrachu, másla, sýru, dřeva a piva. V roce 1805 bylo upraveno služné učitelů všech škol v zemi: ředitelům hlavních škol mělo náležet 300 až 400, učitelům 150 až 300, pomocníci měli pobírat 100 až 150 zlatých. Příjmy učitelů tábořské farní školy dosahovaly v roce 1790 celkové částky 777 zl. 95 kr. (v případě jednotlivých učitelů se pohybovaly od 223 zl. 34,5 kr. do 153 zl. 0,25 kr.), v roce 1809 celková částka příjmů tábořských kantorů přesáhla hranici 1 000 zlatých (1 199 zl. 61 kr.), přičemž příjem rektora dosáhl 400 zl. (příjmy dalších učitelů činily 223 zl. 34 kr.; 223 zl. 27 kr.; 200 zl. a 153 zl.), srov. Národní archiv Praha, České gubernium, Školní faze 1772–1869, řada II., *Táborský kraj (1790–1799)*, kart. č. 22, faze č. 112/1–4 a Tamtéž, řada IV., *Přehledové výkazy o počtu dětí a tříd, vyučovací řeči dle okresů*, kart. č. 102, sl. Tábor (1813–1864), faze č. 112.
 - 2 Národní archiv Praha, České gubernium, Školní faze 1772–1869, řada IV., *Přehledové výkazy o počtu dětí a tříd, vyučovací řeči dle okresů*, kart. č. 102, sl. Tábor (1813–1864),

dostával 328 zlatých, první učitel 300, druhý 250, třetí 200, pomocník 100 zlatých, zatímco práce industriální učitelky byla ohodnocena pouze částkou 50 zlatých.

Dokladem velké důležitosti a významu, jež si se vznikem nové vzdělávací instituce a jejím budoucím působením nejen táborští obyvatelé spojovali, po předchozích nezdarech s plány na založení latinské školy ve městě, se stalo slavnostní otevření tábořské hlavní školy 25. listopadu 1811. Slavnosti se zúčastnila krajská, městská i církevní honorace v čele s hejtmánem Josefem Hikkišem, českobudějovickým biskupem Janem Prokopem Schaaffgotschem, tábořským děkanem Tomášem Janem Čekalem a purkmistrem Martinem Kopeckým, nechyběli ani městští zastupitelé, úředníci, vojenští důstojníci, ostrostřelci či představitelé cechů. Vlastní výuka však byla zahájena až 3. prosince, kdy do školy nastoupilo téměř 300 dětí (tedy přibližně polovina všech školou povinných z města, jeho předměstí i ze 13 přiškolených obcí), o rok později se do školy zapsalo přes 400 žáků a žákyní a v roce 1824 zde první kroky ke vzdělání absolvovalo již 461 dětí (264 chlapců a 197 dívek) a tyto počty v následujících letech dále stoupaly – na počátku šedesátých let 19. století tábořskou hlavní školu navštěvovalo 526 chlapců (dívký v této době již měly vlastní školu). Nejvíce dětí logicky navštěvovalo elementární třídu a obě nižší třídy hlavní školy, ve třetí a zejména v závěrečné třídě bylo žáků podstatně méně (především dívek).

Vyššímu počtu tříd a rostoucímu počtu dětí ve školních škamnách pochopitelně odpovídal početní nárůst vyučujících – před polovinou 19. století se na výuce v tábořské škole podíleli vedle ředitele a katechety (v letech 1811–1817 a 1850–1852 obě pozice zastávali duchovní, budoucí táborští děkani) další čtyři učitelé, suplent, učitel elementární třídy a v neposlední řadě i industriální učitelka. Celkem se do roku 1850 v pedagogickém sboru školy postupně vystříдалo na třicet mužů i žen. V čele školy najdeme v této době pouze tři muže: prvním z nich byl v letech 1811–1817 Antonín Weinmann z Weinfeldu, nejdéle školu

fase č. 112/1–5; učitelem kreslení a stavitelství se stal písecký kancelista František Stark.

řídil Antonín Svatoš (1817–1850), po němž až do roku 1852 školu vedl Vojtěch Pöschl. Výuku náboženství postupně obstarávalo celkem pět místních duchovních: Antonín Weinmann z Weinfeldu a jeho bratr Josef, Josef Kožich, Vojtěch Pöschl a Josef Listopad. Výuku ženských domácích prací jako první vedla Anna Krausová a po ní následovaly Františka Macháčková, Barbora Hňupová/Bezecná a Anna Geiszlerová/Überhuberová. Na učitelských postech se ve škole postupně vystřídal František Batal, Karel Batal, František Chmel, Josef Kocian, Tomáš Koblic, Vojtěch Krátký, František Krtek, Karel Květ, Václav Lošan, Jakub Pommer, Václav Procházka, Jan Schmitt, František Stark, Josef Šimek a Josef Wildmann.

V učitelském sboru táborské školy v první polovině 19. století působilo několik osobností, jejichž význam přesáhl hranice krajského města. Jednou z nich byl božejovský rodák, dlouholetý ředitel školy, velký ctitel Jana Žižky a jeden z prvních buditelů v Táboře Antonín Svatoš (1777–1850), jehož do Tábora povolal právě purkmistr Kopecký. Vedle vedení hlavní školy Svatoš mj. usiloval o zřízení nižší reálky ve městě a v neposlední řadě se zasadil o obnovu husity vypáleného Sezimova Ústí pod názvem Starý Tábor (Vandrovcová, 2020, s. 101–104). Do dějin pedagogiky hendikepovaných se z táborských pedagogů zapsala hned dvojice vyučujících – Antonín Doležálek a Josef Bezecný. Lipnický rodák, expiarista Antonín Doležálek (1799–1849) si během učitelského působení v Českém Krumlově vytvořil speciální metodiku pro výuku jednoho od narození slepého žáka, kterého vzdělával i v hudbě. V letech 1826–1829 zastával post ředitele Pražského soukromého ústavu pro chudé slepé děti a nemocné oční chorobou. Od listopadu 1829 až do konce léta 1833 pak působil jako suplent táborské hlavní školy. Jeho další kroky vedly do uherské Pešti, kde až do roku 1846 vedl slepecký ústav, který se postupně proměnil z pouhé opatrovny ve skutečnou specializovanou vzdělávací instituci nabízející svým chovancům mj. i tělocvik, vzdělání v hudbě i zpěvu či prakticky zaměřené ruční práce. Zbytek života strávil ve Vídni, kde se dále věnoval výchově hendikepovaných a své poznatky rovněž publikoval. Tím druhým byl opařanský rodák a absolvent táborské hlavní školy i učitelské přípravy Josef Bezecný (1803–1871). Do táborské hlavní školy nastoupil jako suplent v roce

1827, po návratu ze studií v Praze; ovšem již od října 1829 až do své smrti působil v pražském Klarově ústavu – jako učitel, resp. ředitel. Během těchto více než čtyř desetiletí v ústavu nejen vyučoval, ale též založil orchestr, zavedl výuku ladění klavírů, věnoval se psaní učebnic pro nevidomé a vyráběl si i nezbytné pomůcky (Mužáková, 2008, s. 58–70).

Postupem času již původní školní budova v Děkanské ulici, ani po úpravách provedených v roce 1812, nevyhovovala. Nedostatek vhodných prostor pro výuku byl nejprve v roce 1814 vyřešen pronájmy místností pro elementární třídu a pro kreslírnu v domech táborských měšťanů. V roce 1832 se novým sídlem školy stalo přízemí zrušeného augustiniánského řeholního domu, o osm let později byla celá škola přesunuta do obecního domu na Hlavním náměstí a od roku 1850 se jejím dočasným útočištěm stala bývalá kasárna v Převrátilské ulici. Anabáze hlavní školy po krajském městě se uzavřela v roce 1857, kdy se přestěhovala do prvního patra novostavby školního areálu na pozemcích bývalé zahrady augustiniánského konventu na Klášterním náměstí, kde ve druhém patře sídlila nově založená nižší reálná škola a v přízemí byla dočasně umístěna též táborská dívčí škola, která původně působila v budově v Děkanské ulici, uvolněné pro její potřeby hlavní (nyní již pouze chlapeckou) školou. V roce 1862 se dívčí škola znovu stěhovala, tentokrát do Převrátilské ulice, její putování po městě se nakonec uzavřelo v roce 1880, kdy byl na Parkánech otevřen komplex Škol císařovny Alžběty.

S táborskou hlavní školou byla úzce (personálně) spjata i další vzdělávací a výchovná zařízení, která v první polovině 19. století ve městě či jeho okolí vznikala. V rámci táborského panství působila jednak triviální škola v Dražicích, jíž mělo podle školní faze z roku 1790 (23. března) navštěvovat 49 chlapců a 42 dívek, přičemž školné platili rodiče 35 chlapců a 31 dívek (tj. cca 73 %).³ Nově základy vzdělání dětem z táborského dominia poskytovaly též další dvě filiální školy, oficiálně pod správou ředitele táborské hlavní školy. To byl případ farní školy

3 Národní archiv Praha, České gubernium, Školní faze 1772–1869, řada II., *Táborský kraj (1790–1799)*, kart. č. 22, faze č. 111.

v Měšicích, kde výuku vedl Tomáš Koblic, učitel z táborské hlavní školy. Významnější však byla škola v nedalekých Klokotech pyšnicích se hojně navštěvovaným barokním poutním kostelem Nanebevzetí Panny Marie (Hulakovský, 2014).⁴ Škola zde byla zřízena v říjnu 1816 – prvním zdejším učitelem byl Filip Glückselig, později zde vyučoval Prokop Ryn-da. Výuku náboženství zajišťovali klokotští sídelní kaplani, z nichž lze připomenout zejména velešínského rodáka, národního buditele, sběratele duchovních písní, básníka a skladatele Josefa Vlastimila Kama-ryta (1797–1833), který v Klokotech působil od roku 1825 až do své smr-ti a vedle duchovní služby věnoval velkou pozornost právě klokotské škole – mj. zde inicioval vznik knihovny (Krejča & Podlešák, 2008).

Sít nižšího školství na táborském panství rozšířila v roce 1832 fili-ální škola ve Starém Táboře. Starotáborská obec byla založena v roce 1828 na místě husity vypáleného Sezimova Ústí především zásluhou již uvedeného dlouholetého ředitele táborské hlavní školy Antonína Svatoše, jenž nové město rovněž sám vyměřil. Již na konci třicátých let 19. století se Starý Tábor stal nejlidnatější lokalitou v rámci táborské-ho panství – ve 115 domech zde žilo 520 obyvatel, není proto divu, že vznik nové školy následoval krátce po založení Starého Tábora. S růs-tem počtu obyvatel postupně stoupal i počet dětí ve škole: v roce 1855 do školy chodilo celkem 103 dětí (57 chlapců a 46 dívek), přičemž školné platilo 93 z nich (52 žáků a 41 žákyň, tj. 90 % ze všech dětí). Podobnou situaci máme doloženou i pro počátek šedesátých let, podle výkazu uči-tele Václava Jana Matějovského z března 1864 do školy chodilo 100 dětí, z nichž 80 platilo školné 2,5 krejcaru týdně (tj. 2 zl. 10 kr. ročně). Škola se nacházela v jedné pronajaté (již nevyhovující) místnosti, výuku vedl pouze jeden kantor (česky) a náboženství vyučovali duchovní z Tábora.⁵

4 Národní archiv Praha, České gubernium, Školní fase 1772–1869, řada IV., *Přehle-dové výkazy o počtu dětí a tříd, vyučovací řeči dle okresů*, kart. č. 59, sl. Klokoty.

5 Národní archiv Praha, České gubernium, Školní fase 1772–1869, řada IV., *Přehle-dové výkazy o počtu dětí a tříd, vyučovací řeči dle okresů*, kart. č. 102, sl. Tábor (1813–1864), fase č. 68. Soupis z roku 1855 uvádí též seznam všech žáků dle věku – nejvíce bylo dětí ve věku 6 a 7 let, naopak nejméně jedenáctiletých a dvanáctiletých, tj. 11 a 10, přičemž se v obou kategoriích jednalo vždy jen o tři dívky.

Přímo v krajském městě byla nejprve v roce 1812 při hlavní škole otevřena učitelská preparanda, kde se v několikaměsíčních kurzech připravovali budoucí učitelé triviálních škol, zájemců o toto školení však nebylo mnoho, jedním z nich byl již dříve uvedený Josef Bezečný a také stupčický rodák, významný český učitel, hudební skladatel, autor řady učebnic, čítanek a zpěvníků Václav Novotný (1828–1895), který stejně jako J. Bezečný absolvoval jak táborskou hlavní školu, tak i tamní preparandu (učitelské vzdělání si následně doplnil v Praze na českém učitelském ústavu v letech 1851–1853). Později pedagogicky působil na několika místech na jižní Moravě a v jižních Čechách (mj. v Českých Budějovicích), byl aktivní v učitelském hnutí, spoluzakládal učitelské spolky Budeč brněnská a Budeč ivančická a na počátku sedmdesátých let byl na sjezdu českoslovanských učitelů v Přerově a v Táboře zvolen předsedou sjezdu (Hoffmannová, 2014; Novotný, 2023, s. 65).

V Táboře rovněž nechyběla židovská škola (od roku 1832) a ani nedělní (opakovací) škola, jež se však oproti učitelské přípravce těšila výrazně většímu zájmu dospívající mládeže po skončení povinné školní docházky, což však jistě bylo spíše důsledkem opatření táborského magistrátu, které reagovalo na počáteční neuspokojivou docházku finanční pokutou uplatňovanou vůči příslušnému mistrovi. Ve druhé třetině 19. století začala ve městě působit rovněž dětská opatrovna, tedy výchovné zařízení, které však bylo úzce spjato s nedávno v krajském městě založenou dívčí školou – chod opatrovny zajišťovali učitelé Václav Krátký, Jan Kocian, jeho manželka Marie a po roce 1858 i syn Jan.

Ještě dlouho po zahájení školských reforem bylo ve společnosti většinou nahlíženo na vzdělání dívek jako na něco zbytečného, proto zřízení dívčí školy v krajském městě znamenalo významné zlepšení možností vzdělávání táborských děvčat, jež obvykle ukončovala povinnou školní docházku ve 2., popř. 3. třídě hlavní školy, byť učební plány dívčích škol (a tedy i té táborské) věnovaly více času ženským ručním pracím na úkor literárních předmětů. Dvoutřídní německá dívčí

škola byla v Táboře zřízena (oficiálně) od 1. října 1836.⁶ Z dosavadní koedukované hlavní školy sem bylo převedeno prvních 120 žákyn; později byla škola rozšířena na tři třídy a první třída rozdělena na dvě oddělení – školní fase z února 1856 eviduje v obou odděleních 1. třídy 98, resp. 65 dívek, ve 2. třídě 111 a ve třetí 84, celkem tak školu navštěvovalo 358 žákyň.⁷

Prvním ředitelem dívčí školy se stal tábořský děkan Josef Matulka, po jeho smrti vedení školy převzal v letech 1844–1846 administrátor farnosti Filip Třebický, po něm se této funkce ujal děkan Vojtěch Pöschl a od roku 1861 další místní duchovní Vojtěch Šašek; výuku náboženství zabezpečovali místní kaplani – nejprve Matěj Suchomel a Josef Listopad, poté v šedesátých letech Jan Hulakovský a Jan Lepič. První pedagogický sbor školy zahrnoval učitele Vojtěcha Krátkého (dosavadního učitele elementární třídy hlavní školy a ředitele kůru v děkanském chrámu). Působil zde až do roku 1858, kdy jej vystřídal jeho bratr Václav, který v letech 1844–1855 působil v tábořské opatrovně a souběžně s tím vyučoval v tamní hlavní škole (1850–1856). Na výuce se před polovinou století podíleli rovněž podučitelé: nejprve Karel Tyšovský, jehož po dvou letech vystřídal František Enderle, poté i Jan Kocian, Josef Pich, Arnošt Kregcz, Ludvík Unger, Antonín Kostlivý či Josef Pfeifer. Na postu industriální učitelky působila jako první Anna Ůberhuberová, poté Veronika Půstová a Karolina Antonová (Kolář, 1924, s. 172). Postupně došlo též k navýšení učitelských příjmů, k roku 1856 školní fase uvádí celkovou sumu ve výši 880 zl., přičemž 300 zlatých náleželo učiteli, dvěma podučitelům po 200, katechetovi 100 a industriální učitelce 80 zlatých. Do roku 1863 celková částka vzrostla na hodnotu 1 276 zlatých,

6 Zápisy v *Knize cti* dívčí školy byly do roku 1849 vedeny výhradně německy, v roce 1849 se objevuje první český záznam, v padesátých letech se střídají české a německé, a teprve v letech 1859–1869 byla kniha vedena v češtině; srov. Státní oblastní archiv Třeboň – Státní okresní archiv Tábor, Základní škola Tábor, Parkány 199 (II. ZŠ), *Ehrenbuch für die Mädchenschule 1836–1869*, kniha č. 404.

7 Národní archiv Praha, České gubernium, Školní fase 1772–1869, řada IV., *Přehledové výkazy o počtu dětí a tříd, vyučovací řeči dle okresů*, kart. č. 102, sl. Tábor (1813–1864), fase č. 69.

přičemž učители náleželo 365, prvnímu podučiteli 260, 2. a 3. podučiteli po 210, katechetovi 126 a industriální učitelce 105 zlatých.⁸

Od školního roku 1861/1862 v Táboře krátce působila též dvoutřídní vyšší dívčí škola. V biskupském archivu dochovaná zpráva ředitele této školy Františka Šandy ze 17. října 1863 nás informuje o učebnicích, které byly používány při výuce v obou třídách, dále o složení pedagogického sboru této školy i o počtech žákyň přijatých v tomto roce ke studiu. Do první třídy nastoupilo 24 a do druhé 14 žákyň, vyjma šesti byly všechny ostatní místní, z hlediska náboženství zde studovalo vedle katolíček i sedm židovských dívek. Učitelský sbor se skládal především z učitelů tábořského reálného gymnasia – vedle ředitele školy Františka Šandy, který též vyučoval matematiku, byli dalšími členy sboru češtinář Vilém Kremser, němčinář Martin Kolář, zeměpisář Jan Tománek a dějepisář Jan Mašek, přírodopis, fyziku, chemii i nepovinnou francouzštinu vyučoval Emanuel Krejčí, zatímco Václav Husník měl v gesci výuku kreslení a Václav Červený matematiku a krasopis. Na reálném gymnasiu souběžně působil rovněž katecheta Jan Ladkammer, druhým učitelem náboženství se stal klokotský sídelní kaplan Jan Hulakovský a industriální výuku zabezpečovala Karolina Antonová z nižší dívčí školy. Výuka měla probíhat pouze v jedné učebně, v každé třídě měla zahrnovat 20 hodin týdně, přičemž žákyně první třídy se měly učit pravidelně od 9 do 12 hodin dopoledne a dívky ve druhém ročníku měly mít vždy jen odpolední výuku od 14 do 16 hodin. Pro obě dívčí školy ve městě byla též zřízena společná knihovna, která v roce 1863 čítala 320 svazků. Obě tábořské dívčí školy se v roce 1881 přestěhovaly do novostavby Škol císařovny Alžběty na Parkánech.⁹

8 Národní archiv Praha, České gubernium, Školní fase 1772–1869, řada IV., *Přehledové výkazy o počtu dětí a tříd, vyučovací řeči dle okresů*, kart. č. 102, sl. Tábor (1813–1864), fase č. 69.

9 Státní oblastní archiv Třeboň, Biskupský archiv, Školské spisy konzistoře, *Školské záležitosti v obvodu úřadu vikariátního školdozorce Tábor 1857–1869*, kart. 99, f. 284–286 a Státní oblastní archiv Třeboň – Státní okresní archiv Tábor, Měšťanská škola dívčí Tábor, *Kronika 1878–1893*, kniha č. 405, s. 24–25.

Od podreálky k hospodářské akademii

Ruku v ruce s postupným rozvojem města se stávala stále naléhavější potřeba kvalitního vyššího vzdělávání (včetně technického), které zatím zůstávalo na nižší úrovni navzdory rostoucím počtům dětí a mládeže zapsaných na jednotlivých tábořských školách – na samém počátku šedesátých let 19. století tak zdejší hlavní školu navštěvovalo 526 chlapců, dívčí školu 407 žákyň, nedávno otevřenou vyšší dívčí školu 38 dívek a nižší reálku 195 studentů.

O založení vyššího středoškolského ústavu usilovali táborští měšťané dlouhodobě. První, neúspěšné pokusy spadají již do 18. století a počítaly se spoluprací s tábořskými augustiniány (1765), resp. piaristy, v závěru 18. století. Neúspěchem skončila též snaha měšťanů v letech 1816–1821 o zakoupení opuštěného augustiniánského řeholního domu pro zamýšlenou latinskou školu, s nezdarem se setkaly též kroky prvního magistrátního rady Matěje Adámka, který po příkladu rakovnické reálky založené v roce 1833 chtěl ve třicátých letech 19. století v Táboře zřídit obdobnou školu (Novotný, 2023, s. 66–67; Bartůšek, 1988, s. 185–197).

Díliční úspěchu v tomto směru se podařilo dosáhnout až v polovině 19. století. V roce 1850 byly ze dvou oddělení čtvrté třídy hlavní školy ustaveny první dva ročníky nižší reálky, do nichž se zapsalo 195 žáků. Učitelská místa byla obsazena pedagogy hlavní školy, s níž byla podreálka spojena i organizačně: češtinu a fyziku vyučoval Josef Wildmann, přírodopis Tomáš Koblic, technické předměty Václav Lošan a literární předměty Václav Procházka, výuka náboženství připadla Josefu Listopadovi a ředitelem byl děkan Vojtěch Pöschl. V roce 1858 byl otevřen též třetí ročník nižší reálky a ustanoven nový učitelský sbor školy, který byl tvořen ředitelem Františkem Brunerem, učitelem náboženství Josefem Landkammerem, třemi odbornými učiteli (Václavem Červeným, Emanuelem Kregczem a Janem Formánkem) a suplentem Josefem Leederem.

Ovšem plnohodnotného středoškolského ústavu se táborští obyvatelé dočkali až v roce 1862, kdy bylo ve městě založeno reálné gymnasium – jednalo se o první školu svého druhu v celé monarchii, která v sobě kombinovala výuku klasického gymnázia a reálky (nižší stupeň

byl společný), navíc s českým vyučovacím jazykem. V závěru 19. století se však škola rozdělila na dva samostatné ústavy – klasické vyšší gymnasium (1892) a reálku (1900). Prvním ředitelem gymnasia se stal Václav Křížek (1833–1881), s jehož jménem je v Táboře spjata řada kulturních a vzdělávacích aktivit, mj. založil spolek pro podporu chudých žáků či stál u zrodu ženského spolku Zora (Farská, 1896; Tomanová, 2012, s. 217–239). V neposlední řadě též inicioval vznik průmyslové školy se třemi ročníky na základě rozšíření stávající nedělní školy – první dva ročníky pro celkem 72 učňů byly otevřeny již v roce 1863, výuku zajišťovali učitelé z reálného gymnasia, jež k tomu poskytlo rovněž nezbytné prostory. První studijní plány vypracoval V. Křížek, jenž byl zvolen taktéž ředitelem této školy (*Národní škola*, 12. 3. 1863, s. 19–20).¹⁰ A v neposlední řadě je Václav Křížek spjat též se založením Vyšší zeměské hospodářské školy v Táboře (1866), která se v roce 1900 stala první vysokou školou v českých zemích, kde bylo zemědělství vyučováno v češtině (Zenkl, 1892 a 1922; Kokešová, 2003).

Závěr

Ačkoli se Tábor mohl opřít o starší, až do husitské éry sahající vzdělanostní a školskou tradici, skutečný rozvoj školství ve městě je úzce spjat se školskými reformami konce 18. a počátku 19. století. Na těchto základech pak po roce 1850 došlo k dalšímu rozvoji táborského školství, díky němuž se město zařadilo mezi nejvýznamnější vzdělanostní střediska v celém regionu. Zatímco ještě na počátku 19. století v Táboře působila pouze městská škola netěšící se dobré pověsti, v závěru téhož století se město mohlo pochlubit nejen kvalitním nižším (chlapeckým i dívčím) školstvím, ale též klasickým vyšším gymnasiem a reálkou a v neposlední řadě i zemědělskou akademií, byť zde působila pouze krátce, neboť po vzniku Československa většina táborských učitelů přešla do Brna na nově založenou Vysokou školu zemědělskou.

10 Též Státní oblastní archiv Třeboň, Biskupský archiv, Školské spisy konzistoře, *Školské záležitosti v obvodu úřadu vikariátního školdozorce Tábor 1857–1869*, kart. 99, f. 250–253.

Archivní zdroje

Národní archiv Praha, České gubernium, Školní fase 1772–1869, řada II., *Táborský kraj (1790–1799)*, kart. č. 22.

Národní archiv Praha, České gubernium, Školní fase 1772–1869, řada IV., *Přehledové výkazy o počtu dětí a tříd, vyučovací řeči dle okresů*, kart. č. 102 a kart. č. 59.

Státní oblastní archiv Třeboň, Biskupský archiv, Školské spisy konzistoře, *Školské záležitosti v obvodu úřadu vikariátního školdozorce Tábor 1857–1869*, kart. 99.

Státní oblastní archiv Třeboň – Státní okresní archiv Tábor, Gymnázium, *Kronika 1863–1949*, kniha č. 167.

Státní oblastní archiv Třeboň – Státní okresní archiv Tábor, Měšťanská škola dívčí Tábor, *Kronika 1878–1893*, kniha č. 405.

Státní oblastní archiv Třeboň – Státní okresní archiv Tábor, Základní škola Tábor, Mikuláše z Husi, *Kronika obecných chlapeckých škol v Táboře 1888–1905*, kniha č. 276.

Státní oblastní archiv Třeboň – Státní okresní archiv Tábor, Základní škola Tábor, Parkány 199 (II. ZŠ), *Ehrenbuch für die Mädchenschule 1836–1869*, kniha č. 404.

Literatura

BARTŮŠEK, Václav, 1988. Cesty studentů z Táborska za vzděláním v 17. a 18. století. *Jihočeský sborník historický*. České Budějovice: Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích. Roč. 57, s. 185–197. ISSN 0323-004X.

ENGELBRECHT, Helmut, 1984. *Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Erziehung und Unterricht auf dem Boden Österreichs*. Band III. *Von der frühen Aufklärung bis zum Vormärz*. Wien: Österreichischer Bundesverlag. ISBN 3-215-04002-6.

FARSKÁ, Marie, 1896. *K jubileu 25letého trvání ženského spolku Zora v Táboře*. Tábor.

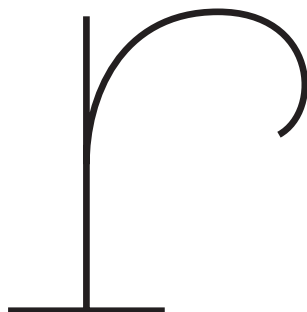
HALÍŘOVÁ, Martina & LINDA, Jaromír (eds.), 2024. *Všeobecný školní řád Marie Terezie z roku 1774. Edice původního českého překladu (1776)*. Praha: Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského. ISBN 978-80-86935-66-9.

HOFFMANNOVÁ, Jaroslava, 2014. *Václav Novotný (1869–1932). Život a dílo univerzitního profesora českých dějin*. Praha: Academia. ISBN 978-80-200-2341-4.

HULAKOVSKÝ, Jan, 2014. *Dějiny Hory Klokotské. Reprint díla Jana Hulakovského z roku 1868 v úpravě Josefa Thira z roku 1901 – vydáno k 20. výročí příchodu misionářů oblátů na Klokoty*. Vranov nad Dyjí – Přímětice – Bítov: A.M.I.M.S. a Římskokatolická farnost Tábor-Klokoty.

- KOKEŠOVÁ, Helena, 2003. Vyšší hospodářská a hospodářsko-průmyslová škola zemská v Táboře. Konstituování a vývoj první české zemské akademie v letech 1886–1919. In: BINDER, Harald, KŘIVOHLAVÁ, Barbora & VELEK, Luboš (eds.). *Místo národních jazyků ve výchově, školství a vědě v habsburské monarchii 1867–1918. Position of National Languages in Education, Educational System and Science of the Habsburg Monarchy*. Sborník z konference, Praha, 18.–19. listopadu 2002. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy. Práce z dějin vědy, sv. 11, s. 629–659. ISBN 80-7285-027-X.
- KOLÁŘ, Martin, 1924. Školy na Táboře. První roční zpráva reálného gymnasia, průmyslové a vyšší dívčí školy v král. městě Táboře za školní rok 1863. (Nástin historický). In: KOLÁŘ, Jan (usp.). *Sborník historických prací prof. Martina Koláře o dějinách Tábora*. Tábor: Kuratorium městského musea v Táboře, s. 156–188.
- KREJČA, František & PODLEŠÁK, Jan (edd.), 2008. *Josef Vlastimil Kamaryt. Život. Dílo. Doba*. České Budějovice: Město Velešín a Jihočeské muzeum 2008. ISBN 978-80-254-1938-0.
- MUŽÁKOVÁ, Monika, 2008. Klarova idea vzdělávání nevidomých dětí v českých zemích – 200 let Soukromého ústavu pro slepé děti a na oči choré – Hradčanského ústavu pro slepé. *Speciální pedagogika. Časopis pro teorii a praxi speciální pedagogiky*. Praha: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta. Roč. 18, č. 1, s. 58–70. ISSN 1211-2720.
- NOVOTNÝ, Miroslav, 2023. Pomalé doznívání stagnace (178–1848). In: FASORA, Lukáš (ed.). *Tábor III. Moderní doba 1781–1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 13–69. ISBN 978-80-7422-743-1.
- NOVOTNÝ, Miroslav, 2020. Školství a vzdělanost osvícenské a obrozenecké éry (1773–1848). In: NOVOTNÝ, Miroslav (ed.). *Velké dějiny země Koruny české*. Tematická řada, sv. VII. *Školství a vzdělanost*. Praha: Paseka, s. 138–200. ISBN 978-80-7432-985-2.
- SOMMER, Johann Gottfried, 1842. *Das Königreich Böhmen; statistisch-topographisch dargestellt. Zehnter Band. Taborer Kreis*. Prag: Verlag der Buchhandlung von Friedrich Ehrlich 1842.
- Školství v Táboře. In: *Národní škola. Týdenník vychovatelský pro národní učitelstvo v Čechách, na Moravě, v Slezsku a na Slovensku* (příloha č. 5), 12. 3. 1863, s. 19–20.
- THIR, Karel, 1920. *Staré domy a rodiny tábořské I.–II. díl*. Tábor: Spořitelna města Tábor.
- TOMANOVÁ, Barbora, 2012. Václav Křížek a tábořské reálné gymnázium. *Historica Olomoucensia*. Olomouc: Katedra historie, Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci. Roč. 41, s. 217–239. ISSN 1803-9561.
- VANDROVCOVÁ, Jitka, 2020. Antonín Svatoš (26. 10. 1777 – 21. 11. 1850). In: *Ročenka Husitského muzea v Táboře 2020*. Tábor: Husitské muzeum v Táboře, s. 101–104. ISBN 978-80-87516-62-1.

ZENKL, František, 1892. *Třicet let real. gymnasia táborského 1862–1892. Ku sjezdu žáků tohoto ústavu dne 14., 15. 16. srpna 1892 v Táboře*. Tábor: Nákladem sjezdového družstva.

Recenze *Book reviews*

263 Petr Odehnal

269 Magdaléna Šustová

Halířová, Martina &
Linda, Jaromír (eds.), 2024.
*Všeobecný školní řád
Marie Terezie z roku 1774.
Edice původního českého
překladu (1776).*

Praha: Národní pedagogické muzeum
a knihovna J. A. Komenského, 176 s.
ISBN 978-80-86935-66-9

Petr Odehnal^a

^a Municipal Museum of Valašské Klobouky,
Czech Republic
odehnal.muzeum@volny.cz

DOI 10.82130/hs2025-02-014

Všeobecný školní řád je jedním z klíčových dokumentů dějin českého (a nejen českého) školství. Při pomyšlém pohledu na všemožné existující edice pestré škály historických dokumentů je až zarážející, že právě tento dokument se své edice dočkal až

v roce svého 250. výročí. Osvícenský dokument, jenž otevřel možnost vzdělávání všem bez ohledu na stav, pohlaví či vyznání. Revoluční dokument, jenž byl základem pro řekněme jednotné a standardizované vzdělávání nových generací. O vydání *Všeobecného školního řádu* se zasloužilo Národní pedagogické muzeum a knihovna J. A. Komenského v Praze.

Všeobecný školní řád, za kterým v pozadí stojí výjimečná osobnost císařovny Marie Terezie, byl sice reprodukován v práci o Johannu Ignazi Felbigerovi a Ferdinandu Kindermannovi z roku 1986,¹ nejednalo se ale o řádnou edici. Předkládané vydání je vydáním čtenářským, k němuž je ovšem – velmi šťastně – připojeno fototypické vydání, totiž vydání

1 Štverák, Vladimír & Mrzena, Jan, 1986. *Felbiger a Kindermann. Reformátoři lidového školství*. Praha. Felbiger, nikoli Felbinger, jak se uvádí v poznámce na s. 171.

zrcadlového českého a německého znění řádu vytištěné v Praze roku 1776. Pro tento účel použili vydavatelé exemplář z domovské muzejní knihovny, o němž *Předmluva* (Martina Halířová) sděluje, že je zapsán „v přírůstkové knize z roku 1936“ a že „je pravděpodobné, že [knih] patřila Eduardu Štorchovi, jehož podpis vidíme na titulním listu“; *Ediční poznámka* Jaromíra Lindy nicméně rovnou konstatuje, že exemplář „kdysi patřil Eduardu Štorchovi“. (Poněkud podrobnější popis editovaného dokumentu – počet stran, jejich rozměr atp. – abscentuje.)

Bývá dobrou tradicí, že edice historických dokumentů je příležitostí pro aktualizaci dosavadních poznatků a pro nové zkoumání. V tomto případě se tak ale bohužel nestalo. *Předmluva* je skutečně „pouze“ předmluvou, jež především shrnuje základní informace o *Všeobecném školním řádu* a jeho významu. V sekundární literatuře uvedené ve druhé poznámce může poučený čtenář postrádat práci Daniely Tinkové *Osvícenství v českých zemích I.* z roku 2022;² k další literatuře je pak směřován odkazem na přehled uvedený v poznámce 227 desátého svazku *Velkých dějin zemí Koruny české* z roku 2001. A nemůže se (onen poučený čtenář) nepozastavit nad některými – poněkud „zrychlenými“ – formulacemi.

Na s. 5 čteme: „Stav rakouského školství v době před reformou byl velmi špatný“; již Josef Hanzal přitom ukázal, že české školství dosáhlo už před vydáním tohoto zákona „až překvapivě vysoké úrovně“, což dokazovaly „poměrně vysoký počet venkovských škol [...], školní docházka a úroveň učitelů i žáků“.³

Když je v předmluvě řeč o zřízení zemských studijních komisí, je připomenut vznik pouze té pro Království české: takový přístup vždy na východ od Čech zamrzí, zvláště když tento prostor byl tak zásadním pro osobnost, již má vydavatelská instituce ve svém názvu.

V pasáži o kvalitě učitelů, k jejichž přípravě byly zřizovány při tzv. normálních školách kurzy, čteme, že skutečnost byla jiná, „než předpokládal tvůrce reformy. V počáteční fázi se musely základní školy

2 Tinková, Daniela, 2022. *Osvícenství v českých zemích I. Formování moderního státu (1740–1792)*. Praha.

3 Hanzal, Josef, 1966. Rozvoj nižšího školství na konci 18. století. In: *Acta Universitatis Carolinae – Historia Universitatis Carolinae Pragensis VII*, fasc. 1, s. 93.

spokojit s vysloužilými vojáky, popřípadě studenty bez dokončeného vzdělání.“ Odhlédneme-li od použití pojmu „základní škola“, musím říci, že nepochybuji, že si byl Felbiger tohoto stavu vědom, zvláště při velkém množství škol, které se ke všemu mělo ještě významně navýšit; jistě ale nemohl tušit, že neškolení učitelé, mnohdy „jen“ řemeslníci bez jakékoliv pedagogické průpravy, budou na venkově učit ještě po polovině 19. století. (Podobně dlouhým během bude ostatně i stav školních budov.)

Nepříliš valná kvalita tehdejší výuky je v předmluvě dokládána stížnostmi adresovanými vídeňské dvorské kanceláři z roku 1790. Přitom daleko náležitějším dokladem stavu školství v době patnácti/dvaceti let po reformě jsou (v předmluvě vůbec nezmiňené) školské fase. Poté, co byl roku 1786 (nikoli v roce 1787, jak stojí na s. 12) zřízen úřad krajských školních komisařů, vznikly podrobné a jednotné výkazy s popisem stavu triviálních škol v jednotlivých krajích Čech a Moravy. Na Moravě – zůstaňme tentokrát jen na ní – jsou dochovány v řadě z let 1787–1791, přičemž z nedávné doby je k dispozici jejich zevrubná analýza z prostoru Brněnského kraje.⁴ Analýzy těchto fasí například poněkud zpřesňují pohled na otázku prosazování němčiny a germanizační tendence („Domníváme se, že tato tendence se týká především vyšších škol, jako byla škola hlavní, na základních školách čeština byla používána,“ říká *Předmluva*, s. 15). Při hodnocení, jestli výuka probíhá dobře (dle předepsané Felbigerovy metody), komisař na jižním Valašsku opakovaně konstatoval, že posuzovaný učí dobře, základní předměty učí „dobře – česky“, respektive „dobře, ale česky“, případně „docela dobře – česky“. Je zřejmé, že náležitě by měli učitelé učit německy i česky, respektive v mateřském jazyce. Čeština jako jediný jazyk výuky tedy byla řekněme tolerována, a to v kontextu reálných možností tehdejšího školství a kapacit učitelstva. Ostatně právě řekněme slabá úroveň znalosti

4 Macháňová, Veronika, 2023. Stav triviálního školství v Brněnském kraji na konci 18. století. *Časopis Matice moravské* 142, s. 23–64. A jen pro informaci čtenáře dodáme, že v tisku je také studie sledující tuto problematiku na jižním Valašsku, viz Odehnal, Petr, 2025. Triviální školy na jižním Valašsku v roce 1788. *Vlastivědné kapitoly z Valašskokloboucka* 26, s. 6–15.

němčiny u mnohých zamýšlených adresátů byla podstatným důvodem pro vydání českého překladu *Všeobecného školního řádu*, jak správně připomíná *Ediční poznámka*. Co ale editoři nepřipomínají, je skutečnost, že v roce 1777 vyšla česky – ze stejných důvodů – i Felbigerova téměř čtyřsetstránková *Kniha metodní* (německy 1775); učitelé a vůbec všichni zainteresovaní tak měli ve dvou knihách k dispozici takřka vše, co ke své práci potřebovali, a to včetně rozvrhů učebních předmětů či řekněme třídních katalogů (*Formulář k zaznamenání pilnosti školáků*) a dalších formulářů a návodů k jejich vyplňování, jež obsahuje už *Všeobecný školní řád*.

Nepříliš šťastná je formulace, že „největší změny prodělalo školní vzdělání v době panování Františka Josefa II.“ (!): „z řady nařízení týkajících se škol jmenujme alespoň tzv. májové zákony (1868/1869)“; k májovým zákonům roku 1868 opravdu nemůžeme počítat z pohledu školství klíčový zákon z 14. května 1869, řečený také Hasnerův zákon.

V ediční poznámce se píše, že „podle našich zjištění“ překlad *Všeobecného školního řádu* vypracovali „dva, prozatím neznámí překladatelé (srov. například užití slova učenci/školáci v různých částech textu).“ Toto tvrzení není blíže doloženo (a tedy není příliš přesvědčivé), a to ani odkazem na nějaký publikovaný text, který by se této otázce věnoval, následně je nicméně z tohoto předpokladu vyvozen spěch při vydání („Už fakt, že na překladu relativně krátkého textu pracovali dva překladatelé, svědčí o spěchu, jenž byl jistě jednou z příčin nedokonalého výsledku.“) To, co je vnímáno jako nedokonalý výsledek, je hodnotný doklad reálného stavu „kancelářské češtiny“.

Budiž v této souvislosti také vzpomenuta ještě jedna – drobná – výhrada. V edici *Všeobecného školního řádu* byla dle originálu ponechána dubleta, respektive kolísání, přičemž na prvním místě je v ediční poznámce uvedeno vztažné zájmeno *jenž*; přitom v předmluvě i ediční poznámce bohužel ponechaly korektury lapsy spojené právě s tímto zjevně nelehce uchopitelným zájmenem („dokument, jež otevřel dveře“, „u slova, [...] jenž [...] znamená kreslení“, s. 4 a 174). Ediční poznámka také upozorňuje na „někdy dokonce chybně vytvořené pádové koncovky“, ale zároveň píše o pár řádků výše o nesnázích „porozumění

českého textu“ (obojí na s. 171). Vzpomeňme i jisté občasně trampoty spojené s kladením interpunkce (nejen) v okolí vedlejších vět. (Že by se po 250 letech znovu na vydání podepsal spěch?)

Přísný, možná až neúprosný, někdy snad dokonce malicherný výčet některých výhrad a připomínek ale nechce v žádném případě snížit význam předkládané edice. Ta je provedena pečlivě (byť opět s drobnými výhradami týkajícími se zejména interpunkce, kladení teček za řadové číslovky a psaní i/y, mimo jiné opakovaně při shodách podmětu s přísudkem a v koncovkách přídavných jmen) a graficky přehledně. A především: společně s připojeným fototypickým vydáním mají badatelé, ale i širší veřejnost snadno a pohodlně k dispozici vše potřebné. Nejen v německé, ale především v české podobě. A za to náleží vydavateli i editorům dík.

Šimek, Jan, 2025.
*Bzukot školních zahrad.
Od tereziánských reforem
po současnost.*

Praha: Národní pedagogické muzeum
a knihovna J. A. Komenského, 168 s.
ISBN 978-80-86935-67-6

Magdaléna Šustová^a

^a Museum of Prague; Charles University,
Faculty of Education, Czech Republic
sustova@muzeumprahy.cz
magdalena.sustova733@student.cuni.cz
DOI 10.82130/hs2025-02-015

Nová monografie Jana Šimka věnovaná školním zahradám představuje pandán k jeho monografii věnované školním budovám vydané v roce 2016. Nyní se tedy autor pomyslně vydal na procházku do nejbližšího okolí školního stavení a věnuje se dosud téměř

zcela opomíjené historii školních zahrad a jejich využití ve výuce. Toto minimální badatelské zpracování tématu vedlo Šimka k omezení pozornosti pouze na tzv. elementární školy, resp. zahrady při školách obecných a měštanských, později I. a II. stupně, dnes základních. Soustředění zájmu výhradně na elementární školy podpořil i fakt, že střední a odborné školy se řídily naprosto odlišnou legislativou, odborné školy byly navíc často převáděny pod pravomoci různých úřadů, což bádání dále komplikuje, a při již zmíněné velmi nízké probádanosti tématu by postihnoutí existence zahrad u dalších typů škol bylo badatelsky velmi náročné. Jako prameny autor využil především legislativní nařízení, didaktické a metodické příručky i odborný periodický tisk. V menší míře použil i archivní prameny, bohužel dochovaných primárních materiálů, jako jsou architektonické a osevní plány zahrad, je velmi málo.

Šimek text rozdělil do sedmi kapitol, z nichž prvních pět je členěno chronologicky, přičemž mezníky tvoří jednak roky vydání zásadních školských zákonů (Všeobecný školní řád, tzv. Hasnerův zákon, Zákon o jednotné škole), jednak léta, v nichž došlo ke změně státního zřízení

(vznik Československa, komunistický puč, obnovení demokratického zřízení). Dvě závěrečné kapitoly jsou naopak vymezeny tematicky a věnují se chovu bource morušového a včelaření. Na počátku prvních pěti kapitol autor vždy shrnuje základní vývojové tendence v oblasti školství i jeho řízení a následuje přehled vývoje legislativy věnované školním zahradám. Tento hutný úvod je doplněn o popis konkrétních snah zapojit školní zahradu/přírodu do výuky i každodenního života zejména menších obcí. V jednotlivých kapitolách je tak představena činnost známých osobností pedagogiky, jako byli Ferdinand Kindermann, Jan Nepomuk Filčík, Eduard Štorch a Ferdinand Krch. V kapitolách věnovaných obdobím do roku 1948 autor také pečlivě zodpovídá otázku financování zahrad a inkasování případného hmotného či finančního výnosu z péče o ně. Text tak i laickému čtenáři nabízí možnost pochopit problematiku školních zahrad v širokém kontextu vývoje společnosti i školství.

Velmi přínosná je především druhá kapitola věnovaná období let 1869–1918, v níž autor v přehledu základní legislativy a důkladným rozбором didaktických spisů o školních zahradách z českojazyčného i německojazyčného prostředí Rakousko-Uherska zcela vyvrací v dosavadních pracích hojně citovanou tezi Františka Morkese (publikovanou v letech 2007 a 2010), podle níž je rozkvět školních zahrad v tomto období spojen s činností českých učitelů, kteří navazovali na pedagogické zásady J. A. Komenského. Šimek naprosto jednoznačně dokazuje, že za tímto rozvojem stálo intenzivní úsilí školských úřadů, které nakonec přineslo ovoce nejenom ve fyzickém rozkvětu školních zahrad, ale také v rozvoji příslušných předpisů, podle kterých se práce v zahradách realizovala. Doporučované přístupy k využívání školních zahrad byly srovnatelné s dnešními, nabádaly totiž sledovat vzájemné vztahy mezi rostlinami a živočichy (v rámci výuky tzv. přírodopytu i geologickými formacemi a přírodními jevy). Opomenut nezůstal ani fenomén tzv. stromkových slavností, které přispívaly nejenom k výsadbě stromů upomínajících na různá výročí, ale rovněž ke zkulturování krajiny v blízkém okolí školy i budování vztahu žáků a potažmo veřejnosti ke stromům. Péče o školní zahradu, budování vztahu

k přírodě a životnímu prostředí tak byly příkladem zapojení školy do fungování místní komunity.

Dosti kontrastní srovnání nabízí kapitola čtvrtá věnovaná období let 1948–1989, typického snahou propojit školu s každodenním životem. Výsledkem však byla ideologizace výuky, která se nevyhnula ani tzv. pěstitelským pracím, v nichž žáci měli získat představu o zemědělské velkovýrobě a realizovat laboratorní pokusy s klíčivostí apod. Problémem při realizování těchto teoretických požadavků však byly proměny školské sítě v šedesátých a sedmdesátých letech 20. století, kdy došlo k zániku zejména menších škol a využití pozemků u nových budov pro účely zahrady bylo leckdy obtížné. Řada škol trpěla i nedostatkem vybavení pro realizování laboratorních pokusů, které měly být ve výuce předmětu klíčové. V neposlední řadě byl komplikací i nedostatek učitelů s odpovídající kvalifikací. Vedle povinné výuky nezůstaly opomenuty ani mimoškolní aktivity, jako byly mičurinské kroužky, tzv. hektar cti i pracovní brigády v zemědělských provozech.

Pátá kapitola věnovaná období po roce 1989 je nejkratší, i tak však poskytuje základní přehled o vývoji školních zahrad a zejména trendu výuky v přírodě, který je pro současnost charakteristický. Dvě závěrečné kapitoly jsou věnovány chovu bource morušového ve školách a včelaření a shrnují dva fenomény spjaté se školními zahradami, které představovaly propojení mezi školní výukou a snahami o inovace v zemědělství a průmyslu.

Stranou pozornosti nesmí zůstat ani velice zdařilá grafická úprava, jejímiž autory jsou Kateřina Havelková a Ondřej Kramer. Bohatá obrazová příloha, do níž Šimek zařadil závěsné didaktické obrazy, fotografie, propagační a metodické materiály, se stala nedílnou součástí textu, uživatelsky příjemné je i umístění poznámkového aparátu k vnějším okrajům listů. Skutečnou perlou obrazové přílohy jsou ojedinele dochované architektonické a osevní plány školních zahrad; velmi zdařilé je i zařazení fotografií současného stavu stromů vysazených na počátku 20. století během stromkových slavností. Vše doplňují citace vybrané z dobového tisku i archivních materiálů. Závěrem lze

konstatovat, že krásné grafické zpracování a autorův čtivý styl doslova otevřely branky školních zahrad nejširší veřejnosti.

O autorech

About the authors

Iveta Cermanová

PhDr. Iveta Cermanová, Ph.D., is the head of the Department of Jewish History at the Jewish Museum in Prague and serves as editor-in-chief of the journal *Judaica Bohemiae*. Her research focuses on the social and intellectual history of Bohemian Jews between 1750 and 1850. In her earlier work, she concentrated on Hebrew book printing, the censorship of Hebrew texts in the 18th and 19th centuries, and Hebrew epigraphy. She is currently examining the tolerance policy of Joseph II and its impact on the lives of Bohemian Jews during his reign.

iveta.cermanova@jewishmuseum.cz

Andrea Jelínková

Andrea Jelínková earned her Ph.D. from Charles University in Prague with a dissertation on Hebrew printing in 18th-century Moravia. Since 2009, she has been a researcher at the Library of the Czech Academy of Sciences. Her research focuses on Czech and Jewish book culture in the Early Modern period, particularly on 18th-century Hebrew printing in the Bohemian lands. She has published extensively on topics including Hebrew printing in Moravia, the looting of Jewish books during World War II, and the Czech national retrospective bibliography.

jelinkova@lib.cas.cz

Helena Kovářová

Helena Kovářová works as a historian and curator at the Comenius Museum in Přerov, Department of History of Education and Comeniology. She deals with analytical probes into the history of education in selected regions of Central Moravia from the 18th to the 20th century. She publishes contributions related to the collection funds on the history of education that she manages. Her topics of interest include

also comeniology (the depiction of Comenius, his position in historical memory) and historical cartography (old maps of Moravia).

kovarova@prerovmuzeum.cz

Eva Kowalská

Eva Kowalská, senior researcher works at Institute of History, Slovak Academy of Sciences. Her research interests cover cultural history of Early modern period, church history and confessional exile from and into Hungary, social history and national agitation in 18th/19th centuries. She is an author of 7 monographs and numerous studies (DeGruyter, Steiner-Verlag, Aschendorf, edition lumiere, CEU Press, VEDA, LIT Verlag).

eva.kowalska@savba.sk

Milena Lenderová

Milena Lenderová, historian and university professor, teaches at the Faculty of Arts at the University of Pardubice. She focuses on the 19th century, specifically cultural history, the history of women and childhood, and the history of Czechia-French cultural relations. She is the author of twenty books and hundreds of academic studies published in domestic and foreign academic journals. She has received several awards.

milena.lenderova@upce.cz

Veronika Macháňová

Veronika Macháňová is a Ph.D. candidate at the Department of History, Faculty of Arts, Masaryk University, Brno, where she also holds a position as researcher on a NAKI project examining Anabaptist communities in 16th-17th century Moravia. Her doctoral research focuses on minor schools (Trivialschulen) in late 18th-century Moravia, examining the success of implementing Theresian-Josephine educational reforms in practice. She has recently published on minor schools in the Brno region, girls' elementary education, and perspectives on Moravian minor schooling in the Habsburg Monarchy.

veronika.machanova@mail.muni.cz

Zdeněk R. Nešpor

Zdeněk R. Nešpor is a historian and a sociologist, member of the Learned Society of the Czech Republic. He is a head of the Department of History of Charles University's Faculty of Humanities, and he also works for the Institute of Sociology CAS. His main research interest are early modern and modern religious and cultural history and sociology of religion. zdenek.nespor@soc.cas.cz

Miroslav Novotný

Miroslav Novotný graduated from Faculty of Arts, Charles University Prague in 1982. He is an associate professor of Czech history at the Institute of Archival Studies and Auxiliary Historical Sciences of the Faculty of Arts, University of South Bohemia in České Budějovice. He specialises in the history of the Czech lands in the 16th to 19th/20th centuries with a special focus on church history and the history of schools and education. In addition to a number of journal studies, he is co-author or co-editor of several monographs (e.g. *Die Diözese Budweis in den Jahren 1785–1850. Das Aschenputtel unter den Diözesen*, Berlin 2018, etc.). miroslav.novotny@volny.cz

Petr Odehnal

Mgr. Petr Odehnal, Ph.D. focuses on regional history, especially in the area of Eastern Moravia, deals with serf issues in the early modern period and the world of the district town in the period 1850–1914. He is the editor-in-chief of the journal *Vlastivědné kapitoly z Valašsko-kloboucka*, a member of the editorial boards of the magazines *Valašsko*, *ZVUK* and *Památky*. He is the author or co-author of ten monographs on villages and towns. He is also the author of books about architect Hubert Gessner, on the Jewish community in the Valašské Klobouky region and the Jewish cemetery in Brumov, for example. odehnal.muzeum@volny.cz

Miloš Sládek

Doc. PhDr. Miloš Sládek, Ph.D., teaches at the Catholic Theological Faculty of Charles University in Prague, and also works at the Museum of Czech Literature. He is dedicated to researching early modern Czech literature with an emphasis on 17th and 18th century prose (especially homiletics), but also on issues of reading, literacy, and teaching in parish schools.

milos.sladek@seznam.cz

Miroslava Slezáková

Mgr. Miroslava Slezáková, Ph.D., studied history at the Faculty of Arts of Comenius University in Bratislava and defended her dissertation at the Historical Institute of the Slovak Academy of Sciences. She is currently the curator of the collection of documents, old prints and annual reports at the CVTI SR Museum of Education and Pedagogy. She mainly focuses on the history of education from the 18th to 20th centuries. She is a co-author of the publication *Prvá ČSR v zbierkach Múzea školstva a pedagogiky* and the author of studies on the history of education in Slovakia.

miroslava.slezakova@cvtisr.sk

Jana Stráníková

Mgr. Jana Stráníková, Ph.D., is a researcher at the University of Pardubice. Her work focuses on the history of the 19th century, especially the history of education, family and women, as well as ego-documents. She currently studies artisan milieus and lower middle-class communities, examining their written culture as a reflection of literacy, educational traditions and patterns of socialization.

jana.stranikova@upce.cz

Magdaléna Šustová

Magdaléna Šustová works as a curator at the Museum of Prague and she is also a Ph.D. student at the Department of History and History Didactics at Charles University's Faculty of Education. Her research

focuses primarily on the history of education, and in recent years, particularly on the history industrial schools in Prague.

sustova@muzeumprahy.cz

magdalena.sustova733@student.cuni.cz

Daniela Tinková

Daniela Tinková studied history and Romance philology at the Faculty of Arts of Charles University, then completed her doctoral studies en cotutelle at Charles University and the Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales in Paris. She currently works as an associate professor at the Institute of History at the Faculty of Arts of Charles University. She focuses primarily on the Czech and European Enlightenment and also on issues such as the history of science, medicine, and the body.
daniela.tinkova@ff.cuni.cz

Tereza Wiendlová

Graduate of the bachelor's and master's programs in History of European culture at the Catholic Theological Faculty of Charles University in Prague. During her studies, she focused on the archival research of Baroque parishes and Baroque parish processions. Starting in 2025, she has been working as an archivist (acquisitions) in the Literary Archive of the Memorial of National Literature.

Terzaw@seznam.cz

